

11/11/83
ORSZÁGOS
KÖNYVTÁR

MAGYAR KÖNYV- SZEMLE

KÖNYV-ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRAT

REVUE POUR L'HISTOIRE
DU LIVRE ET DE LA PRESSE

99. évfolyam

1983

3

AKADÉMIAI KIADÓ • BUDAPEST

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA REVUE DE L'ACADÉMIE HONGROISE

I. OSZTÁLYÁNAK KÖNYV-

DES SCIENCES POUR L'HISTOIRE

ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI FOLYÓIRATA

DU LIVRE ET DE LA PRESSE

99. ÉVF. 1983 3. sz.

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG — COMITÉ DE RÉDACTION

MÁTRAI LÁSZLÓ

(a szerkesztő bizottság elnöke)

KÓKAY GYÖRGY

(felelős szerkesztő)

HAVASI ZOLTÁN

(társzerkesztő)

DÁN RÓBERT

FÜLÖP GÉZA

V. KOVÁCS SÁNDOR

MEZEY LÁSZLÓ

REJTŐ ISTVÁN

TARNAI ANDOR

SZERKESZTŐSÉG — RÉDACTION

1088 Budapest VIII., Múzeum krt. 14—16.

Megjelenik negyedévenként

Trimestrielle

*Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in HISTORICAL
ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.*

✱

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben, a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Bp. V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215—96 162 pénzforgalmi jelzőszámára. Előfizetési díj: 100 Ft. Előfizethető és példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadónál, 1054 Bp. V., Alkotmány u. 21. Tel.: 111-010 (pénzforgalmi jelzőszám 215—11 488) és az Akadémiai Könyvesboltban, 1368 Bp. V., Váci u. 22. Tel.: 185-680.

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg után). A tanulmányok rovathá szánt cikkhez 1 oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlényomatok (legkevesebb 100 példány) a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelhetők, a korrektúra visszaküldésével egyidőben.

Ellebodius és baráti körének könyvei az Egyetemi Könyvtárban „Nicassii Ellebodii Casletani et amicorum”

Tanulmányunkkal a magyarországi humanizmus adattárát szeretnénk néhány adattal gazdagítani.

A nagyszombati jezsuita kollégium könyvtárának első könyveit keresve,¹ egyrészt összeállítottuk a jezsuita tanulmányi utasítás, a Ratio Studiorum alapján a kötelező tankönyvek, olvasmányok jegyzékét, másrészt kiírtuk az Egyetemi Könyvtár XVIII. századi katalógusából a XVI. század első felében megjelent „eretnek” könyveket.²

E XVI. századi könyveket átnézve nemcsak egy-egy szerző igen sok kiadásban megjelenő és sok példányban meglevő műveire, hanem egyúttal jeles könyvtárak roncsaira leltünk. Alapvető művekről lévén szó, a világi és egyházi értelmiség nagyjában egységes könyvkultúrájára vetnek fényt a megmaradt példányok. Thurzó György nádornak,³ Istvánffy Miklós nádori helytartó, történetírónak, elsősorban azonban Mossóczy Zakariásnak névvel ellátott könyvei kerültek elő nagy számban.

Mossóczy Zakariás (1542–1587) a magyar *Corpus Juris* első kiadója,⁴ élete végén nyitrai püspök és a királyi tanács tagja a XVI. század második felének egyik legnagyobb magyarországi könyvgyűjtője volt.⁵ Érthető tehát, hogy

¹ Nadal, az első jezsuita nemzedék egyik legjelesebb tagja 1563-ban Nagyszombatban átadta a Rend tanulmányi szabályzatát, a Ratio Studiorumot. A Ratióban felsorolt könyveknek meg kellett lenniük az újonnan indult iskolákban. Az egységes tanrendben nemcsak a tanítandó anyagot és a kötelező olvasmányokat szabályozták, hanem a könyvek elküldéséről is gondoskodtak. A *Monumenta Paedagogica Societatis Jesu, quae primam Rationem Studiorum anno 1586 editam processere* (Matriti, 1901.) c. kiadványban közölt utasítások alapján összeállíthattam a „típuskönyvtár” állományát (De studio Societatis P. Hieronymi Natalis; Ordo studiorum duobus precendentibus locupletior; Ledesma: De ratione et ordine studiorum Collegii Romani).

² PAJKOSSY Györgyné: *Az Egyetemi Könyvtár története 1690-től 1774-ig.* = *Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei.* 4. 1968. 81–82.

³ THURZÓ György nádor könyvtárából eddig tíz kötet került elő. Jegyzékük és fényképük az Egyetemi Könyvtár kéziratárában. A kötetek könnyen felismerhetők a beégetett CGTRNP (Comes Georgius Thurzó Regni Hungariae Palatinus) tulajdonjelzésről. A könyvjegyzéket Benda Kálmán adatja ki, így ennek révén további Thurzó-kötetekre számíthatunk.

⁴ IVÁNYI Béla: Mossóczy Zakariás és a magyar Corpus Juris keletkezése. Bp., 1926. c. mű 103–135. a könyvtár jegyzéke. A jegyzék közlésének bírálatát I. GULYÁS Pál: *A könyv sorsa Magyarországon.* 3. rész. Bp., 1961, Országos Széchényi Könyvtár, KMK. 206–211.

⁵ DÜMMERTH Dezső az Egyetemi Könyvtár 1635 előtti korszakát kutatván összeállította a Mossóczy, illetve Kecskés János könyvtárából származó könyveket. Én ettől teljesen függetlenül 148 olyan könyvet találtam, mely Mossóczy Zakariás vagy Kecskés János tulajdonjegyét viseli. (Megjegyzendő, hogy az Iványi ajánlotta módszer — i. m. 80–81. — a Mossóczy-könyvek felkutatására nem vált be.) SCHÖNVITZKY Bertalan: *A pozsonyi kir. kath. főgimnázium története.* Pozsony, 1896. 98. l. közli a Mossóczy-könyv-

közismert munkákat keresvén, Mossóczy könyveire gyakran bukkantunk. Szinte már az első kézbe vett könyvből Mossóczy jellegzetes, nagy betűivel írva Ellebodus Nicasius neve ugrott szemünkbe: „Zachar(ias) Ep(isco)pus Tin(ni)ensis) DD Nicasio suo tanqu(am) fr(atr)i DDD.”

Klaniczay Tibor és Dieter Wagner tanulmányai⁶ óta nem kell Ellebodus Casletanust bemutatnunk. Klaniczayt idézve: „A magyarországi humanizmus történetében Ellebodus eddig nem ismert munkásságának nagy fontosságot kell tulajdonítanunk. A magyar humanizmus történetírói sokat keseregtek a görög ismeretek csekély voltán a XVI. században... Ellebodus kapcsán most kiderült, hogy a kor egyik legkiválóbb grecistája dolgozott éveken át az ország akkori fővárosában. S munkássága nem elszigetelt volt, hiszen baráti, sőt munkatársi kör vette körül.”

A könyvek, melyeket alább bemutatunk, nemcsak a filológusnak, az Ellebodus munkásságával foglalkozónak mondhatnak újat, hanem bizonyítékai a magyarországi klasszikus műveltségnek; e könyvek egyben mutatják azt a kapcsolatot, mely minden Olaszországot, elsősorban Padovát megjárt humanistát egymáshoz kötött.

Ellebodus életét Klaniczay és Wagner tanulmánya alapján jól ismerjük, így ismételésekbe nem akarván bocsátkozni, csak röviden vázoljuk élete történetét. Kiemeljük azonban azokat az adatokat, melyekkel kiegészíthetjük mind Ellebodusnak magyarországi tevékenységéről, mind a magyarországi humanizmusról alkotott képünket.

tár sorsát. Az örökös Mossóczy sógora, Kecskés András volt. Az ő halála után a könyvek Kecskés János kanonokhoz kerültek, aki először vételre ajánlotta fel a könyvtárat, majd odaajándékozta a pozsonyi jezsuita kollégiumnak. Az 1639-ben ajándékozott könyvekről katalógus készült *Catalogus librorum, quos Gen. D. Joannes Kecskes Collegio Soc. Jesu Posoniensi donavit Anno 1639.* címen. Ebben a jegyzékben 372 mű, 400-nál több kötet szerepel. A Kecskés-hagyaték értékes könyvei közé tartoznak Kecskés András saját könyvtárának könyvei. Kecskés András igen művelt, nagy olvasottságú jogtudós volt. Címere a legrégibbek közül való a bolognai egyetem folyosóján. 1586-ban neve mint Andreas Comiatinus Ungarus szerepel a bolognai anyakönyvben. Nem elképzelhetetlen tehát, hogy Telegdi könyvtárának újabb könyveire találunk ezúton, talán még Oláh Miklós könyveire is. Mossóczy nyilván nem véletlenül hagyta könyvtárát sógorára és nem egyházára, ahogy azt elődei és utódai tették.

A Kecskés-hagyaték jegyzéke hamarosan az Egyetemi Könyvtár tulajdonába került. Kiadása feltétlenül kívánatos. Egyrészt ez a katalógus Mossóczy könyvtárának, az egyetemi itthon maradt XVI. századi nagy könyvtárunknak mintegy egyharmadáról tudósít. Az Egyetemi Könyvtárban és más könyvtárakban talált Mossóczy-könyvek nagy számából következtetve e jegyzék alapján további kötetek felbukkanása várható. Másrészt „standard” könyvekről lévén szó, más könyvtárak maradványai is előkerülhetnek. (Az előbb említett Telegdi- és Oláh-könyvtármaradványok nem lennének véletlenek!) Középnemesek vagy értelmiségiek könyvtárának roncsai, mint amilyenekkel eddigi kutatásaink folyamán találkoztunk; pl. Rakolupszky János XVII. század közepéről való könyvtárának könyvei (eddig 19 kötet), Bierdümpl Padovában végzett orvosnak vagy a pozsonyi kamara tiszttviselőinek, a Bolognában végzett Ferenczfi Lőrinenek és Partinger Gáspárnak könyvei.

⁶ KLANICZAY Tibor: *Nicasius Ellebodus és poétikája.* = ItK. 75. 1971. 24–34., WAGNER, Dieter: *Zur Biographie des Nicasius Ellebodus (†1577) und zu seinen „Notae” zu den aristotelischen Magna Moralia.* = Sitzungsberichte der Heidelberger Akademie der Wissenschaften. Phil. hist. Klasse. 1973. Jg. 5. Abh. 42.

Itt szeretném megköszönni Klaniczay Tibornak, hogy szíves volt figyelmemet felhívni Wagner tanulmányára. Ennek adataival sok helyütt ki tudtam egészíteni már elkészült tanulmányomat.

Nicasius Ellebodius (Helbault) 1535-ben Flandriában, Casselban született. Előbb a louvaini Paedagogium Liliense, majd 1549-ben az egyetem diákja. Innen került Rómába: a Collegium Germanicum Liber Iuramentorumába az 1555. évben írta be saját kezűleg nevét: Nicasius Ellebodius Casletanus dioecesis Morinensis.⁷ Ebben az évben ő az egyetlen újonc.⁸ Egyike azon ötvenhét ifjúnak, akiket még Loyolai Ignác életében vettek fel. A Collegium Germanicumba az első évben — 1552-ben — elsősorban a flamandok jelentkeztek; Louvainból húsz ifjú, és ez olyan aránytalanságot jelentett, hogy Ignácnak le kellett beszélnie a jelentkezőket. Nyilván ennek a flamand áramlásnak elkésett tagja volt Ellebodius is. Ignác szabályzata szerint tizenöt—húsz éves ifjakat vettek fel az újoncok közé; csak ritka képességűek esetében idősebbeket. Ellebodiust — az elmondottak alapján — nyilván kiugró tehetsége juttatta a Collegium Germanicumba. Amikor Ellebodius Rómába került, az újoncok már a párizsi és a louvaini egyetem mintájára szervezett Collegium Romanumba jártak teológiát, fizikát, matematikát, valamint logikát és a humaniorákat hallgatni. Ellebodius további fejlődésére kihatott Ignác szabályzatának az az utasítása, hogy az újoncok, mikor már elég jól tudtak latinul, egy egész éven át egymással csak olaszul beszélhettek. Az olasz volt egyrészt a soknemzetiségű kollégium közös élő nyelve, másrészt e révén megismerték Rómát és Itália is második hazájukká vált.

Steinhuber, a Collegium Germanicum történetírója az 1552 és 1555 között felvett újoncok közül tizenegynek további sorsáról tud: mind nevezetes, jelentős állást foglaltak el. Ebből is az elsőrangú képzésre következtek. Ellebodius is a felsoroltak között van. „A kollégiumból való kilépés után a fiatal pap⁹ Oláh esztergomi érsek hívását követte, aki nagyszombati iskolája (Akademie) számára tehetséges tanítókat keresett.” Mivel a többiek is két—három év múltán elhagyták a kollégiumot, érthető, hogy 1558-ban már Nagyszombatban van mint Illicinus magistere. A későbbi grecista pályafutásának első állomásán is a görög nyelvet tanította, mint az a bécsi jezsuita kollégium rektorának, Ioannes de Vitoriának leveléből kiderül: „... Nicasio fiamingho, il quale stette nel collegio di thodeschi in Roma, lege 7 letioni di greco in tutta la settimana”.¹⁰ Vitoria, az első jezsuita, aki Magyarországon járt, Rómából ismerhette Ellebodiust.

Humanista műveltségének és retorikai művészetének tanúsága az 1561. évi nagyszombati egyházmegyei zsinaton tartott beszéde a zsinatok szükségességéről.¹¹ A XVIII. században élő jezsuita Péterffy Károly ezt a beszédet

⁷ Casletum Morinorum, Cassel, Saint Omertől 11 mérföldnyire fekvő község jelentős flandriai múlttal, melynek emléke középkori erődtírménye. A feltételezett 1535. születési év bizonyossá vált Ellebodius sírkövének adatai alapján. KLANICZAY Tibor megtalálta a pozsonyi domban a Clusius által felállíttatott sírkövet. = ItK. 79. 1975. 400—401.

⁸ STEINHUBER, Andreas: *Geschichte des Collegium Germanicum Hungaricum in Rom*. Freiburg/Br. 1. Bd. 1895. 40.

⁹ Uo. 43. Klaniczay szerint nem szenteltethette pappá magát. Klaniczay i. m. 29.

¹⁰ LUKÁCS, Ladislaus—POLGÁR, Ladislaus: *Documenta Romana Historiae Societatis Jesu in regnis olim Corona Hungarica unitis*. 1. vol. 1550—1570. Romae, 1959. 18. Ugyanebben a levélben emlékezik meg Illicinus Péterről a sienai származású humanistáról, jogtudósról, aki Oláh iskolájának vezetője volt.

¹¹ Oratio de autoritate et necessitate conciliorum. Dedicatio: ... Olaho Nicasius Ellebodius Castelanus (!) salutem dicit. (a végén:) Ex Gymnasio tuo Tyrnaviensi Cal. Maji 1561. Közli PÉTERFFY [Károly] Carolus: *Sacra Concilia Ecclesiae Romano-catholicae in Regno Hungariae celebrata*. 2. pars. Posonii, 1742. 135—146.

abban a hiszemben adta ki, hogy az az Oláh alapította nagyszombati akadémia első szellemi terméke, holott az „ismeretlen flamand” a gimnáziumnak volt tanára, utolsó oktatóinak egyike. Oláh nagyon sokat várt Ellebodiustól; az érsek a jezsuita rendtől kívánta előbb iskolájának, majd akadémiajának fellendítését. A római végzettségű Ellebodiusban így nemcsak klasszikus műveltségű, nagy tudású tanárt, hanem harcos szellemű papot is keresett.

Az utóbbi kíváncsiságnak Ellebodius természeténél fogva nem tehetett eleget. A zsinaton tartott beszéde is retorikai, de nem hitvitázó remekmű.¹² Ízig-vérig humanista szellem volt. Pályafutásán, munkásságán kívül ezt baráti köre is mutatja: barátai elsősorban humanisták, akikkel a közös érdeklődés, életforma kötötte össze. Legközelebbi barátai közül Purkircher György orvos és a nagy botanikus Clusius protestánsok voltak, még inkább jellemzi hűsége ifjúkori barátjához, Dudith Andráshoz akkor is, amikor régi barátai sorra megszakították a kapcsolatot az egyházat elhagyó püspökkel.

Akármilyen szürkének tűnhetett Nagyszombat¹³ Louvain és főleg Róma után, mégis jövőjét, pályáját határozta meg ez a korszak. Főképpen Oláh Miklós donációja tette lehetővé, hogy tanulmányait Padovában fejezze be. Az esztergomi kanonokká való kinevezés kifejezetten engedélyezi, hogy tanulmányai befejezése érdekében két, legfeljebb három évre elhagyhassa székhelyét.¹⁴ Ugyanakkor Oláh közvetlen környezetében egész életre szóló barátokat, mecénásokat szerzett Verancsics Antal, Radéczy István, Istvánffy Miklós személyében. És itt találkozott — valószínűleg újból — Dudith Andrásval, akinek révén egyszerre bejutott Padova szellemi központjába.

Hogy Padova (1562–1571) mit jelentett Ellebodius számára, azt leveleiből, egész életéből le lehet mérni. Egyrészt tökéletesítette görög tanulmányait, másrészt családja sürgetésére és humanista társai példájára az általános természettudományi ismereteken kívül megszerezte a „kenyeret adó” orvostudományi címet. Ugyanezt tette annak idején legnagyobb humanistánk, Zsámboki is, aki Bécsben az „udvari történész és címzetes udvari orvos” címet viselte.¹⁵ Még többet jelentett azonban maga Padova, a nemzetközi humanizmus nagy központja. Italia Italiae, ahogyan Erasmus nem véletlenül nevezte Padovát, ugyan már a hanyatlás jegyeit viselte magán, de még mindig az arisztotelészi irányzat fő fészke, melynek légkörét Costil olyan találóan jellemzi: „A görög racionalizmus éledt fel itt, ebben a társadalomban még a legkeresztényibb szellemek is szinte pogányokká váltak az ókori Róma és Ciceró szép latinságának kultuszában. Még néhány évig Itália Arisztotelész pogány szellemét szívja

¹² Ellebodius beszédének egyházi bírálatát l. IPOLYI Arnold: *A nagyszombati iskola a XVI. században.* = Katholikus Szemle. 1887. 16–521. Eszerint Ellebodiushoz sem kellő tudománya, sem képessége nem volt az apologetikában, s beszéde nem emelkedik a többi beszéd fölé. „A magát lejárt Illicinus, Ellebodius és egyéb humanisták által e tekintetben nem sokra ment (Oláh Miklós).”

¹³ A város képe Ellebodius korában: *Quamquam maior pars domorum huius modicae urbis ex argillis vel lignis constructa fuerit, atque generatim stramentis tecta, deci tamen potest urbem hanc parvam aedificiis affabre fectis abundasse.* (LUKÁCS i. m. 21.^a). A tanári fizetésre: *Questi tutti preceptorii non tengano di salaro pasati 500 fiorini tutti insieme, poco piu o meno.* Vitoria előbb idézett leveléből (LUKÁCS i. m. 18.).

¹⁴ KLANICZAY i. m. 24.

¹⁵ Ellebodius és Zsámboki, valamint Zsámboki és a pozsonyi humanista kör kapcsolata l. GERSTINGER, Hans: *Die Briefe des Johannes Sambucus (Zsámboky) 1554–1584.* Wien, 1968.

magába.”¹⁶ Ezzel a szellemmel találkozott Ellebodius és baráti köre. Az itteni tanulmányokkal töltött évek, a szinte egyedülállóan előtérbe helyezett filozófiai és filológiai stúdiumok kapcsolják össze az innen különféle égtájak felé sodort humanistákat, kiknek levélváltása jelzi az azonos gondolkodást.

Ellebodius szinte az utolsó pillanatban érkezett Padovába. Még élt a Velence biztosította szabad légkör, de mindjobban terjed a tridenti zsinat szelleme; a pápa beleszól az egyetem életébe, és nem lehet véletlen, hogy Pinelli, ez a ragyogó, független tudós a hetvenes években megszakitotta közvetlen kapcsolatát barátjával, a hitehagyott Dudith Andrással. Aldus Manutius fia, Paulus Manutius is „stampator papale” lett, nem levelezett többé Dudith-csal.¹⁷

Padovában az egyetem mellett szinte második szellemi központ volt Gianvincenzo Pinelli háza. A polihisztor mecénás (1535–1601) messze földről vonzotta a tudósokat. Könyvtárában klasszikus szerzők, filozófusok, természet-tudósok kéziratai, könyvei; s mindezek a humanisták rendelkezésére álltak. Ha megnézzük azoknak a kódexeknek jegyzékét,¹⁸ melyek Pinelli-széljegyzeteket tartalmaznak, könnyen megértjük, miért fordult később Ellebodius annyiszor Pinellihez tanácsért. Érdeklődési körük szembetűnően azonos volt. Pinellit is természetesen elsősorban Arisztotelész érdekelte: a *De arte poetica*-hoz olasz megjegyzéseket írt. Arisztophanész, Euripidész, Homérosz szövegeihez görög, Aelianuséhoz latin megjegyzéseket fűzött. Hermogenész és a görög epigrammák is foglalkoztatták. A száztizenhárom Pinellihez írt Ellebodius-levél nagyrészt filológiai kérdéseket tárgyal;¹⁹ a további kutatásnak kell tisztáznia, hogy esik-e szó e kéziratokról és ezzel kapcsolatban az Ellebodius használta könyvekről, és hogy a levelezés, Pinelli kéziratai és Ellebodius könyv-bejegyzései kiegészítik-e egymást.

Pinelli házában Ellebodius otthonra és barátokra talált. Wagner sokat idézett tanulmányában sorra bemutatja barátait, tanárait. Látjuk környezetét, tudjuk, kiket hallgatott, kikkel volt jóban, milyen hatások érték. E tanárok és barátok közül egyes nagy nevek emelkednek ki: segítő- és munkatársak. Tanárai közül Carlo Sigonio (Sigonius) és Michael Szophianosz volt rá a legnagyobb hatással. Sigonius²⁰ új szellemet hozott a filológiai kutatásba: Robortelloval²¹ folytatott vitája a *Fasti Consulares* kiadásakor nagy jelentőségű volt. Nem véletlen, hogy Ellebodius könyvtárának maradványai közt két könyvét is találjuk. Filológiai munkásságát Michael Szophianosz,²² a krétai

¹⁶ COSTIL, Pierre: *André Dudith, humaniste hongrois*. Paris, 1935. 80. (A továbbiakban: COSTIL: Dudith.)

— Paul Manuce et l'Humanisme à Padoue à l'époque du Concile de Trente. = *Revue des Questions Historiques*. 117. 1932. 321–362. (A továbbiakban: COSTIL: Paul Manuce.)

SÁNDOR Pál: *A filozófia története*. 1. köt. Bp., 1965. 254.

¹⁷ COSTIL: Dudith 296.

¹⁸ VOGEL, Marie—GARDTHAUSEN, Viktor: *Die griechischen Schreiber des Mittelalters und der Renaissance*. Leipzig, 1909. Beiheft zum Zentralblatt für Bibliothekswesen. 33. 320., 462–463.

¹⁹ KLANICZAY i. m. 30.

²⁰ Carlo Sigonio (1524–1584) Padovában 1560–1562 tanított.

²¹ Francesco Robortello (1516–1567) Padovában 1552–1557 és 1560–1567 tanított. Arisztotelész Poétikájának kommentált kiadását 1548-ban (1555²) adta ki. Ellebodius tanárainak nagy része Dudithot is tanította, így COSTIL idézett műveiben részletesen olvashatunk róluk.

²² Michael Szophianosz meghalt 1564-ben fiatalon. Sokáig élt Pinelli házában, P. Victorius, G. Tanner és Henricus Stephanus volt legközelebbi barátja (VOGEL—GARDTHAUSEN i. m. 320.)

grecista indította el. Egy éven át dolgoztak együtt Apollóniosz Düszkolosz (Apollonius Dyscolus) *De constructione verborum* szövegmagyarázatán: ugyanennek a munkának latinra fordítása volt Ellebodus utolsó munkája is.²³ Az Apollonius Dyscolus-szövegmagyarázathoz Padovában az 1495. évi Aldina-kiadást használták.²⁴ Ugyanez a kiadás volt meg a Kecskés-hagyatékban is (E. K. Ősny. 546), de nem ezt a példányt használta Ellebodus Magyarországon; sem név-, sem egyéb bejegyzés nincs a könyvben. A Michaél Szophianosz-szal való együttműködés és barátság lehetett rá a legnagyobb hatással, mert élete fő feladatának, egy régebbi filológiai irányzathoz híven a görög szövegek korrekcióját tekintette.

Padovában valóban jó hírt kellett szereznie, mert Petrus Victoriusnak,²⁵ százada egyik legjelesebb Arisztotelész-kutatójának barátsága még Magyarországra is elkísérte. Ellebodus három fennmaradt, Victoriushoz írt levelének egyikében Arisztotelész *Poeticájának* kiadását dicséri, a másikban Victorius tanácsát kéri egy Homérosz-szövegrésszel kapcsolatban. Ellebodus könyvtárából két Victorius-könyv maradt ránk; az egyik éppen a *Poetica* kommentált kiadása. Érdeklődési körük azonos volt; mindketten elsősorban Arisztotelész-szövegeket kommentáltak. Victorius a *Poeticán* (1560) kívül a *Rhetoricát* (1548) és a *Politicát* (1576) is kiadta. Victorius 1545-ben adta ki az *Elektrát*, szinte újjáteremtve a művet — Ellebodus fennmaradt könyvei közül éppen egy Euripidész-kiadás a legerősebben használt, széljegyzetekkel ellátott kötet. Aiszkhülosz-tiszteletük is közös volt; Victorius 1557-ben megjelent Aiszkhülosz-kiadását Ellebodus sűrűn használta, és az Ambrosiánában is fennmaradtak Aiszkhülosz-jegyzetei.²⁶

Wagner szerint legkedvesebb tanára a természettudós és orvos Girolamo Mercuriale, Hieronymus Mercurialis volt. Kapcsolatuk nem szakadt meg; utolsó ránk maradt levelét 1576-ban írta Ellebodusnak. Sok könyvét őrzi az Egyetemi Könyvtár, de egynek sem volt tulajdonosa Ellebodus.

A padovai barátok, tanárok, de elsősorban Vincenzo Pinelli levelei követik Ellebodiust Pozsonyba, amikor végleg visszatér 1571-ben Magyarországra. Radéczy István²⁷ váradi püspök, a magyar kamara elnöke hívta vissza. Radé-

²³ A *De constructione verborum* szövegmagyarázatában Szophianosz és Ellebodus szerepe teljesen tisztázott (WAGNER i. m. 12., 32–34., COSTIL: Dudith. 317–321., SANDYS J. E.: *A history of classical scholarship*. Cambridge, 1903. 312–314.).

²⁴ Ellebodus filológiai pontosságú szövegén alapszik az első kritikai kiadás, Sylburg munkája (1590). A padovai humanista kör összetartozását jól mutatja, hogy Pinelli is át akarta adni Sylburnak Ellebodus latin fordítását, és a kiadás megjelenése nagyrészt Ellebodus másik barátjának, Dudithnak érdeme. A Wagner idézte Aldina-kiadásban (Ambrosiana S. Q. I. VII. 1.) Ellebodus görög nyelvű tulajdonjegye ugyanaz, mint amit az Egyetemi Könyvtárban levő könyvekbe írt.

²⁵ Pier Vettori (1499–1585) nagyon előkelő firenzei család sarja; egész életében tisztelet övezte. Barátsága a magyarországi diákokkal hagyományos. A Bona György halálára kiadott (1561) gyászbeszédék között Zsámboki, P. Manutius, Robortello, Istvánffy, Szophianosz, Turnebius, Dudith megemlékezései között szerepel Victorius írása is. Turnébe kivételével minden szerző Ellebodus barátja vagy tanára. Victorius a nagy francia filológussal Henri Estienne-nel, Stephanussal is jóban volt. E barátság mindkét fél számára gyümölcsöző: Stephanus Victoriusnak ajánlja Theophrastus kiadását, Victorius Stephanussal adhatja ki Aiszkhülosz-kötetét. (Ellebodus könyvtárában 8. és 16. tétel.) KAMMAEL, H.: *Ein Beitrag zur Geschichte der classischen Studien in Italien*. = Neue Jahrbücher für Philologie und Paedagogie. 94. 1866. 133–150.

²⁶ VOGEL – GARDTHAUSEN i. m. 455. Ambrosiana R. 98. sup. ff 200–76^v.

²⁷ Radéczy 1567. váradi, 1572. egri püspök, 1568. — a magyar kamara elnöke, 1573. — királyi helytartó, meghalt 1585-ben.

czy Ellebodusban becsülte a humanistát, de egyúttal az orvost is. A humanistának, de ugyanakkor saját orvosának adott otthont házában. A padovai orvosi tanulmányok, mint annyi más humanistának, Ellebodusnak is bizonyos anyagi függetlenséget biztosítottak. Radéczy rangjának emelkedésével már „a helytartó orvosa”-ként tartották számon és Purkircherrel együtt nemcsak Pozsonynak, hanem Felső-Magyarországnak ismert orvosa volt.²⁸

Pozsony Padova után sem tűnhetett számkivetésnek: háború dúlta hazájába Ellebodus amúgy sem akart hazamenni. A viszonylagos nyugalom, Bécs és Nagyszombat közelsége alkalmas volt arra, hogy nemcsak politikai, hanem szellemi központ is kialakulhasson a városban. A szellemi élet vezetőit Ellebodus nagyrészt ismerte: Padovában végzetek vagy éppen tanulótársai voltak. Az azonos iskolázottság és a nagyjából azonos életkor természetesen létrehozott egy humanista kört — ehhez csatlakozott Ellebodus is. Istvánffy Miklós és Zsámboki János, Sambucus,²⁹ előtte végzett Padovában, Purkircher György³⁰ tanulótársa, Verancsics Faustus³¹ tanítványa, Kovácsóczy Farkas és Berzeviczy Márton,³² a város gyakori vendégei szintén tanulótársai voltak.

Bécs közelsége is sokat számított: könyvkereskedései és baráti köre egyaránt vonzották Ellebodiust. Sambucuson kívül honfitársaival is találkozhatott a császárvárosban: Blotius, a császári könyvtár őre flamand volt, és belga barátot talált az udvari karmester, a jeles zeneszerző Philippe de Monte unokaöccse személyében.

Ellebodusnak és egyúttal a magyar tudományos világnak azonban a legtöbbet Clusius magyarországi tartózkodása jelentett.³³ Flamand volt ő is

²⁸ *A Magyar Tudós Társaság Évkönyvei. 3. köt. 1834—1836 (1838). I. oszt. 134. a Zay—Ugróci Lt-ből Zay Péter orvosló könyvecskéje huszonnégy Nicasius doctortól származó receptet tartalmaz. Idézi KLANICZAY i. m. 34.*

²⁹ Hesychii Milesi illustri cognomento, de his, qui eruditionis fama claruere, liber Hadriano Iunio medico interprete. Ex Bibliotheca Ioannis Sambuci Pannonii Tirnaviensis. Antverpiae, 1572. ex officina Christophori Plantini. RMK III. 614. Egyetemi Könyvtár RMK III. 134. A könyv hátlapján D. Sambucus ddd 15 Septembris 1573. A könyv Kecskés-hagyaték. A megajándékozott a humanista kör valamelyik tagja lehetett, talán éppen Ellebodus. Sem Kecskés András, sem Mossóczy nem jöhet szóba. Az előbbi kora, az utóbbit tulajdon-bejegyzési szokása zárja ki.

³⁰ KNEIFEL Mária: *Purkircher György*. Bp., 1942.

³¹ Ellebodus 1569. nov. 12-én Padovából Verancsicsnak beszámol unokaöccse, Faustus, tanulmányi eredményeiről: már Arisztotelész műveire oktatja (VERESS Endre: *A paduai egyetem magyarországi tanulójának anyakönyve és iratai. (1264—1864)*. Bp., 1915., 76.).

Verancsics Faustus 1573-ban Pozsonyban telepedett le és 1595-ig ott élt (JUHÁSZ Kálmán: *Egy olaszországi tanulmányai közben püspökségét veszített tudós. = Katholikus Szemle. 1933. 2. köt. 356—363.*).

³² Berzeviczy 1568. május—1572. január volt Padovában: 1568/1569-ben a jogi kar szindikusa, így közvetlenül a rektorhelyettes után következett rangban. Ellebodusnál közös tanáraik voltak. Pinelli házában Berzeviczy is megfordult (VERESS Endre: *Berzeviczy Márton*. Bp., 1911. 64.).

Blotius Hugóval folytatott levelezésében mindig megemlékezik írott levele szerint: „Noster Nicasius basilice valet et ad te scribit” (MENCSEK Ferdinánd: *A Paduában tanuló Blotz Hugo levelezése erdélyi és magyarországi barátaival. (1571—1574)*. = Erdélyi Múzeum. UF. 5. 1910. 22—50.).

³³ Clusius kapcsolata Ellebodusnál és Purkircherrel jól ismert. L. GOMBOCZ Endre: *A magyar botanika története*. Bp., 1936. ISTVÁNNYI Gyula: *A Clusius-codex mycologici méltatása*. Bp., 1900., KNEIFEL i. m. Clusius első kiadott könyvét, Monardes híres könyvének fordítását, Purkirchernek adja dedikációval, másik művét, a spanyolországi növényekről írt első munkáját Ellebodusnak, honfitársának és a helytartó orvosának

— Charles de l'Escluse — hazájából protestáns hite miatt kellett eltávoznia. A világot utazta be, veszélyekkel szállt szembe, hogy növénygyűjtési szenvedélyét kielégítse. Ellebodiussal Purkirchernél találkozott, aki nemcsak jeles orvos, hanem szenvedélyes botanikus is volt. Így lett a bécsi botanikusokért igazgatója gyakori vendége a pozsonyi humanista körnek, melynek révén, éppen Ellebodius ajánlására 1575-ben Pinelli vendégszeretetét élvezhette. Ezért ajánlja Pinellinek később gombákról írt könyvét, mint ahogy másik Magyarországon írt könyvét Batthyány Boldizsárnak, a XVI. századi humanizmus egyik legszínesebb egyéniségének dedikálja, kinek vendégeként írta meg Magyarország növényvilágának leírását.

Felsoroltuk azokat a személyeket, akik Pozsonyban Ellebodius számára a humanista légkört biztosították. Sokkal szélesebb azonban annak a kis, Radéczy körül kialakult humanista körnek a hatósugara, mint ahogy azt az egymásnak írt versekből gondolnánk. Nemcsak arról a kis társaságról van szó, amely a versekben megénekelt szép hársfa alatt összeülve olaszországi tanulmányaikra, ifjúkorukra visszaemlékezve, irodalmi kérdésekről beszélget. Ez a kör egymásnak, barátaiknak, barátaik barátainak kölcsönzött könyveket. Főurak és nemesek, orvosok és papok könyveket, legújabb kiadásokat ajánlódokoztak barátaiknak. A könyv szeretete eleven valóság volt: leveleikben könyvekről tárgyaltak, újonnan megjelent kiadásokra hívták fel a figyelmet. Barátaik, követek, külföldre utazó diákok útján a klasszikusok legújabb kiadásait sürgették. Magyarországnak ez a nyugodt sarka még benne volt az európai vérkeringésben. A humanizmus, elsősorban az olasz humanista műveltség a könyvek nagy olvasottsága révén eljutott ekkor a világi és egyházi értelmiség sok tagjához. Istvánffy Miklós versben örököltette meg a Radéczy-kör tagjait, akik közül

... nec abest Purchyrhius atque
Nicasius, quibus ore loqui dat Musa rotundo,
seu verbis sit opus Graiis, seu forte Latinis, . . .³⁴

Minthogy nem tartozott e pozsonyi humanista körbe, Ellebodius másik magyarországi jóbarátjának, Mossóczy Zakariásnak emlékét nem őrzi vers. Ellebodius Mossóczyval, volt nagyszombati tanítványával, Radéczy házában találkozhatott újból. Mossóczy is, Radéczy is Oláh pártfogoltja volt, és közéleti

küldi meg. A Purkirchernek adott példány még egy értékes adatot ment át az utókorunk. Purkircher Forgách Simon surányi kertjéről ír a könyv előzéklapján. Forgách Ferenc érsek pozsonyi kertje híres volt a maga korában; a hadvezér Forgách Simon kertje ritkaságairól — tudomásunk szerint — ez az első hírünk. Purkirchernek még négy könyve érdemel itt figyelmet. Kettő görög műveltségének tanúsága: *Isocrates* (Venetiis, 1534, Aldus. Vet. 34/41. és *Suidas* (Venetiis, 1514, Aldus. Vet. 14/57.). A másik két könyv az ajándékozók személye miatt érdekes. Jordán Tamástól a jeles orvostól kapta 1565-ben Dioscorides Pedanius Párizsban 1549-ben megjelent munkáját (Vet. 49/23b) „Hunc librum Thomas Iordan Georgio Purkirehero ddt Viennae in exequio Ferd. I. Imperatoris a° 65.” Purkircher és Jordán kapcsolata eszerint korai. A másik ajándékba kapott orvosi mű: *Hippocratis opera*. . . . *Per Ianum Cornarium* . . . *Latina lingua conscripta*. Basileae, 1546. (Vet. 46/47.) A dedikáció: Amico suo opt. Diomedes Cornarius. Cornarius (Hagenbut) szász orvos Nagyszombatban folytatott két évig orvosi gyakorlatot, majd a bécsi egyetem nagynevé tanára 1566-tól. Miksa, később Rudolf orvosa. Clusius jóban volt vele, mint ahogy Michael Lingeliussal is, a bécsi egyetem orvos-tanárával, akinek ugyanazt a könyvet adta ajándékba, mint Ellebodiussnak.

³⁴ Stephano Radetio episcopo Varadiensi Camerae Ungaricae praefecto. 24 Junii 1571. (ISTVÁNYFY Nicolaus: *Carmina*. Ed. Josephus Holub et Ladislaus Juhász. Lipsiae, 1935. 51. carm.)

pályájuk révén közeli kapcsolatban álltak egymással.³⁵ Tömören jellemzi Mossóczy egyéniségét az a néhány sor, mellyel Timon alapján Bél Mátyás emlékezik Oláh pártfogoltjaira: (Oláh) in provehendis cum omnium disciplinarum tum praesertim poeticae, cultoribus, valde benignus fuit. Inter hos primo loco habebat Nicolaum Istvánffyum, Stephanum Radetium, Zachariam Mossóczyium. Istvánffy mecénását életében magasztalta, halála után alig említi. Ezzel szemben Mossóczy Oláh sírjára hatsoros verset írat „Luxere mortem viri, summi imique, familiares sui potissimum” kezdettel.

Az érsek emléke, a közös múlt tudata is fűzhette Ellebodiust Mossóczyhoz és Radéczyhez. Feltűnő, hogy az Ellebodius-levelezést részletesen feldolgozó Wagner nem találkozott Mossóczy névvel. Lehet azonban, hogy a levelekben neve vagy elrejtve, vagy „meg nem nevezett jótevőként”³⁶ szerepel, mert hihetetlennek tűnik, hogy éppen annak neve nem maradt fenn leveleiben, aki ellátta könyvekkel, míg könyvtára meg nem érkezett Padovából. Mossóczy könyvajándékozásait annál inkább kell méltányolnunk, mert szenvedélyes könyvgyűjtő volt: aránytalanul sokat költött könyvekre. Egyházi és világi főúri társai ismerték kedvtelését: könyvekkel kedveskedett neki Ország Kristóf országbíró,³⁷ Bornemissza Pál, püspök-elődje.

A Pinellivel folytatott levelezésből tudjuk, hogy Ellebodiust Pozsonyban milyen filológiai kérdések foglalkoztatták. Mossóczy önzetlen barátságát az mutatja legjobban, hogy nemcsak ellátta a legfontosabb könyvekkel, hanem lemondott drágán vett ősnymtatványokról, mert azok tartalmazták az Ellebodius számára nélkülözhetetlen Arisztotelész-szöveget. Eddig tizennyolc olyan Mossóczy tulajdonában volt kötet került elő, mely Ellebodius-jegyzeteket tartalmaz. Tizennégy kötet ezek közül Mossóczy által Ellebodiusnak dedikált.

1575 végén megérkeztek Ellebodius könyvei Padovából. Mennyi könyve lehetett, nem tudjuk. Még további sorsukat sem ismerjük pontosan. Clusius 1585-ben (!) így ír: Nicasii bibliotheca adhuc apud Agriensem episcopum totius Ungariae locumtenentem, haeret, ni fallor, quandoquidem Nicasii frater (cui ea cesserat) eodem morbo eademque in urbe sublatus est postea.³⁸ Clusius, mivel pozsonyi kapcsolatai Ellebodius és Purkircher halála után megszűntek, hét év távlatából valóban tévedhetett. A könyvek egy része ugyanis

³⁵ BÉL Mátyás: *Notitia Hungariae*. Viennae, 1735. 1. tom. 484–85. TIMON Sámue: *Brevis commentarius rerum in Hungaria, Croatia et Transilvania . . . gestarum*. Tarnaviae, 1720, 55–56. alapján. (*Timon Epitome chronologica rerum Hungaricarum*, Claudiopoli, 1764, c. műve 226. ugyanez a szöveg.)

Hevenesi 34. köt. 14. sz. Radéczy levele Mossóczyhoz Ellebodius haláláról. (Egyetemi Könyvtár. Kézírtár.)

³⁶ WAGNER i. m. 28. Az „In Aristotelis Librum de Poetica Paraphrasis Ambr. D 510. inf. enthält ein Vorwort, in dem Ellebodius die Schrift einem Wohltäter vermutlich Stephan Radéczy widmet. WAGNER i. m. 20. megemlíti a Pinellinek írt 21. levelet, melyben Ellebodius megírja, hogy 1572 januárjában 15 napig volt Radéczyval Nyitrán. Itt csakis Mossóczynál lehettek, tehát bizonyára szó van róla is a levélben.

³⁷ Ország Kristóf országbíró (Batthyány humanista köréhez tartozott, 1567-ben halt meg) könyvtárából egy kézirat: Isaac ben Salomo (EK 91) és két ősnymtatvány: Ósny. 660 és Ósny. 836. Mindkettő Avicenna; az utóbbinak külön érdekessége, hogy előbbi tulajdonosa Tiehtl, Mátyás és Beatrix orvosa volt.

³⁸ HUNGER, F. W. T.: *Charles de l'Escluse*. s'Gravenhage, 1927–1943. 2. vol. 405. Wagner szintén Clusiusnak 1585. VII. 10-én Camerariushoz intézett levele alapján tényként állítja, hogy Ellebodius értékes könyvtára testvére halála után Radéczy tulajdonába került.

végül Mossóczyhoz került vissza. Útjuk a Kecskés-hagyaték révén a pozsonyi jezsuitákhoz már ismert. A könyvek másik része pedig a soproni jezsuitáknál bukkan fel. Ezek a könyvek valószínűleg a baráti kör egyik tagjánál, Istvánffy Miklósnál lehettek. Istvánffyra, mint közvetítőre azért gyanakodhadtunk, mert az Egyetemi Könyvtárban talált Istvánffy-könyvtármaradványok mind a soproni jezsuita könyvtár possessor-jegyét viselik.³⁹ Istvánffy könyvtárát más vonatkozásban is meg kell említenünk. Mint mondtuk, a könyvek a baráti kör közös kincsei „et amicorum suorum”, és Istvánffy is barátja rendelkezésére bocsáthatta könyveit, míg a várva-várt könyvszállítmány meg nem érkezett Padovából. Istvánffy, Mossóczyval ellentétben kevés könyvbe írta be nevét és kevésre tétette rá supralibrosát. Bármennyire csábító is, nem utalhatunk Istvánffy egykori tulajdonába, minden olyan, egyébként gyűjtésébe vágó könyvet, mely a soproni jezsuiták 1640. (1651., 1681.) évi possessor-jegyét tünteti fel. Ellebodus Istvánffy könyvtárában mindenesetre megtalálhatta a klasszikus szerzők (Cicero, Homérosz, Pindaros, Plutarkhosz) új kiadásait.⁴⁰

Ellebodus-jegyzetelte könyvekre számíthatunk még a Mossóczy-könyvtár rendszeres felkutatása, vagy a Kecskés-hagyaték jegyzékének feldolgozása révén. Hosszan tartó munkáról lévén szó, helyesebbnek gondoltuk, hogy már most, amikor a grecisták felfigyeltek Ellebodus munkásságára, bemutatjuk mindazokat az eddig megtalált könyveket, melyek Ellebodus könyvtárában voltak, vagy széljegyzeteit tartalmazzák.⁴¹

A könyvcímeket Ellebodus érdeklődésének megfelelő csoportosításban rövidített leírással közöljük.⁴² Mint arra utaltunk az előzőkben, Ellebodus könyveire véletlenül bukkantunk. Klaniczay tanulmánya, majd Wagnernek Ellebodus minden kapcsolatára utaló dolgozata nyomán azonban a továbbiakban már nemcsak azoknak a klasszikus szerzőknek műveit kerestük, melyekhez tudomásunk szerint Ellebodus megjegyzéseket fűzött, hanem baráti

³⁹ Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei. 5. 1970. 244–247. I. ismerttettem két Istvánffy-könyvtárból származó kötetet, mellékelve a supralibros képét. Felvetettem az Acta Irregestrata Jesuitica, Collegium Soproniense iratai alapján, hogy Draskovics György Jenő kerültek az Istvánffy-kötetek a soproni kollégiumba. Ezt a feltevésemet Berlász János tanulmánya igazolta: „Bibliothecam ab avo suo materno, Nicolao Istvánffy ad se devolutam Collegio donavit Sopronii.” (Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve. 1972. (1975) 216.).

⁴⁰ Istvánffy könyvtárának kutatásaink során újabban talált húsz kötetét nem soroljuk fel itt. Leírásuk megtalálható az Egyetemi Könyvtár Kézirattárában. Be szeretnénk azonban mutatni e könyvek egyikét, a maga korában híres munkát, mely jól mutatja a könyvajándékozás XVI. századi módját. A mű: „MORNAY, Philippe de, Seigneur du Plessis Marly: *La vérité de la religion chrestienne.*”) MORNÆUS Philippus: *De veritate religionis Christianae liber; adversus Atheos, Epicureos ethnicos, Iudaeos, Mahumedistas, et caeteros infideles.* Antverpiae, 1583, ex officina Chr. Plantini. Az előzéklapon a dedikáció: Mageus Ds Balthasar de Batthian Mgr dapiferor etc Nicolao Isthuanffii dono dedit: 25. januar' 1586. Jelzete: Ad 10126. Ez a könyv nyilván egy a sok közül, hiszen az 1584. évi magyar tanács minden tagja (Radéczy István, Telegdi Miklós, Fejérfőy István, Mossóczy Zakariás, Batthyány Boldizsár, Heresinczy Péter, Istvánffy Miklós) jeles könyvgyűjtő.

⁴¹ Ellebodus tulajdonjegyei.

⁴² Kutatásainkat eddigelé csak az Egyetemi Könyvtár állományára terjeszthettük ki. Rövidített címléírásokat adunk. A szerző nevét az Egyetemi Könyvtárban használt módon írjuk. Az Ósny., Vet. és MV jelzetű könyvek a kézirtattár különgyűjteményében találhatók.

körének, a vele jóban levő írók műveit is megnéztük. Így találtunk például a három értékes dedikált Clusius-kötetre.

*

Ellebodius könyvtárának eddig előkerült köteteinek legnagyobb része természetesen Arisztotelész-szöveg vagy kommentár.

1. ARISTOTELES: Opera (graece). Venetiis, 1495—1498. Aldus Manutius. 1—5. tomus. BMC V 553. Sajó—Soltész 281.
1. tomus. Jelzete: Ősny. 528.
Dedikáció: Zachar. Mossow Eppus Tinnin. D. D. Nicasio Suo D. D. D. 1639. évi Kecskés-adomány.
Ugyanez a kiadás még egy példányban Ősny. 528/a. számon: Zach. Moshoci Exmo Doctori Nicaso (!) Casleto fri.
Ellebodius ezt a példányt használta, szokásos görög nyelvű tulajdonjegyét ebbe írta be.
2. tomus. Jelzete: Ősny. 612/I.
Ellebodius tulajdonjegyzése görögül.
Rengeteg bejegyzés, különösen a 6. (De Physico auditu) és 9. (Meteorologicorum IV.) műnél.
Más kéztől származó bejegyzések is vannak.
A soproni jezsuitákhoz került a kötet.
3. tomus. Jelzete: Ősny. 612/II.
Dedikáció: Zachar Mossow Eppus Tinnin suo DD Nicasio fri omni piette colendo D. D. D.
Semmi bejegyzés.
1639. évi Kecskés-adomány.
4. tomus. Jelzete: Ősny.: 612/III.
Dedikáció: Excellmo D. D. Nicasio amico singulari Tinninien dd.
Nem Ellebodiustól származó bejegyzések.
1639. évi Kecskés-adomány.
5. tomus. Jelzete: Ősny. 657.
Ellebodius tulajdonjegyzése görögül.
Rengeteg Ellebodius-bejegyzés, különösen az Ethicorum ad Nicomachum X., Politicorum VIII., Oeconomicorum II., Magnorum moralium II., Moraliū ad Eudemum VIII. műnél.⁴³
A soproni jezsuitákhoz került a kötet.
A két legerősebben használt kötet — a 2. és 5. kötet — úgy tűnik, a baráti körben maradt: Tón filón.
2. SIMPLICIUS: Hypomnemata in categorias Aristotelis. Venetiis, 1499, Zacharias Kallierges. (Görög betűs.)
BMC V 580. Sajó—Soltész 3098.
Jelzete: Ősny. 692.
Dedikáció: Zachar Mossow Eppus Tinninien suo excell. D. Nicasio DD

⁴³ WAGNER i. m. 27. M. M. Notae és latin fordítása: Ambr. O 246 sup. uo. 29. Ethicorum: Ambr. S 78 Sup. ff 224 r—232 r. Politicorum I.: Ambr. S 78 sup. ff 216—222 v. Oeconomicorum II.: Ambr. S 78 sup. ff 234 r—238 v. Wagner jelzi tanulmányában, hogy a Magna Moralia fordításának elemzésével később óhajt részletesebben foglalkozni. A fordítás 1568-ban készült, de nyilván később is foglalkoztatta Ellebodiust a szövegmagyarázat. Wagner (36—37.) az 1498. évi Aldina-kiadást tekinti alapszövegnek, hivatkozik még az Ellebodius használta 1531. évi baseli kiadásra és a *Libellus de Bona Fortunara*. A két utóbbi nincs meg az Egyetemi Könyvtár állományában. Annál jelentősebbnek kell tartanunk, hogy az 1498. évi Aldina-kiadásunk Ellebodius görög nyelvű tulajdonjegyével van ellátva. Az Egyetemi Könyvtár állományában levő latin fordítás (*Opera Omnia latina*... Venetiis, 1496. Ősny. 562.) nem volt Ellebodiusé vagy baráti köréé. A Valla fordításának 1498. évi kiadása Esztergomban, a Főszékesegyházi Könyvtárban található; nem volt Ellebodiusé.

Semmi bejegyzés.

1639. évi Kecskés-adomány.

3. *Simplicii commentaria in tres libros Aristotelis de anima etc. Venetiis, 1527, in aedibus Aldi et Andreae Asulani Soceri. (Görög betűs.)*

Jelzete: Vet. 27/32. Ha 2r 159.

Dedikáció: Zachar Mossovi Eppus Tinninien suo Excellmo D. D. Nicasio D.D.

Semmi bejegyzés.

1639. évi Kecskés-adomány.

4. *Simplicii commentarii in octo Aristotelis Physicae auscultationis libros cum ipso Aristotelis textu. Venetiis, 1526, in aedibus Aldi et Andreae Asulani Soceri. (Görög betűs.)⁴⁴*

Jelzete: Vet. 26/19. Ha 2r 23.

Dedikáció: Zachar Mossovi Eppus Tinninien suo excell D. Nicasio.

Az utolsó lapon: finivi septima septembris 1548 Patavii.

A kötet sok bejegyzést tartalmaz, Ellebodiust is. Megvizsgálandó, hogy az 5. és 6. tételként felsorolt művekhez hasonlóan, az egyik jegyzetelő nem Thorda Zsigmond volt-e.

1639. évi Kecskés-adomány.

5. *ARISTOTELES: (Összes művek, görög.) Opera quaecunque impressa hactenus extiterunt omnia, . . . per Des. Eras. Roterodamum. Basileae, 1539. per Io. Bebel. (1–2. vol.)*

Jelzete: Vet. 39/66. Hb 2r 153.

Dedikáció: Zachar Mossow proth Apeus Eppus Tinnin suo D. D. Nicasio Elebodio (!) D. D. D.

Nincsen Ellebodius-bejegyzés.

1639. évi Kecskés-adomány.

6. *EUSTRATIUS Nicaenus: Eustratii et aliorum insignium peripateticorum commentaria in libros decem Aristotelis de moribus ad Nicomachum, una cum textu suis in locis adiecto. Venetiis, 1536, in aedibus haer. Aldi Manutii et Andrae Asulani Soceri. (Görög betűs.)*

Jelzete: Vet. 36/65. Ha 2r 142.

Dedikáció: Zachar Mossow Eppus Tinnin D. D. Nicasio suo D. D. D.

Nem Ellebodiustól származó bejegyzések.

1639. évi Kecskés-adomány.

7. *JAVELLUS, Chrysostomus: Super octo libros Aristotelis de physico auditu questiones subtilissimae. Venetiis, 1555, apud Joannem Mariam Bonellum. (Hozzákötvé:) — Super tres libros Aristotelis de anima questiones subtilissimae. Uo.*

Jelzete: Fa 5385.

Az előzéklapon: Sum Valentini Rogarii et amicorum. Alatta: Sum Nicasii Ellebodii Casletani et amicorum. Alatta: Imo Zachariae Mossoci na(m) a Nicasio rediit postliminio. Előzőleg nincsen feltüntetve Mossóczy neve úgy, mint a Castigationes Plinianaes esetében. (28. tétel.)

1637. évi Kecskés-adomány.

Két érdekes kolligátumot őrzött meg a soproni jezsuita kollégium könyvtára 1651., illetve 1640. évi bejegyzéssel. Mindkettőben az Arisztotelész-műveket Ellebodius széljegyzetekkel látta el. Az első, sajnos új kötésben, előzéklap nélkül, így a névbejegyzés hiányzik. A kolligátum harmadik darabjában vannak Ellebodius-jegyzetek. A kolligátum nemcsak Ellebodius jegyzetei miatt érdekes: néhány nevezetes Estienne-kiadást tartalmaz; mindegyik kapcsolatban van a padova körrel, sokat vitatott művek.

8. (CTESIUS): *Ex Ctesia, Agatharchide, Memnone excerptae historiae. — Appiani Iberica. Item de gestis Annibalis. Omnia nunc primum edita. Cum Henrici Stephani castigationibus. (Genevae), 1557, ex officina Henrici Stephani. (Görög betűs.)*

A bevezetést Estienne Sigonióhoz intézi.⁴⁵

⁴⁴ Paraphrasis in VIII. Aristotelis librum de Physica auscultatione. Ambr. D. 247. inf.

⁴⁵ Appianus editio princeps 1551-ben jelent meg Charles Estienne gondozásában. Ezt egészítette ki Henri Estienne 1557-ben az ibériai és hannibáli háborúk történetének kia-

(2.) APPIANI Alexandrini Hispanica et Annibolica. Latine nunc primum edita, ex Francisci Beraldi linguae Graecae professoris doctissimi interpretatione. (Genevae), 1560., excudebat Henricus Stephanus.

(3.) ARISTOTELIS et Theophrasti scripta quaedam, quae vel nuncquam antea, vel minus emendata quam nunc, edita fuerunt. (Genevae), 1557, ex officin Henrici Stephani. (Görög betűs.)

A bevezetést Estienne Victoriushoz intézi.⁴⁶

(4.) ARISTOTELIS liber nunc primum versus, adversus Xenophanem, Zenonem et Gorgiam. Interprete Arnoldo Ferrono Burdigalesi regio consiliario. Lugduni, 1557, apud Ioan Tornaesium.

(5.) DIONYSII Halicarnassei responsio ad Gn. Pompeii epistolam . . . Lutetiae, 1554, apud Carolum Stephanum. (Görög betűs.)⁴⁷

A másik Arisztotelész-kolligátum bécsi tankönyv; hét művet tartalmaz. A negyedik, ötödik, hatodik és hetedik darabjában vannak Ellebodius-bejegyzések.⁴⁸

9. PORPHYRIUS: Porphyrii Phoenicis Isagoge in Dialecticen . . . non solum ad praedicatorum Aristotelis cognitionem . . . apprime necessaria. Viennae, 1550, typis Egidij Aquilae.

(4.) ARISTOTELIS Stagiritae Analiticorum libri duo. Viennae, 1551, typis Egidij Aquilae.

(5.) Topicorum libri octo. Viennae, 1553, typis Michaelis Zimmermanni.

(6.) Posteriorum Analiticorum libri duo. Viennae, 1552, typis Egidij Aquilae.

(7.) Elenchorum libri duo. Viennae, 1553, typis Michaelis Zimmermanni.

Jelzete: Vet. 50/68–69. Fa 8070.

Adolf Kassel felsorolja azokat a kiadásokat, amelyek alapján Ellebodius megírhatta a Poetica parafrázisát.⁴⁹ A felsorolt kiadások (Aldina 1508, Moreliana 1555, Paccius 1536, Victorius 1560) közül egy sincsen az Egyetemi Könyvtár tulajdonában, csak Victorius kommentárjának 1573. évi kiadása.

10. VICTORIUS, Petrus: Petri Victorii commentarii in primum librum Aristotelis de arte poetarum. 2. ed. Florentiae, 1573, in officina Iuntarum, Bernardi Filiorum.

Jelzete: MV 518. Ha 2r 37.

Possessor: Zachar Moshocý E Tinninien 1573.

1639. évi Kecskés-adomány.

dásával. Az utóbbi rossz szöveg alapján dolgozott, sokat kellett javítania; Sigonióhoz írt előszavában panaszkodik is emiatt. François Bérauld fordítása is Henri Estienne kiadása alapján készült. Érdemes megjegyeznünk, hogy Szophianosz kérésére Dudith, jó szöveg birtokában, le akarta újból fordítani az Annibaliat (COSTIL: Dudith. 287.).

⁴⁶ Theophrasztosz elveszett műveinek felkutatása a filológusokat a század közepén különösen érdekelte. Estienne kiadta több munkáját, sőt Pinelli baráti köréből D. Furlano is kommentált Theophrasztosz-szöveget; ennek kiadását Pinelli indította útjára (COSTIL: Dudith. 288.). Ellebodiusnak is fennmaradt egy levele, melyet Theophrasztoszról Szophianosznak írt (VOGEL i. m. 455.).

⁴⁷ Henri Estienne kiadása. Pinelli másoltatott Halikarnasszoszi Dionüszoszt; Dudith András birtokában is megvolt e munka kézírata (COSTIL: Dudith. 228., 240–241.).

⁴⁸ Az Ellebodius könyvtárában található jegyzetelt Arisztotelész-kiadások bizonyítékai Klaniczay feltételezésének: az 1573-as és 74-es esztendőktől Arisztotelész további munkáinak a fordításával és értelmezésével töltötte. Elkészült és fennmaradt a *Problemata*, a *Parva Naturalia* és a *Magna Moralia* latin fordítása, s levelei alapján feltételezhető, hogy dolgozott a *Physica* és a *Rhetorica* fordításán is (KLANICZAY i. m. 31.).

⁴⁹ KASSEL, Rudolf: *Unbeachtete Renaissance-Emendationen zur Aristotelischen Poetik.* = Rheinisches Museum für Philologie. N. F. 105. 1962. 111–121.

Nyilván megvolt Ellebodus könyvtárában az első kommentált *Poetica*-kiadás, Robertello 1555-ben kiadott műve.⁵⁰ Bizonyára Castelvetro *Poetica di Aristotele vulgarizzata* c. műve is. Ezt a munkát ugyanis olyan jelentősnek tartotta, hogy 1571-ben Bécsbe érkezve azonnal megvette Pinelli számára.⁵¹ Elképzelhető, hogy az Egyetemi Könyvtár lappangó példánya éppen Ellebodusé volt.

Ellebodus levelei szerint Arisztotelész után leginkább Arisztophanész művei foglalkoztatták. 1575-ben Arisztophanész két komédiájának a *Nők ünnepének* és a *Lüszisztraté*nek latin fordítását készíti.⁵²

11. ARISTOPHANES: *Cereris sacra celebrantes. Eiusdem Lysistrate. Florentiae, 1515, Bernardus Iunta.* (Görög betűs.)

Jelzete: Vet. 15/19. Hb 983.

A soproni jezsuitákhoz került a kötet. (1681.)

A görög klasszikusoknak további köteteit találjuk a soproni jezsuita könyvtár katalógusába bevezetve:

12. EURIPIDES: *Tragoediae octodecim. Basileae, 1551, per Ioannem Heruagium.* (Görög betűs.)

Jelzete: MV 515. Hb 553.

Legtöbbet jegyzetelt könyve, még Padovából hozhatta magával. Görög nyelvű tulajdonjegye felett a könyv megszerzésére vonatkozó bejegyzés.⁵³

13. HOMERUS: (Összes művek, görög.) (2). *Odysseia. Batrachomyomachia. Hymnoi XXXII. Argentorati, 1525, Cephallaeus.*

Jelzete: Vet. 25/30. Hb 725.

(Hozzákötvé:)

(DIONYSIUS Periegetes): *Dionysii Orbis descriptio. — Arati Astronomicum. — Procli Sphaera. Basileae, 1523, apud Ioannem Bebelium.* (Görög betűs.)

Jelzete: Vet. 23/20.

Ellebodus latin nyelvű tulajdonjegye barna tintával:

Sum Nicasii Ellebodii Casletani.

Sok latin és görög nyelvű bejegyzése.

Neve alatt: 8. Aug. 1548.⁵⁴

Ugyanebben az időben kerülhetett tulajdonába:

14. SOPHOKLES: *Commentarii in septem tragedias Sophoclis. Romae, 1518, ny. n.* (Görög betűs.)

Jelzete: Vet. 18/68. Hb 4r 272.

Ellebodus tulajdonjegyzése latinul (barna tintával).

15. (Összes művek, görög.) *Sophoclis tragoediae septem. Lutetiae, 1528, Simon Colinaeus.*

Jelzete: Vet. 28/32. Hb 672.

Címlapja csonka, előzéklapja nincsen, így névbeírása elveszhetett, pedig erősen használt könyve.

Sok Ellebodus-bejegyzés.

16. Aeschylus: *Tragoediae VII. Scholia in easdem . . . Petri Victorii cura et diligentia. (Genevae), 1557, ex officina Henrici Stephani.* (Görög betűs.)

Jelzete: MV 519. Hb 4r 56.

Sok Ellebodus bejegyzés, tulajdonjegy nélkül.

⁵⁰ COSTIL: *Paul Manuce* 340.

⁵¹ KLANICZAY i. m. 30.

⁵² KLANICZAY i. m. 30–31., WAGNER i. m. 31. A *Nők ünnepének* és a *Lüszisztraté* fordítása a jegyzetekkel együtt Amb. D 478 inf.

⁵³ 12. tétel előzéklapjának fényképe.

⁵⁴ DONNET, Daniel: *Une préface grecque inédite de l'humaniste Nicaise van Ellebode = Humanistica Lovaniensia. 21. 1972. 189–195. A szöveg és latin kommentárja: Bulletin de l'Institut Historique Belge de Rome. 43. 1973. 401–457.*

17. AELIANUS? Claudius (Praenestinus): *Variae historiae libri XIII.* — Ex Heraclide de rebus publicis commentarium. — Polemonis *Physionomia* ... — Adamantii *Physionomia*. — ... Romae, 1545, (Camillus Peruscius.) (Görög betűs.)
Jelzete: Vet. 45/41 Ga 4r 204.
Ellebodius tulajdonjegyzése latinul.
Kevés Ellebodius-bejegyzés.

Ellebodius filológiai munkásságát egy grammatikus, Apollóniosz Düszkolosz szövegmagyarázatával kezdte. Ezt az érdeklődését egész élete folyamán megtartotta. Theodórosz Gazész (Gaza), Apollóniosz Düszkolosz és Szünkelloz (Michael Syncellus) munkáit becsülte a legtöbbre. A két utóbbinak szövegét javította, de ránk maradtak könyvtárában kisebb grammatikusoknak művei is. Ezért sajnáljuk, hogy Wagner is megelégedett az „Autographon seiner (Ellebodius) *Compendia grammaticae, rhetoricae, geometriae etc.*” és „grammat. u. lexicogr. Notizen” gyűjtőfogalommal.⁵⁵ Tudjuk, hogy Hermogenész foglalkoztatta. Talán érdemes megjegyeznünk, hogy Manutius 1560-ban Pinellinek írt levelében megemlíti, hogy Hermogenész munkáit újból ki akarja adni, de ezúttal latin fordítással. Szophianosztól is kért néhány szövegkorrekciót. Jellemző a görög nyelvtudás hanyatlására, hogy Aldus Manutiusnak, a görög auktorok csodálatos kiadójának fia már kompromisszumot köt: latin fordításokat ad ki, és erre buzdítja a fiatal padovai filológusokat is.⁵⁶

Ellebodius könyvtárában Hermogenész *Rhetoricája* két kiadásban volt meg; mindkettőt jegyzetelte.

18. APHTHONIUS: In Aphthonii Progymnasmata commentarii innominati auctoris. — Syrani, Sopatri, Marcellini commentarii in Hermogenis *Rhetorica*. Venetiis, 1509, in aedibus Aldi. (Görög betűs.)
A. P. Manutius két kötetes *Rhetores* kiadásának második kötete.
Jelzete: Vet. 09/13. Hb 2r 246.
1639. évi Kecskés-adomány.
19. Ausonii Sophistae praeludia. — Hermogenis *Rhetorica*. Florentiae, 1515, in aedibus P. Juntae. (Görög betűs.)
Jelzete: Vet. 15/23a. Hb 4251.
Ellebodius tulajdonjegye latinul (kétszer).
Sok Ellebodius-bejegyzés.
A soproni jezsuitákhoz került a kötet. (1681.)

Érdemesnek tartjuk megjegyezni, hogy Ellebodiusnak Hermogenesszel kapcsolatos töredéke olyan kéziratkötetben maradt meg az Ambrosianában, amelyben Camillus Venetus másolata is szerepel. Pinelli és Camillus Venetus kapcsolata ismert; Ellebodius is e révén ismerkedett meg vele.⁵⁷

Névbejegyzések nélkül maradt ránk Kecskés hagyatékában három közismert munka, Ellebodiusnak tulajdonítható bejegyzésekkel. Már Costil is panaszkodott Ellebodius írására: jegyzetelő írása és végleges, „nyomdára kész” kézírása szinte két különböző ember írása. Ez okozza sokszor a meghatározás nehézségét.

20. LYCOPHRON: Lycophronis Chalcidensis Alexandra, sive Cassandra, poema ... eruditissimis Isacii Tzetis grammatici commentariis ... illustratum ... — Adiectus quoque est Joannis Tzetzae Variarum historiarum liber, versibus politicis ab eodem Graece conscriptus ... Basileae, 1546, ex officina Ioannis Oporini. (Görög és latin betűs.)
Jelzete: Vet. 46/49. Hb 2r 72.

⁵⁵ VOGEL—GARDTHAUSEN i. m. 455.

⁵⁶ COSTIL: Dudith 94. és uő: Paul Manuce 360.

⁵⁷ VOGEL—GARDTHAUSEN i. m. 455. két Hermogenésszel foglalkozó Ellebodius-kéziratot sorol fel: Syrianos zu Hermogenes és Epitome der Rhetorik des Hermogenes.

21. (OPSOPOEUS, Vincentius): In Graecorum epigrammatum libros quatuor. Annotationes Vincentio Obsopoeo autore. Basileae, 1540, in officina Nicolai Brylingerii.
Jelzete: Vet. 40/59 Ha 446.
22. FLORILEGIUM diversorum epigrammatum in septem libros dictinctum. Venetiis, 1550, apud Aldi filios. (Görög betűs.)
Jelzete: Vet. 50/78 c. Hb 564.

Mossóczy Zakariás Ellebodiust⁵⁸ természettudományi könyvekkel is ellátta. Közismert munkákat engedett át barátjának, melyek azután a szokásos úton a Kecskés-hagyaték révén maradtak ránk. (1637. nov. 9. és 1639. évi ajándékozás.)

23. (ABRAHAM ZACUTUS): Almanach perpetuum exactissime nuper emendatum omnium celi motuum cum additionibus in eo factis tenens complementum. Venetiis, 1502, P. Liechtenstein.
Jelzete: Vet. 02/35. Eb 4r 692.
Dedikáció: Zachar DD Nicasio DDD.
24. (REGIOMONTANUS, Johannes): Clarissimi doctoris D. Joannis de Montereio Germani Tabulae directionum. Venetiis, 1524, A. Junta.
Jelzete: Vet. 24/20. Eb 4r 352.
Dedikáció: Zachar Eppus Tinnin DD Nicasio suo tamque fri DDD.
25. SPHERA. Cum commentis in hoc volumine contentis . . . Venetiis, 1518, haer. Octaviani Scoti.
Jelzete: Vet. 18/67. Eb 2r 141.
Dedikáció: Zachar Mossow Eppus Tinnin suo Nicascio(!) Casletano DDD.

A bejegyzések Ellebodiusra emlékeztetnek egy közismert orvosi könyvben és Euklidész alapvető művében:

26. BRASAVOLA, Antonio Musa: Antonii Musae Brasauoli Ferrariensis Examen omnium simplicium medicamentorum, quorum usus in publicis est officinis. Lugduni, 1556, apud Ioannem Frellonium.
Jelzete: Dc 198.
Possessor: Z. E. T. 1577. (Mossóczy)
27. EUCLIDES: (Elementa, kivonatok.): Adiecta praefatiuncula in qua de disciplinis mathematicis nonnihil.
Basileae, 1533, apud Ioan. Heruagium. (Görög betűs.)
Jelzete: Vet. 33/16. Hb 2r 18.
A soproni jezsuiták katalógusába 1678-ban írták be. A jegyzetek a második részben vannak.

Ellebodius könyveinek felsorolását öt különleges sorsú könyvvel fejezzük be.

28. (BARBARUS HERMOLAUS): Castigationes Plinianae Hermolai Barbari. Romae, Eucharis Silber. VIII. Kal. dec. 1492. et Id. Febr. 1493.
BMC IV 113. Sajó—Soltész 492.
Jelzete: Ósny. 441.
Ez az első Mossóczy-ritkaságok egyike, melyre Szilágyi Sándor⁵⁹ hívta fel a figyelmet. A későbbi idézések sajtóhiba következtében mindig 1513-as kiadású könyvről tud-

⁵⁸ Ellebodius és Pinelli természettudományi érdeklődése azonos volt. Tudjuk, hogy Camillus Venetus rendszeresen másolt matematikai és asztronómiai szövegeket: ezeket a Codices Pinelliani de mathematica et astronomica tartotta fent (Costl: Dudith 297.). Ellebodius geometriai jegyzetei is fennmaradtak az Ambrosiana-ban. L. VOGEL—GARDT-HAUSEN 455.

⁵⁹ Magyar Könyvszemle. 1879. 210.

nak. A könyv először Gyalui Thorda Zsigmondé⁶⁰ volt (Sum Sigismundi Thorda Pannonii), utána következik Mossóczy bejegyzése: a könyv 1572-ben Mossóczyé, 1574-ben „Doctoris Nicasii Ellebodii”, de visszakerült megint Mossóczyhoz a „doctoris et praeceptoris sui” halála után. A beírás 1582-ből származik.

29. (Hesychius Alexandrinus): Hesychii Dictionarium. Hegenoe, 1521, in aedibus Thomae Anshelmi Badensis.

Jelzete: Vet. 21/48. Ha 2r 97.

Ellebodius tulajdonjegye görögül.

Mossóczy beírása: Zachariae Moshocy Ep. Tinnin. (Ajándékozási szöveg nincs !)

Ellebodius Mossóczy könyvtárában találhatta, vagy esetleg az ő könyveiből került a püspök könyvtárába volt padovai tanárának egyik könyve. A másik Sigonius-művet a soproni jezsuiták őrizték meg számunkra (1640. évi katalógizálás).

30. SIGONIUS, Carolus: De Rep(ublica) Atheniensium libri IIII. Bononiae, 1564, apud Ioannem Rubrium.

(Hozzákötvé:)

(ZAMOJSKI, Jan): Joannis Sarri Zamoscii de senatu Romano libri duo. Venetiis, 1563, apud Iordanum Ziletum.⁶¹

Mossóczy beírása: Zach. Moshocy E Tinnin 1574.

Sigonius könyvében sok bejegyzés; közte Ellebodius görög és latin bejegyzései.

31. Fasti consulares, ac triumphii acti a Romulo rege usque ad Ti. Caesarem . . . Venetiis, 1556, ex officina S. G. Ziletti.

Jelzete: Ga 2r 189.

A kötetet Ellebodiuson kívül Istvánffy is használhatta.

32. CLUSIUS, Carolus: Caroli Clusii Atrebatensis rariorum aliquot stirpium per Hispanias observatarum historia. Antverpiae, 1576, ex officina Christophori Plantini.

Jelzete: MV 517. Ec 174.

A kötetet Clusius dedikációval adja Ellebodiusnak.

Az utolsónak bemutatott öt könyv (28–32. tétel) Ellebodius könyvtárának sorsát illusztrálja. Bizonyítékai annak a feltételezésünknek, hogy Ellebodius halála után könyvei szétszóródtak. Könyveinek az a része, melyet Mossóczytól kapott ajándékba, visszakerült a püspök tulajdonába, többi könyve pedig a baráti körben maradt, s így jutott el egy részük Istvánffy Miklós könyveivel együtt a soproni jezsuitákhoz.

Tanulmányunkban harminchét olyan kötetet mutattunk be, melyből harmincháromról teljes bizonyossággal állíthatjuk, hogy Ellebodius használta, vagy könyvtárában megvolt. A kötetek nagy részébe jegyzeteket írt, sőt egyes műveket kommentár jellegű glosszákkal látott el.

Tanulmányunk célja hármas volt:

1. Fel kívántuk hívni a figyelmet Ellebodius eddig ismeretlen magyarországi munkásságára, amely Ellebodius-képünk teljesebbé válásán túlmenően új adalékkal szolgálhat a klasszikus szerzők humanista értékeléséhez.

2. Ellebodius magyarországi szereplése újból bizonyítja, hogy mennyire élő valóság volt a királyi Magyarország nyugati részén az Olaszországtól Lengyelorszáig terjedő humanista eszmei közösség. Nem elszigetelt, néhány főúri

⁶⁰ Thorda Zsigmond (1569-ben halt meg) a magyar kamara tanácsosa jelentős közéleti szereplése mellett latinra fordította Euripidészt. Padovai diák volt ő is.

⁶¹ Nemcsak Sigonio, hanem a későbbi lengyel kancellár, Zamojski is a padovai egyetemi körhöz tartozott. Könyvének bevezetését Padovában írta, 1563-ban. A kötet Mossóczy halála után újból ismert könyvgyűjtő tulajdonába került: Helgenmeyer, a pozsonyi evangélikus gimnázium igazgatója írja be nevét 1640-es dátummal. Többi könyvével együtt a pozsonyi jezsuita kollégiumba került 1692-ben.

udvarra korlátozott kedvtelés, hanem szükséglet a klasszikus műveltség. Volt olyan légkör, amely lehetővé tette, hogy külföldi tudósok itt élhessenek: Ellebodus Arisztotelészt fordíthasson, Euripidészt kommentálhasson és Clusius növényteni munkákat írthasson. A világi és egyházi értelmiség, maga mögött olaszországi tudás- és élményanyagával továbbterjesztette a klasszikus műveltséget. A fiatal korban kapott indítás egy egész generáció és környezete érdeklődését határozta meg.

3. A bemutatott könyvek illusztrációi Makkai László művelődéstörténeti megállapításának,⁶² mely szerint a könyvek „átfutási ideje” érzékeltetni tudja Magyarország helyét az európai fejlődésben. A XVI. században még nincs lemaradás, a „késési index” egy-két év. A Mohács utáni első nemzedék még a legnemesebb európai szellemi közösség részese.

PAJKOSSY, MADAME GYÖRGY

**„Nicassii Ellebodii Casletani et amicorum”. Les livres d’Ellebodius
et de son cercle amical à la Bibliothèque de l’Université**

L’un des catalogues de la Bibliothèque de l’Université de Budapest contient les restes des bibliothèques remarquables du XVIe siècle, parmi eux les livres de Zakariás Mossóczy (1542–1587), évêque de Nyitra, dont plusieurs volumes portent le nom d’Ellebodus Nicassius. Ces livres récemment découverts ne fournissent pas seulement des données à l’activité de l’un des grecisants les plus éminents de l’époque, mais ils sont de nouvelles preuves de la culture classique en Hongrie et indiquent les relations entre l’Italie – en premier lieu Padoue – d’une part et les humanistes hongrois de l’autre. Cet humaniste d’origine flamande a été appelé de Rome, par l’archevêque d’Esztergom, à l’académie de Nagyszombat. Tibor Klaniczay et Dieter Wagner se sont déjà occupés à fond de sa vie; la présente étude vise à compléter nos connaissances concernant l’activité d’Ellebodus en Hongrie. Entre autres, elle s’occupe de l’activité du cercle d’humanistes de Pozsony, de même que des relations de Mossóczy et d’Ellebodus. L’auteur de l’étude a découvert 18 volumes appartenant antérieurement à Mossóczy, qui contiennent des notes d’Ellebodus; parmi eux, 14 sont dédiés à Ellebodus par le propriétaire même. Après la mort d’Ellebodus, ces volumes sont retournés à Mossóczy, plus tard ils ont surgi chez les jésuites de Pozsony et de Sopron. L’étude réussit à établir à propos de 33 livres analysés qu’ils ont été utilisés par Ellebodus ou qu’ils ont appartenu à sa bibliothèque.

⁶² MAKKAI László: *A könyvtártörténetírás művelődéstörténeti módszerei.* = A Magyar Könyvtárosok Egyesületének Évkönyve. 1973. (1975.) 33–38.

A Symposium és köre (1924–1928)

I. A húszas években felnötté érő fiatalokat elveszett nemzedékként tartják számon. A magyar fiatalságnak még az európai átlagnál is mélyebb megrázódtatást kellett átélnie. A háború elvesztése, a monarchia felbomlása, a forradalom leverése és a trianoni békeszerződés a társadalom minden rétegében mély tudati válságot eredményezett.

Egy értelmiségi fiatalember háború alatti és utáni lelkiállapotáról hitelesen Szerb Antaltól értesülhetünk:

„Úgy érzem egy nagy világáramlat sodrában úszom: minden szellemi jelenség, amellyel akkoriban találkoztam, az egyéniség szabadságjogait hirdette: Babits Mihály költészete, Nietzsche filozófiája, az impresszionista festészet »meglátásai«, minden — és én is azok közé tartoztam, akikkel előremozog a világ, míg a renyhe nyárspolgári tömeg elmarad. Feltétlenül hittem még a fejlődésben és úgy éreztem, hogy első hulláma visz magával... A világháborút közvetlenül követő években én is úgy éreztem, minden a feje tetejére állt. Országok omlottak össze, hazám új és kísérteties alakot kapott Európa új térképén; a monarchia, amelynek polgárává neveltek, egyik napról a másikra eltűnt, az óriási mammut — oly könnyedén és sajnos, oly meg nem siratva, mintha valami dalárdát oszlattak volna fel, ... és az irodalom leginkább up-to-date szárnya arról biztosított, hogy a nagy társadalmi és kultúrteremtő osztály is, amelybe tartozom, a burzsoázia, percekben belül ellenszenves történelmi emlékké fog átváltozni.”¹

A forradalom leverése utáni nyílt terror, majd a berendezkedő ellenforradalmi rendszer megbénította a szellemi életet, befagyasztott minden tájékozódási csatornát.

A szellemi bénultságból legkorábban a fiatalok tértek magukhoz. A *Symposium* körének tagjai a politikamentességet tűzték zászlójukra, és ennek irodalmi megvalósulását a szellemtörténeti irányzatban látták. Az irányzat kutatási módszerét megkísérelték a magyar irodalomra alkalmazni — Halász Gábor Berzsenyi-tanulmányára vagy Szerb Antal munkásságára gondolva —, sikerrel.

1921-ben Budapesten egy kis baráti kör szerveződik csoporttá, akik magukat egy akkoriban divatos dal alapján Barabásoknak nevezik.² Attitűdjük a lázadás mindennel szemben, ami felnőttesen megállapodott. Tagjai Szerb Antal, Sárközi György, Szabó Lőrinc, Faludi János, Juhász Vilmos, Szedő Mihály és László, Aczél Tivadar. Figyelmüket a német expresszionizmus és a szellemtörténet, a francia avantgarde és a *Nyugat* folyóirat között osztották meg. Lázadtak ellene, de a mérték a *Nyugat* volt. Kevés kivétellel valamennyien

¹ Szerb Antal: *Gondolatok a könyvtárban*. Bp. 1971. 657–658.

² A Barabásokra vonatkozó adatok POSZLER György: *Szerb Antal* (Bp. 1973.) c. könyvéből valók.

kéziratot küldtek a lapnak és meg is jelentek benne. A csoport minden tagja kifinomult művelt és irodalomelméleti, filozófiai ismeretekben jól felkészült volt. Várkonyi Nándor így emlékezik vissza társaira:

„Nemzedék sem azelőtt, sem azután nem indult olyan széles körű irodalmi és ideológiai ismeretekkel, s épp az okozta a paradoxont, hogy a mindenirányú tájékozottság egyúttal tájékozatlanságot is jelentett, mert választani kellett, ám hiányzott az iránytű: a tapasztalat.”³

Ehhez a nemzedékhez tartozott és részben a Barabásokból került ki a *Symposion* köre.

II. Az első világháború után a szellemi élet végleg Budapestre centralizálódott, melyhez viszonyítva minden más város vidékivé vált. Ez alól csak az egyetemi városok jelentettek kivételt. Pécsen 1923-ban nyitotta meg kapuit a Pozsonyból Budapestre, majd ide települt Erzsébet egyetem, és a szellemi központ szerepét vette át. Erre az időre az 1919–21 közötti kivételes helyzet nyomai, melyek arra emlékeztettek volna, milyen pezsgő politikai és irodalmi élet volt három évig a városban, eltűntek.⁴

Az egyetem helyi kulturális és ismeretterjesztő szerepét vizsgálva néhány professzor tevékenysége figyelemre méltó. A bölcsészkar kiemelkedő tehetségű tanára, Thienemann Tivadar mindjárt az áttelepülés évében megindította a *Minerva* folyóiratot, később a *Tudományos Gyűjteményt*. Létrehozta a Danubia kiadót. Felkérte Várkonyi Nándort a XX. századi magyar irodalomtörténet megírására, neves írókat hívott meg a városba. A *Symposion* megjelenésében is jelentős szerepe volt. Felkarolt minden kezdeményezést, s különösen diákjait tudta magával ragadni. Nagyfalusi Jenő, a *Symposion* szerkesztője 1924. november 13-án Juhász Gyulának ezt írta Szegedre:

„... Hála Thienemannnak, a *Symposion* megindult. Mint tetszik látni, egy jottányit sem térünk el tervünktől és álmunktól. ... Az első kötetben, melynek művészi kiállításáról Th. [Thienemann] kezeskedik, merem állítani — önmagamról természetesen nem szölok — máris nagyjelentőségű cikkek vannak.”⁵

A Pécs iránti elkötelezettség tudata Nagyfalusiban olyan erős volt, hogy még 1927-ben is, amikor a kiadvány újraindításához nyomdát keresett, ezt írta Várkonyinak:

„Tudok egy nyomdát Szegeden, amellyel legjobb összeköttetésem van: korlátlan hitel ... Átmenjünk? ... A S. le van a pécsi E-nek kötelezve s ha már Szegeden nyomják s Pesten adják ki, az erős szakítás? Mit gondolsz erről? Én, mielőtt döntenék, természetesen Th-al [Thienemann] akarom megtárgyalni ezt a dolgot. Az ő tanácsától teszem függővé az ügyet.”⁶

Az új nemzedék mondanivalóját tükröző önálló folyóirat megjelenése a 20-as évek közepén már nagyon szükségesnek látszott és támogatásra talált. Nagyfalusi nem csatlakozni akart valamely meglevő folyóirathoz, hanem a saját és Thienemann szándékának megfelelő, kizárólag vidéken megjelenő lapot kívánt létrehozni. Elképzeléseiről először Juhász Gyulának számolt be, aki buzdító szavakon túl verseket ígért a lapnak.

³ VÁRKONYI Nándor: *Pergő évek*. Bp. 1976. 220.

⁴ TÜSKÉS Tibor: *A Krónika (1920–21)*. Pécs 1978. c. munkája, valamint BORI Imre: *A szeccszítól a dadág*. Újvidék 1969. c. kötetének több tanulmánya szolgáltat adatot az időszakhoz.

⁵ PÉTER László: *Juhász Gyula és Nagyfalusi Jenő*. = Jelenkor, 1962. 643–650.

⁶ Janus Pannonius Múzeum 66. 1712–43. (Továbbiakban: JPM)

III. A *Symposion*, a szellemi lakoma gondolatát tehát egy Szegedről induló fiatalember, Nagyfalusi Jenő fogalmazta meg és terjesztette barátai körében. Célul tűzte a filozófia és a „tiszta” költészet művelését, terjesztését és a szellemtörténeti módszer alkalmazását az irodalomban. Úgy határozott, hogy folyóirata nem lesz politikai pártok szócsöve, mert az lehetőséget ad a hatalommal való összebékülésre. Nézeteiben harcos demokratának bizonyult, amit későbbi pályafutása is igazol. Egyik levelében — az első szám megjelenése előtt — így ír Várkonyinak:

„Akartam Neked egy hosszú-hosszú levelet írni, melyben mindent megírok, amikről mindig hallgatók és hallgatni fogok. . . . Ugyanis én ép oly fajvédőnek érzem magamat, mint Te. Csakhogy nálam a faj, legalábbis annyira kulturális, mint animális. Én kijelenthetem, egyedüli értelmem, életem és harcom: a magyarság. Ez is volt és marad is. Animális fajvédelem szerintem: kegyetlen földreform, s minden, ami a magyar zsellért elősegíti, ami más történik: az frázis, rossz önérdék és aljas politika. Az angolok a háború alatt hoztak egy olyan törvényjavaslatot, amely szerint ezután házakat fürdőszoba nélkül nem szabad építeni: ez fajvédelem. Ilyenek az én elveim is: ezek nem politikaiak, hogy ez nálunk politika? De ez nem tartozik rám, ha valaha szólnom kell, fogok is szólni. Én tudom, hogy mi teljesen egyetértünk. . . . A másik: ezt merem állítani: soha az életben semmit sem tekintettem eszköznek, csak célnak. A Symposium sem lesz eszköz soha semmire! Ezt nem azért írom le, mert én úgy érezném, hogy védekeznem kell! Csak ebben megvan minden és hogy nálunk minden politika: a Symposium nem lesz az!”

A kiadványt létrehozói folyóiratnak szánták, de anyagiak hiányában mindössze két száma látott napvilágot, 2 verses- és 2 tanulmánykötet. Szerkesztője Nagyfalusi Jenő, kiadója Várkonyi Nándor volt. Az első szám 1925 januárjában, a második 1926 májusában, a két verseskötet 1924-ben, a tanulmánykötetek 1925, ill. 1927-ben jelentek meg.⁸

A folyóirat példányszámára vonatkozóan nem kerültek elő adatok. Valószínűleg nagyon alacsony, 200 körüli volt, mert ma már ritkaságszámba megy, antikvárforgalomban nem szerepel.

A kör tagjai — a szerkesztőt és a kiadót nem említve — Aczél Tivadar, Balogh Károly, Féja Géza, Fettich Nándor, Halász Gábor, Hegyi István, Illyefalvi Vitéz Árpád, Juhász Vilmos, Kecskeméti György és Pál, Kerényi György, Németh Antal, M. Pogány Béla, Várkonyi Hildebrand, Waldapfel József. Közülük csak kevesen jelentek meg a két füzetben.

Az elsőben röviden így fogalmazták meg szándékukat. „A Symposium a filozófiai kultúra elmélyítésére, a tudományok szellemtörténeti értelmezésére és a tiszta költészet művelésére törekszik.” A másodikban pedig így fogalmaznak: „A Symposium kötetei 1926. őszével folyóirat alakjában folytatják megkezdett munkájukat. E munkának alapja az a törekvés, hogy a filozófiát, a szellemi tudományokat és a költészetet felbonthatatlan egységbe foglalja, mint egyazon értékek háromféle szolgálatát. A Symposium célja az, hogy munkájába belevonja mindazokat, akik a magyar szellem jelen és jövő feladatainak megvalósításán akarnak munkálni.” Évente háromszor kívánják megjelentetni 150—150 oldal terjedelemben, kötetenkénti ára 4, előfizetési díja 10 pengő lenne. A *Symposion* a már említett okok miatt jelent meg Pécsen.

⁷ JPM 66. 1712. 6.

^{8a} A verskötetek: NAGYFALUSI Jenő: *Az Isten derengése*. Szeged 1924, Symposium k., NAGYFALUSI Jenő: *A jegenyék szava*. Szeged 1924, Symposium k. 34.

A tanulmánykötetek: VÁRKONYI Hildebrand Dezső: *Tér és térszemlélet*. Pécs 1925, Dunántúl. 54. (Symposium könyvek 1.), VÁRKONYI Hildebrand Dezső: *Az indukció filozófiája*. Pécs 1927, Karl. 83. (Symposium könyvek 2.)

A kör tagjai Várkonyi, Nagyfalusi, s a meg nem jelentek közül Illyefalvi Vitéz Árpád, Balogh Károly, Kerényi György kivételével nem Pécssett, hanem Budapesten, Szegeden, Esztergom-táborban, Berlinben és Párizsban tartózkodtak. A szerkesztő is mindössze az 1923/24-es tanévet és az 1924/25-ös tanév első szemeszterét töltötte Pécssett.⁹ Nagyfalusi a Kecskeméti-ikrekkel már gimnazista korában Szegeden, Halász Gáborral pedig a budapesti egyetemen ismerkedett meg. Itt került kapcsolatba a Barabásokkal is: Szerb Antallal, Sárközi Györggyel, Juhász Vilmossal, Aczél Tivadarral. 1923-ban, valószínűleg tanárát Thienemannt követve, Pécssett folytatta tanulmányait. Várkonyi Hildebrand 1923–1927 között Pécssett élt, először mint egyetemi magántanár, majd mint az egyetemi könyvtár igazgatója. Bemutatta Nagyfalusinak 1924 őszén ide költöző öccsét, Várkonyi Nándort, akiben barátira talált. Nagy terveiről éjszakába nyúló beszélgetéseken számolt be neki a Korzó kávéház asztalánál. Tájékoztatta arról, hogy Budapesten a nemzedéktársak szervezkednek folyóirat alapítására. Pécsi látogatásaik alkalmával személyesen megismertette a Kecskeméti-ekkel, Aczállal és Németh Antallal. Megnyerte tervének, pedig Várkonyi Nándor azzal az elhatározással jött vidékre, hogy nem keresi írók ismeretségét, nem kötelezi el magát semerre, hanem kizárólag őskori kutatásainak szenteli idejét. Várkonyi Nándor nemcsak csatlakozott a tervhez, de maga is szerzett híveket megvalósításához. Az ő barátja és egyetemi társa volt M. Pogány Béla. Féja Gézára pedig már 1925-ben felhívta Várkonyi figyelmét Gyergyai azzal, hogy kérjen tőle verset. A levelezés azonban csak 1927-ben indult meg köztük, amikor a *Symposion* már lényegében megszűnt. De a tervet melengette, sőt Féja levelei azt mutatják, mintha nem is Várkonyi, hanem ő sürgette volna inkább a folytatást. Változatos terveket szőtt feltámasztására, ill. a *Híddal* való összeolvasztására.¹⁰

Az első kötet 1925. januárban jelent meg. Nagyfalusi Jenőtől, Várkonyi Nándortól versek, Kecskeméti Györgytől versfordítás, Várkonyi Hildebrandtól, Kecskeméti Páltól és Várkonyi Nándortól tanulmányok láttak benne napvilágot. A kötet indító verse, invokáció Kölcsyhez, a szerkesztő tollából jelent meg:

„Szerelmes árnyék jöjj / Ó jöjj nékem mindennél / Valóbb. Immár / Kévékbe gyűlt a nyár / S elbúcsúzott / A fekete földektől. / Ki ellopta a drága / Időt most áll / Az üres éjben és állnak / Nemzetek is hangtalanul / A tél sírja előtt. / Ki mint vet úgy / Arat ó nézz / Végig az üres / Hazában s könnyedet / Ejtsd ó / Mert Istentől a lét / S a nemzetek kezétől / Az örökkévalóság. . .”

A szaggatott ritmusú, széttördelt sorok fokozzák a mondanivaló segélykérő vallomását. PREGNÁNS példája az 1921 utáni tudati-érzelmi meghasonlásnak.

⁹ 1925. januártól már Budapestről, ill. Szegedről levelez Várkonyival.

¹⁰ Féja Géza levelei Várkonyi Nándorhoz: JPM 66. 1530. 3.; 1927. júniusi levél: „... So-
kat gondolok a Symposion feltámasztására. Ilyen módon: 1. 10–15 alapító tag megin-
dítja, évente kétszer jelenik meg, ... 2. a költségek egyenletesen oszlanak meg az ala-
pító tagok között, ... 3. a meghívott tagok a munkatársak, velük szemben: szabadkéz.
4. politikamentesség, abszolút függetlenség”. — 1928. október, JPM 66. 1530. 19.:
„A Symposion ügyében még nem tudtam beszélni Nagyfalusival. Kérj kérlek ajánlatot
egy 6 éves Nyugat formátumú 300 példányos antológiára. Majd beszélék a volt Symposi-
onnal, hogy van-e kedvük. Sajnos az emberek hozzászórtak a csendes semmittevéshez.
A generációnk az előzőn akar elősködni, nem mert a saját lábára állni, pedig az lesz
ennek a hatása, hogy csúnyán félreállítják. ... Még megpróbálkozom a Symposionnal,
s ha ez sem megy, akkor ne menjen, akkor okosabbat nem mondhatok.”

A másik vers — a Monte Alvernón — érdekessége, hogy Várkonyi Nándor írta, aki a későbbiekben csak prózával jelentkezett. Erős intellektuális ihletű, új szókapcsolataival az expresszionizmus jegyeit mutató vers.

Kecskeméti György Stefan George-verseket fordított a kötet számára. George a nagy formaművészek közé tartozik, s átültetésére is csak hasonló képességűek vállalkoztak. Ezért is külön figyelemre méltó Kecskeméti ifjúkori teljesítménye.

A szám gerincét a filozófiai munkák adják: Várkonyi Hildebrand Szent Tamásról, Kecskeméti Pál Kantról írt tanulmánya. Várkonyi Hildebrand itt megjelent munkáját — ezzel a címmel és terjedelemben — máshol nem közölte. Jóval idősebb a csoport tagjainál, a tanáruk volt, így szereplése inkább gesztus, amellyel a fiatalokat kívánta támogatni és törekvésük színvonalát minősíteni. A Kant-tanulmány Kecskeméti Pál doktori disszertációja volt.

Még egy tanulmány jelent meg e számban, Várkonyi Nándor írta a francia szellemről. Fiatalos lendülettel s igazának megingathatatlan hitével bizonyította, hogy a francia szellem egyetlen mozgatórugója a ráció és termékenyítő műzsája a szisztéma. Az ész, a szabály, a dogma uralma húzódik végig irodalmán a középkortól napjainkig. „A simplex értelmi munkával nehezen fogható, a rendbe nem szabályozható, az általános törvényen kívül esőt a francia szellem úgy veti ki magából, mint a test a mérget. . . . A lényeg a forma által hat rá. A befejezett forma az ő szemében föltétlenül befejezett egésznek takar, viszont a formátlan igazságot a nemlétezők közé sorolja.” Szerinte a francia irodalom ezért világos szerkezetű, de nélküli a fantáziát, a romantikát, a misztikumot. Röviddel a megjelenés után két kritika jelent meg az első kötetéről. Juhász Gyula lelkes méltatása egyaránt szól a kísérletnek és a produkciónak:

„Valóban gazdag symposion, dús és komoly lelki lakoma az, amelyet ők nyújtanak, különösen ma, amikor a szellemi és erkölcsi anarchia fájdalmas üressége és sivársága mered ránk mindenfelől. A Symposion első száma több, sokkal több, mint biztató ígérlet: érett gyümölcsöket bőven találunk benne, a költői és a tudományos részben egyaránt. Nagy és tiszta öröm: végre fiatalokat látni, akik áhitattal és felkészülten indulnak el a költői szent hegyre és a gondolatok dantei erdejébe. Vigasztalást és reménységet hoznak ők ebbe a vigasztalannak és reménytelennek tetsző világba, amely a kultúra romjain a civilizáció felhőkarcolóit emelgeti és a szabadság és szépség kristálypalotái helyett a vásári ügyesség és a meddő erőlködés bérkaszárnnyait . . . és kettős öröm, hogy magyar ez az új vidéki, de a mai fővárosi nivót magasan meghaladó folyóirat. . . . Pécs egyeteme, ez az erős és termő Alma Mater a ringatója az új művészi és tudományos vállalkozás bölcsőjének.”

Dicséri Nagyfalusi verseit, Kecskeméti György Stefan George fordítását, Kecskeméti Pál tanulmányáról az a véleménye:

„Az az érzésünk, hogy a korán elhunyt Zalai Béla után ez a fiatal magyar bölcselkedő lesz hivatott új utakat mutatni a magyar filozófiában, amely még mindig a jövő zenéje . . . Minden pártolást és elismerést megérdemel ez az öntudatos és céltudatos ifjú gárda.”¹¹

Gyergyai Albert a *Nyugatban* nem az egész számról, csupán Várkonyi Nándor tanulmányáról ír kritikát. Elnagyoltnak és egyoldalúnak tartja, mert figyelmen kívül hagyja a francia irodalom abszolút világirodalmi értékeit.¹²

¹¹ JUHÁSZ Gyula: *Symposion*. = Szeged 1925. 1. 18 : 5, *Összes művei*. Bp. 1969. 6. köt.

Várkonyi Nyugat-beli válasza után levélben folytatják a véleménycserét.

„Kissé groteszk és fényűző dolog talán Pannoniában hadakozni a francia v. a német szellem lényegéről, Pannoniában, ahol máma a magyar írók és folyóiratok, magának az irodalomnak léte forog kockán [!] — nem találja? Ami a Symposiont illeti — eddig csak két előfizetőt tudtam szervezni, a harmadikkal — az Eötvös Collegiummal — most tárgyalok. . . . Ebben a legelső számban sok szépet és értékeset találtam, így pl. Nagyfalusi Jenő verseit és az Önét is, aztán Hildebrand Szent Tamását (bár ott, az egész csak bevezetőként hatott, s az olvasó többet várt), a Stefan George-fordítások gyöngék, de értem: programnak kellettek”

— írja Gyergyai.¹³

Bár az előzetes propaganda, előfizető-gyűjtés elmaradása miatt a *Symposion* számai nehezen keltek el, ahova eljutottak kedvező fogadtatásban részesültek. Várkonyi az előbbi kritikára válaszolva kezdett levelezni Gyergyaiával és kapcsolatuk barátsággá erősödött. Gyergyai 1926 márciusában tájékoztatta a pesti irodalmi eseményekről. Levele kulcs a *Symposion* iránt mutató hirtelen érdeklődés megértéséhez:

„Itt Pesten egy koncentrációs kísérlet történt, minden Nyugat-utáni irodalmi erő egybefogására, egy évkönyv, később folyóirat keretében, de mivel mindenki csak a maga barátaival hajlandó együttműködni és az egyes kávéházak kölcsönösen lenézik egymást, amellet egyenemely alanyi költő — szelid rajongók! — diktatorikus hatalomra törekedett, holott egy új megmozdulásnak — sokunk szerint — csak úgy van értelme, ha a teljes szabadsággal és minden valamire való erő egybeterelésével indul meg — egyelőre el kell ejteni ezt a tervet.”¹⁴

Nemsokára ezután, 1926. április közepén Nagyfalusi lelkesen írja Pestről barátjának, hogy hallatlanul nagy az érdeklődés a fiatalok körében a *Symposion* iránt:

„... meglepődsz, ha leírom, hogy ki mindenki jelentkezett munkatársnak. A! eg-közelebbi, ha isten segít folyóirati szám lesz. Eddig a következők jelentkeztek: Fetti ch Nándor: Szittya ösművészet, Juhász Vilmos: Magyar századok, Waldapfel: Balassi, Szerb Antal: Kármán és a magyar szentimentalizmus, Németh Antal: Vörösmarty, Kecskeméti Gyuri: Arany, Juhász Gyula: Tömörkény (?), Kelemen Andor: Erdélyi kultúrkapcsolatok, Szabolcsi Bence: Régi magyar zene. Van új szépírónk: Hegyi István. Szegedi lehet. Elbeszélésének címe: Napraforgó kisasszony. Mint hallám Sárközi is óhaj t symposionolni. Szóval, van valami, mint látod.”¹⁵

A második kötet több mint egyévi szünet után 1926 májusában jelent meg. Ez már sokkal jobban szerkesztett, terjedelmesebb — 12 íves —, és tartal-milag jelentősebb. Nagyfalusi versein és Kecskeméti György versfordításain kívül Kecskeméti Györgynek egy novellája jelentette a szépirodalmi részt. A tudományosat az alábbi művek képviselték: Várkonyi Nándor: Claudel, Halász Gábor: Berzsenyi lelkivilága, Szerb Antal: Stefan George, Kecskeméti Pál: A helyesről és a helytelenről, Németh Antal: A mai dráma, Juhász Vilmos: Az őskultúra szelleme és Nagyfalusi: Juhász Gyula költészete. Két szobor-reprodukció is volt benne Beöthy Istvántól, külön táblán, képzőművészeti mellékletként. Kecskeméti György Hölderlin: Menon panasza Diótima után c. versciklusát fordította le. Nagy vállalkozás egy fiatalember számára és

¹² GYERGYAI Albert: *Francia hadjárat*. = Nyugat 1925: 496–500.

¹³ JPM 66. 1564. 1.

¹⁴ JPM 66. 1564. 11.

¹⁵ JPM 66. 1712. 12.

felfedezés is, hiszen a 40-es évekig nem jelent meg Hölderlin-kötet magyarul. Kecskeméti György az elsők között volt, akik felismerték a német költő képi, nyelvi gazdagságát és megkísérelték műveit magyarra átültetni.

Tőle jelent meg e számban az „Isten embere” c. bibliai tárgyú novella. Hatalmas műveltséget csillantja benne fel.

Várkonyi Nándor Claudele az első tanulmány a francia költőről magyarul — leszámítva Eckhardt Sándornak az *Új Nemzedék*ben 1921-ben megjelent írását —, olyan időpontban, amikor még nem nagyon ismerték nálunk.¹⁶ Természetesen csak azok értékelhették, akik franciául tudtak, mert a tanulmány az eredeti szöveget elemzi és nem ad műfordítást.

Halász Gábor: Berzsenyi lelkivilága címen a felvilágosodás hatását vizsgálja a költő munkásságában. Későbbi tanulmányainak minden erénye megtalálható benne, lényeglátás, összefogottság és jó stílus. Szerb Antal doktori disszertációja Stefan Georgéről ugyancsak itt jelent meg először.¹⁷ Kecskeméti Pál a helyesről és a helytelenről értekezik filozófiai tanulmányában.

Németh Antal az európai drámának a századfordulón kezdődő hanyatlásáról és válságáról ír. Véleménye szerint a dráma emberi és társadalmi létalapja, a hit és az erkölcs összeomlott, ezért a klasszikus értelemben vett sors-konfliktus már nem lehet tárgya a drámának. A modern drámaírók műveit vizsgálva úgy látja, hogy a huszadik századi drámai műforma nem más, mint „szuggesztív közvetítési lehetőség aktuális emberi programjuk kinyilatkoztatására”. Az új dráma tehát nem lehet tragikus, csak legfeljebb drámai. Véleményét George Kaiser, Paul Ernst, Ernst Toller drámáira alapozza, de a figyelme Luigi Pirandello és Paul Claudel munkásságára is kiterjed.

Juhász Vilmos: Az őskultúra szelleme c. írásában a nyugati keresztény vallás keleti gyökerét mutatja ki. A tanulmányban megkísérelte felvázolni az őskori társadalmak mítoszainak tipológiáját. Az e tárgyról később megjelent monográfiájának alapgondolata itt olvasható először.

Nagyfalusi Jenő Juhász Gyuláról készült írása inkább tiszteletadásnak tekinthető, mintsem helytálló tanulmánynak. Nagyfalusi gimnazista korában már nyilvánosan megvédte Juhászt,¹⁸ a versein keresztül talán most is ezt akarta tenni. Csak ezzel magyarázható ugyanis az elvei miatt meghurcolt költő nagyon is világos mondanivalójának szándékos félreértése. A Tápai Krisztust annak igazolására idézi, hogy benne „megjelenik a magyar Krisztus”, a „falusi szent”, ki egy az ő szelíd földi népével, de egy és ez a lényeges vonása, a magyar földdel is, s így Juhász „magyar Krisztusában” Isten, nép és természet sajátos panteizmusban jelenik meg. E panteizmus gyökere istenes népünkben rejlik, amelynek élete a természetre fonódik és mégis Isten szerint folyik le.

A második kötetről Jemnitz Sándor írt a *Népszavában*.¹⁹ Véleménye szerint a „Symposion fiatal írógárdája egészséges irányzatú szellemi egységről, ro-

¹⁶ Paul Claudeltől magyarul 1913-ban Szép Ernő fordításában jelentek meg versek a *Nyugatban*. Ugyanott és ugyanabban az évben Lesznai Anna és Kaffka Margit fordításában a *Hetedik nap pihenője* c., majd 1925-ben Gyergyai Albert fordításában a *Violaine* c. színműve. Várkonyi a tanulmány megírása idején Nagyfalusitól is kért eredeti Claudel-műveket, aki Birkás Géza francia professzort ajánlotta Pécsre.

¹⁷ Később a *Gondolatok a könyvtárban* c. kötetben 1946-ban és 1971-ben. Stefan Georgéről ezt megelőzően csak Thuróczy-Trostler József írt a *Nyugatban* 1921-ben.

¹⁸ Délmagyarország 1919. 5. 8.

¹⁹ JEMNITZ Sándor [Cím nélkül.] = Népszava 1926. 7. 31.

kongondolkodásról tesz tanúságot. . . . A szemfényvesztő stílusgyártás hiánya, a tárgyilagosan letompított gesztus, és a felelőtlen nagyotmondás elkerülése az, ami általános elméleti kísérletezésektől hasznosabb részletkérdések felé forduló dolgozataikat rokonszenvessé teszi.” A szemfényvesztő stílusgyártás-kifejezésben nem nehéz felismerni az avantgarde törekvések elutasítását, és ezzel az elismerő kritika sokat veszít értékéből.

A második szám végén bejelentik a szerkesztők, hogy a kiadványt folyóirattá alakítják át, s továbbá, hogy kik és mit fognak a következő számokban közölni. A terv azonban nem valósult meg, mert még az első füzet nyomdai költségeit sem tudták megfizetni, aminek a fejében Várkonyi Nándor lektori díját tartotta vissza a nyomda. Sürgető leveleire inkább csak biztatás, semmint pénz érkezett a kör tagjaitól.

Ebben az időben a munkatársak közül Pécssett már csak Várkonyi Nándor maradt. Bár az idézett levelek tanúsága szerint a folyóirat tervét és pécsi megjelenését nem adták fel, a csoport összefogására nem volt már meg a reális lehetőség.

A nemzedék tagjai egy ideig tartották egymással továbbra is a kapcsolatot, de útjaik lassan szétváltak, ők maguk „felnőttek” lettek. Kezdő lépéseiket az irodalomban a *Symposion* segítségével tették meg, melynek két kötete hiteles dokumentuma a háborút közvetlenül követő években jelentkező fiatalok lelkiállapotának.

IV. A *Symposion*-gondolat és kör csaknem öt évig, 1924–28 között létezett. Ez alatt az idő alatt a társadalmi változások elmélyültek, ugyanakkor az irodalomban konszolidációs folyamat ment végbe. A húszas évek első éveinek némasága, majd néhány óvatos próbálkozás után az évtized második felében hirtelen szellemi felgyorsulás tapasztalható. Míg 1921–25 között új lapként a *Magyar Írás*, a *Minerva*, a *Független Szemle*, a *Kékmadár*, az *Auróra* és a *Symposion* első kötete jelent meg, addig csak 1926-ban, egy év alatt a *Dokumentum*, a *Pandora*, a *Széphalcm*, a *Debreceni Szemle*, a *Híd*, a *Symposion* második kötete, a *Szintézis* és a *Forrás*-antológia.

A *Symposion* nem tudott lappá válni, a fővárostól távol irodalmi csoporttá szerveződni és fennmaradni: a tehetséges fiatalokhoz kötött egyetemi lapok sorsára jutott. A háború utáni nemzedék tagjainak az útjai szétváltak és a húszas évek végére nagy vonalakban kirajzolódtak a később megerősödő népi-szociográfiai-újklasszicista-urbánus írócsoportok körvonalai.

HUBER, FRAU KÁLMÁN

Das Symposion und sein Kreis (1924–1928)

Nach dem ersten Weltkrieg gab es ein gewisses Geistesleben, neben Budapest, nur in den Universitätsstädten. Zu Pécs (Fünfkirchen) wurde die von Pressburg übersiedelte Universität 1923 eröffnet, die in kurzer Zeit das kulturelle Zentrum Transdanubiens wurde. In ihrem Kreis wurden Zeitschriften begründet und Kreise organisiert. Zu diesen gehörte auch die Zeitschrift *Symposion*, die sich das Ziel setzte, die Philosophie und die reine Poesis zu kultivieren. Sie wollten eine Zeitschrift gründen, aber zwischen 1924 und 1927 erschienen insgesamt nur zwei Verbände und zwei Studienbände. Der Redakteur war Jenő Nagyfalusi, der Herausgeber Nándor Várkonyi. Unter den Gliedern des Kreises waren solche Personalitäten, die später namhafte Schriftsteller oder Gelehrte wurden, z. B. Géza Féja, Gábor Halász, Vilmos Juhász, György Versényi, Antal Németh, Hildebrand Várkonyi, József Waldapfel. Obwohl die Aufnahme der Publikation nicht ungünstig war, gelang es ihr doch nicht eine Zeitschrift zu werden: sie musste das Schicksal der Universitätszeitungen der begabten Jungen erleiden.

KÖZLEMÉNYEK

Az Akadémiai Könyvtár kéziratárának egyházjogi tartalmú középkori kódextörödékei. Jogtudó értelmiségünk kánonjogi képzettségéről és egyáltalán az egyházi jogtudomány műveléséről és színvonaláról a középkori Magyarországon biztos összképpel rendelkezünk többek közt Mester István¹ és Bónis György² jóvoltából. Ennek az általános képnek egyes részletei akkor bontakozhatnak majd ki teljes élességgel, ha átfogó, tudományos katalógus-sorozatunk lesz a hazánkban őrzött összes középkori kéziratok kódexről. Ebben az irányban jelentős előrelépés az MTA kódexkatalógusának készülő kiadása, valamint Szelestei Nagy Lászlónak egyházi könyvtáraink kódexállományáról készülő katalógusa.

A kódexek mellett — a történelem viszontagságai miatt — terjedelmüket messze meghaladó kultúrtörténeti jelentőséget kell tulajdonítanunk a töredékeknek is. A Mezey László és munkatársai által végzett módszeres fragmentumkutatás máris értékes eredményekhez vezetett. Az MTA Könyvtára kódexkatalógusának mintegy kiegészítésképpen az MTA kéziratárának 1526 előtti, egyházjogi tartalmú kéziratok kódextörödékeit szeretnénk ismertetni.

Elöljáróban meg kell jegyeznünk, hogy az MTA jelenleg mintegy 900 tételből álló fragmentumgyűjteménye különböző forrásokból származik.³ A töredékek egy része már jelenlegi formájában került hagyatékból az MTA birtokába. Az Akadémiára szállt fragmentumgyűjtemények közül kétségtelenül a Knauz Nándor-féle a legjelentősebb.⁴ A Vigyázó Ferenc hagyatékából származó anyagban értékes kódexek találhatók, a töredékek jelenléte viszont nem jellemző.⁵ Ez a kollekció egyébként is jórészt külföldi bevásárlás útján gyűlt össze. Számos kódexen olvasható Ranschburg antikvárius neve és a könyv ára is. A Knauz-gyűjteményről ugyan tudjuk, hogy töredékei általában az esztergomi egyház könyvtárából kerültek ki, messzemenő következtetésekre azonban még ez sem jogosít. Különösen nehéz annak megállapítása, hogy egy-egy régebbi kódex megírása után mennyi idővel került Esztergomba.

A töredékállomány egy másik fontos része magának az MTA Könyvtárának birtokában levő könyvek táblájából való. Ezekre a „liber tradens”-ekre könyvtári számukkal utalunk. Közelebről csak akkor írjuk le őket, ha a kötéstáblájukból kibontott töredék

¹ MESTER, Stephanus, *De initiis canonici iuris culturae in Hungaria*, in *Studia Gratiana*, II, Bononiae, 1954, 657—676.

² BÓNIS György, *A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon*, Bp., 1971; Uő., *Középkori jogunk elemei. Római jog, kánonjog, szokásjog*, Bp., 1972.

³ A kéziratáráról lásd BERLÁSZ Jenő, *Az Akadémiai Könyvtár kéziratárának átalakulása*, in MKSz 1967, 228—246; vö. VIZKELETY András, *Beschreibendes Verzeichnis der altdeutschen Handschriften in ungarischen Bibliotheken*, II, Bp., 1973, 11—12.

⁴ Erről lásd KÖRMENDY Kinga, *A Knauz-hagyaték kódextörödékei és az esztergomi egyház középkori könyvtárának sorsa*, Bp., 1979.

⁵ Vö. GERGELY Pál, *A Magyar Tudományos Akadémiára hagyott Vigyázó-vagyron sorsa*, Bp., 1971 (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának kiadványai 63).

eredetére vagy használati helyére vonatkozóan — főként ha ez Magyarország — határozott felvilágosítással szolgálnak.

A töredékek áttekintése során kialakuló összkép — az egyes fragmentumok magyarországi használatára utaló adatok gyakori hiánya ellenére is — nagy vonalakban egyezik azzal, amit jogtörténszeink a középkori hazai kánonjogtudomány jellegéről megállapítottak. A kései középkor szélesebb közönség számára írt gyakorlati segédkönyvei nem hiányoznak töredékeink közül. A jogi szótár (T 23), a gyóntatói kézikönyv (T 384, T 901/11 — 12) ide sorolhatók. De még IX. Gergely pápa dekretális gyűjteményének, a híres *Liber Extra*-nak sem csak a tudósok vették hasznát. Mint az egyházi jog kurrens gyűjteményére, szüksége volt erre a klerikusok szélesebb körének is. Nem csoda, hogy ez a mű olyan gyakran fordul elő töredékeink között (T 37, T 42 — 43, T 61, T 212, T 265, T 488, T 489b). Említésre méltó közülük az a szokatlanul kis méretű példány (T 61), mely a gyűjtemény szövegét glosszák nélkül közli. Ehhez hasonló méretben találkozunk a művel a XV. században a korai nyomtatott kiadások közt is.⁶ Tudjuk azt is, hogy hazánkban sem hiányoztak ezek a könnyen kezelhető, apró dekretális kötetek. Johannes Gerardi de Aranyas szepességi plébános saját kezűleg írt kódexében — mely a budapesti Egyetemi Könyvtárban található⁷ — ránk maradt egy papírszelet, melyen egy felvidéki plébános felsorolja azokat a könyveit, amelyeket egy szomszédos papnak adott kölcsön. A listán szerepel a dekretálisok gyűjteménye is, mégpedig ezzel a jelzővel: „in parva quantitate”. Ugyanennek a műnek egy ilyen kis méretű nyomtatott kiadása az apró méret előnyeit egy bevezető versikében és végső kolofonjában is összefoglalja. Eszerint ezt a takarékos kiadást elsősorban a diákok hordhatják könnyen magukkal az előadásokra, de a gyakorló papoknak és világiaknak is mindig kezük ügyében lehet.⁸ Tehát apró méretű dekretális gyűjtemény töredékünk bizvást sorolható a praktikus segédkönyvek csoportjába.

A külföldi, főleg itáliai egyetemeken végzett, tudományos igényű egyházjogász réteg jelenléte Magyarországon elsősorban a XIII. század végén és a XIV. század elején jellemző. Ezután — eddigi ismereteink szerint — hanyatlás következett be. Ennek a magasabb szintű közönségnek olyan egyházjogi műfajok felelnek meg, amelyek keletkezése és használata szorosan kapcsolódik a kor legkiválóbb egyetemeihez. Elsősorban a IX. Gergely dekretális gyűjteményéhez írott lecturák tartoznak ide (T 26, T 225), valamint a VIII. Bonifác pápa által kibocsátott dekretális gyűjtemény, a *Liber Sextus* részletes kommentárja a bolognai egyetem ünnepelt professzorának, a klasszikus kánonjogtudomány betetőzőjének, Johannes Andreae-nak tollából (T 487). Ez utóbbi művet szokás volt a *Liber Sextus* példányainak margóján glossa ordinaria gyanánt is közölni. Töredékünk azonban a lecturát a *Liber Sextus* nélkül, önálló műként tartalmazza. Vagyis a tudományos kommentár nem „véletlenül”, a törvénygyűjteménnyel együtt került a vásárló birtokába, hanem magasabb szakmai igényből fakadó külön beszerzésként. Az ilyen egyetemekhez kapcsolódó, tudományos kánonjogi művek mellett a dekretális gyűjtemények egyes példányai is magukon viselik az egyetemi, tudós használat jegyeit. Különösen a klasszikus kánonjogászok műveit idéző használói glosszák vagy a glossa ordinaria kívül, mintegy másodapparátusként beírt kommentárok utalnak erre (pl. T 42 — 43, T 265, T 489b).

⁶ Pl. *Gregorii IX Decretales cum glossa ordinaria*, Froben, Basel, 1494. máj. 15. Példány található belőle Esztergomban, az Érseki Papnevelő Intézet; Könyvtárában (Inc. 17).

⁷ Cod. lat. 73; vö. MEZEY, Ladislaus, *Codices latini mediæ ævi Bibliothecae Universitatis Budapestinensis*, Bp., 1961, 124 — 129; vö. CSONTOSI János, *Aranyasi Gellértfi János Codex 1462 — 1473-ból*, in MKSz 1879, 74.

⁸ Lásd a 6. jegyzetben idézett kiadás végső kolofonját és bevezető versikéjét.

Egészen különleges helyet foglal el ebben az utóbbi csoportban a *Decretum Gratiani*-nak az a — legalább a középkor végén — Magyarországon használt példánya (T 301), mely még a XIII. század első évtizedeiben készült, majd később egy használó mind a főszövegét, mind a margójára írt Johannes Theutonicus-féle glosszaapparátust kiegészítette a XIII. század második felétől általánosan elterjedt példányoknak megfelelően. Ez a *Decretum Gratiani* vonatkozásában azt jelentette, hogy pótolta a hiányzó paleákat, a glossza tekintetében pedig azt, hogy beírta az egyes Johannes Theutonicustól származó glosszák végére azt, amit a glossa ordinaria Bartholomaeus Brixienensis féle végső redakciója még többletként hozzájuk fűzött. Ha példányunk a javítások előtt került Magyarországra, akkor a klasszikus egyházjogtudomány tatárjárás előtti hazai jelenlétének ritka, becses emléke, s legrégibb kánonjogászainknak azzal a körével kapcsolatos, melyet a bolognai egyetemen olyan híres magyar professzorok képviseltek, mint Damasus Hungarus és Paulus Hungarus. Mindez azonban csupán lehetőség. A fragmentum Heltai Gáspár egy művének, a *Disputatio* 1568-as kiadása borítójából került elő. Hogy pontosan mikor érkezett a kódex Magyarországra, arról nincs adatunk.

Ugyancsak a XIII. század elejének vagy esetleg a XII. század utolsó éveinek tudós egyházjogász köreiből származik a *Compilatio Primá*nak az a példánya (T 901/5), melynek korai, főként a *Decretum Gratiani*-ra való utalásokból álló glosszaapparátusa — a „b.” szignálások alapján — minden bizonnyal magától a *Compilatio* összeállítójától, Bernardus Balbi Papiensistől ered. A két levélből álló töredék azonban nem szolgáltat semmiféle bizonyítékot arra, hogy a példányt a középkorban Magyarországon használták volna.

Az MTA egyházjogi kódextöredékei a következők:

1.) T 901/5

COMPILATIO PRIMA CUM APPARATU GLOSSARUM

Saec. XIII. in. — membr. — binae col. — ff. 2 — 270 × 210 mm

f. 1., Idem. Exone(nsi) episcopo. Significatum est nobis (1 Comp 4.6.3) ...x... ancillam carnalem (1 Comp 4.9.2)'''.

f. 2 ///,debeat propter hoc expirare (1 Comp 4.18.4) ...x... Significasti nobis quod (1 Comp 4.20.4)'''.

Editio collata: Aemilius FRIEDBERG, *Quinque Compilationes Antiquae nec non Collectio Canonum Lipsiensis*, Lipsiae, 1882 (Graz, 1956), 48–49., 51–52.

Nota quod 1 Comp 4.20.3 in hoc fragmento dividitur in 2 partes (f. 2vb), quarum prima incipit: „Porro de comite”, secunda autem: „Preterea de Ugone”. Quoad traditionem textus Compilationis cf. Gérard FRANSEN, *La tradition manuscrite de la „Compilatio Prima”*, in *Proceedings of the Second International Congress of Medieval Canon Law*, Città del Vaticano, 1965, 55–62 (Monumenta Iuris Canonici, ser. C. vol. 1).

Apparatus glossarum: una manus, brevis, maxima ex parte solummodo allegationes ex Decreto Gratiani, in fine glossarum: „b.” (Bernardus Balbi Papiensis). Cf. Stephan KUTTNER, *Repertorium der Kanonistik*, Città del Vaticano, 1937, 323–324; Charles LEFEBVRE, *Les gloses à la „Compilatio Prima” et les problèmes qu’elles soulèvent*, in *Proceedings...*, 63–70; IDEM, *Les gloses à la „Compilatio Ia” du Ms. Pal. Lat. 652 de la Bibliothèque Vaticane*, in *Studia Gratiana*, XX, Romae, 1976, 135–156.

Possessor: olim. MTAK Cod. Lat. 4^r 11/5.

2.) T 901/11–12

RAIMUNDI DE PENNAFORTE SUMMA DE PAENITENTIA

Saec. XIII. — membr. — binae col. — ff. 2 — 180 × 140 mm

f. 1 (= fr. 11/11) ///,arum non decet ...x... mouent arma contra ... propter obedienciam iusticiam'''.

f. 2 (= fr. 11/12) „Incipit liber secundus. De homicidio I. De tornaementis II. De duello III. De balistis IIII. De sagitariis V. De raptoribus et predonibus et

incendiariis VI. De furtis VII. De usuris VIII. De negociis secularibus VIII.
In prima parte ...”///.
Ed. collat.: U. B. I. Vol. I-B, Roma, 1976, 441.
Possessor: olim MTAk Cod. Lat. 4^r 11/11–12.

3.) T 23

DICTIONARIUM UTRISQUE IURIS

Saec. XIV–XV. — membr. — binae col. — f. 1 (frustum) — 245×225 mm
„*Nudus* dicitur ille ... non est uestus ...x... *Nupcie*. matrimonium coniunctio ...”///. Vix legibilis. Abbreviationes iuris romani et canonici. Adnotationes utentium.

Possessor: Ex collectione Knauz.

4.) T 26

LECTURA INNOCENTII IV IN DECRETALES GREGORII IX

Saec. XIII–XIV — membr. — binae col. — f. 1 — 270×210 mm

Vix legibilis. Capitula commentata: X. 5.38.4–X. 5.38.13.

Abbreviationes communes iuris canonici.

Glossae utentium.

Ed. collat.: Strassburg, 1478, fol. 384vb–385 vb.

Possessor: Ex collectione Knauz (ex tegumento unius libri bibliothecae Lippay).

5.) T 37

DECRETALES GREGORII IX CUM GLOSSA ORDINARIA BERNARDI DE BOTTONE

Saec. XIV–XV — membr. — binae col. — ff. 2 — 310×215 mm

///„ualde suspectam propter exempli (X. 3.5.21) ...x... ad eorum sustentacionem concessu capelle (X. 3.5.33)”///.

Ed. collat.: Antverpiae, 1573, col. 1135–1151.

Glossae utentium.

Possessor: Ex collectione Knauz.

6.) T 42–43

DECRETALES GREGORII IX CUM GLOSSA ORDINARIA BERNARDI DE BOTTONE

Saec. XIV — membr. — binae col. — ff. 4 (frusta) — cca. 160×220 mm — ex tegumento libri „*Abbat*is Siculi Nicolai de (Tudeschis) commentaria in Ius C.”

f. 1r Ira ///„ideoque mandamus quatenus si inueneris (X. 4.1.15) ...x... compelli debeat que (X. 4.1.17)”///.

f. 1rb ///„et uxorem eius matrimonii (X. 4.1.18) ...x... uiros suos causa captiuitatis (X. 4.1.19)”///.

f. 1va ///„tuncque annorum numero ita (X. 4.1.19) ...x... cohabitans consensisse (X. 4.1.21)”///.

f. 1vb ///„ad alterum maritali affectione (X. 4.1.21) ...x... desponsauerit de presenti (X. 4.1.22)”///.

f. 2 Vix legibilis.

f. 3r Legi potest tit. „De matrimonio contracto contra interdictum ecclesie” (X. 4.16).

f. 3v Legi potest cap. „De muliere et infra...” (X. 4.16.3).

f. 4 Vix legibilis.

Ed. collat.: Antverpiae, 1573, col. 1559–1560. 1561–1562. 1562–1563. 1563–1564. 1661. 1664.

Glossae utentium. In fine glossarum saepe: „Jo.”, „Jo. an.” (Johannes Andreae).

Possessor: Ex collectione Knauz.

7.) T 61

DECRETALES GREGORII IX SINE APPARATU

Saec. XIII — membr. — binae col. — ff. 3 — 180×140 mm

f. 1r Vix legibilis, X. 1.9.2–5.

f. 1v „In presencia (X. 1.9.6) ...x... Nisi cum pridem etc. (X. 1.9.10)”///.

f. 2r ///„gentes eum oleo in nomine domini ...x... congrue designatur in extra ...”///.

f. 2v Vix legibilis.

f. 3 ///„dignum idem (X. 1.12.ult.) ...x... de subdiacono uero ... causa (X. 1.14.9)”///.

Ed. collat.: Lugduni, 1613, col. 224–227. 228–233. 261–270.

Glossae utentium.

Possessor: Johannes G(?)zom’nŷensis (f. 3v), collectio Knauz.

8.) T 185

COMMENTARIUM IN DECRETALES GREGORII IX

Saec. XIII–XIV – membr. – binae col. – ff. 3 (frusta) – 190×80, 150×115, 190×35 mm

f. 1 Legibilis est titulus „De coniugio leprosororum” (X. 4.8) et commentarium eiusdem tituli: „In presenti ...x... domum leprosororum”.

f. 2–3 Vix legibilis.

Abbreviationes communes iuris canonici et civilis.

Usus: Hungaria? (ex tegumento libri MTAK RM. III. 387 = KITONICH, Joannes, *Directio methodica processus iudicarii*, Viennae, 1634).

9.) T 212

DECRETALES GREGORII IX CUM GLOSSA ORDINARIA BERNARDI DE BOTTONE

Saec. XIII – membr. – binae col. – f. 1 (frustum) – 320×210 mm – ex tegumento libri MTAK ant. 367

„Dilecti filii abbas (X. 3.30.8) ...x... ne forte occasione illa ecclesie (X. 3.30.16)”///.

Ed. collat.: Antverpiae, 1573, col. 1329–1333.

10.) T 225

LECTURA IN DECRETALES GREGORII IX

Saec. XIV – membr. – binae col. – f. 1 (frustum) – 300×210 mm – ex tegumento libri MTAK RM. IV. 109.

Finis commentarii ad cap. X. 5.28.16. Commentarium ad cap. X. 5.29.1: „*Super eo. C. inpubes qui clericum percussit ab episcopo potest absolui ...x... non excusat*”. Citantur glo. (glossa ordinaria), Go. (Goffredus de Trano), Inno. (Innocentius IV) et osti. (Hostiensis).

11.) T 265

DECRETALES GREGORII IX CUM GLOSSA ORDINARIA BERNARDI DE BOTTONE

Saec. XIII–XIV – membr. – binae col. – f. 1 – 375–250 mm

///, ...ius alio modo scripsisset dicta testium (X. 2.26.13) ...x... Si diligenti... (X. 2.26.17)”///.

Ed. collat.: Antverpiae, 1573, col. 939–946.

Glossae utentium. In fine glossarum saepe: „Jo. an.” (Johannes Andreae), „li. vi.” (Liber Sextus).

Possessor: Ex collectione Knauz.

12.) T 301

DECRETUM GRATIANI CUM APPARATU GLOSSARUM

Saec. XIII/1 – membr. – binae col. – f. 1 (frustum) – 300×195 mm

„Apostolus ... (D. 81 c. 1) ...x... parentibus uxore (D. 81 c. 27)”///. D. 81 c. 22 (palea) deest, sed unus utentium saec. XIII–XIV notat post c. 21: „Palea. Hic debet esse alia palea que incipit Si quispiam ...”. Cf. Jacqueline RAMBAUD-BUHOT, *Les paleae dans le Décret de Gratien*, in *Proceedings of the Second International Congress of Medieval Canon Law*, Città del Vaticano, 1965, 35 (Monumenta Iuris Canonici, ser. C. vol. 1).

Ed. collat.: Lutetiae Parisiorum, 1561, col. 405–413 et Aemilius FRIEDBERG (ed.), *Corpus Iuris Canonici. I. Decretum Magistri Gratiani*, Lipsiae, 1879, 281–288.

Apparatus glossarum: Glossa ordinaria Johannis Theutonicus. In fine glossarum additiones (manus saec. XIII–XIV) ex apparatu Bartholomaei Brixiensis.

Usus: Hungaria (ex tegumento libri MTAK RM. II. 7 = HELTAI Gáspár, *Disputatio*, 1568).

13.) T 384

CAPITULATIO MANUALIS DE CONFESSIONE

Saec. XV – chart. – f. 1 (frustum, verso vacuum) – 180×150 mm – ex tegumento libri MTAK Inc. 130/2

„Ca. ii. De ordinario confessore uniuscuiusque quoad ... personas ...x... Ca. xxii. De relatione et sigillo confessionis. Quis teneatur ad sigillum et ad quem se extendit”.

Hoc cap. est ultimum.

14.) T 487

LECTURA (GLOSSA ORDINARIA) JOHANNIS ANDREAE IN LIBRUM SEXTUM DECRETALIU BONIFACII VIII SINE TEXTU LIBRI SEXTI

Saec. XIV – membr. – binae col. – ff. 2 (frusta) – 275×190 mm – ex tegumento libri MTAK Ant. 117

///, arma facit et in publicis fabricis (ad VI. 5.11.12 v. si iudex) ...x... Ista ergo

- sunt paria ... (ad VI. 5.11.20 v. sequentem)"/
- Ed. collat.: *Liber Sextus cum glossa ordinaria*, Lugduni, 1606, col. 734—736. 739—745.
- 15.) T 488
 DECRETALES GREGORII IX CUM GLOSSA ORDINARIA BERNARDI DE
 BOTTONE
 Saec. XIV — membr. — binae col. — f. 1 — 340×230 mm — ex tegumento libri
 MTAK Inc. 689
 ///,est pater est filius et spiritus sanctus idem omnio ut secundum orthodoxam et
 catholicam fidem (X. 1.1.2) ...x... de non alienandis prediis rusticis uel urbanis
 ministeriis et (X. 1.2.10)"/
- Ed. collat.: Antverpiae, 1573, col. 14—28.
 Glossae utentium.
- 16.) T 489b
 DECRETALES GREGORII IX CUM GLOSSA ORDINARIA BERNARDI DE
 BOTTONE
 Saec. XIII — membr. — binae col. — f. 1 — 325×220 mm — ex tegumento libri
 MTAK Ant. 906
 ///,et afflictum (X. 2.13.19) ...x... excusauerit moram suam et calores estiuos et
 (X. 2.14.6)"/
- Ed. collat.: Antverpiae, 1573, col. 703—714.
 Glossae utentium in quibus citantur „host.” (Hostiensis) et „Innoc.” (Innocentius IV).
- 17.) T 563
 STATUTUM ORDINIS RELIGIOSI
 Saec. XIV — membr. — ff. 2 — 190×130 mm — ex tegumento libri MTAK 524.
 898
 f. 1 ///,sunt in modicis licenciam dare potest ... quinque florenos renenses ..."/
- Finis est vix legibilis.
 f. 2 Legibilis est rubrica „De suppriori. Capitulum secundum”.
- 18.) T 617
 DECRETUM GRATIANI
 Saec. XIII — membr. — binae col. — f. 1 (frustum) — 230×155 mm
 Vix legibilis, sed legi potest C. 26 q. 1 pr.
 Ed. collat.: Lutetiae Parisiorum, 1561, col. 1520.
 Cum glossis.
 Possessor: Ex collectione Knauz.

ERDŐ PÉTER

Csanaki Máté könyvjegyzéke. 1. A tulajdonos. Bod Péter *Magyar Athenasa* (Nagy-szeben, 1766) óta minden nagyobb életrajzi kézikönyvben szerepel, életútja ennek ellenére nem ismert. Weszprémi István¹ és Herepei János² összefoglaló tanulmányain kívül csak néhány apró, bár fontos adalékot publikáltak vele kapcsolatban.

1594-ben született,³ korán árvaságra jutván Ecsedi Báthori István és felesége pártfogolta. Tanult Nagyszombatban, Pozsonyban, Sárospatakon (1614—17),⁴ Ausztriában

¹ WESZPRÉMI István: *Succinta Medicorum Hungariae et Transilvaniae Biographia. Centuria prima*. Lipsiae, 1774. Magyarul. Bp. 1960. 389—393.

² HERPEI János: *Csanaki Máté. Máté*. Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. (Szerk. KESERŰ Bálint). Bp.—Szeged, I. 1965. II. 1966. III. 1971. (A továbbiakban: Adattár) I. 277—281. Lásd még Adattár II. 208., 444—453.

³ Adattár I. 279.

⁴ ZOVÁNYI Jenő: *Protestáns egyháztörténeti lexikon*. Bp. 1977. 121. (A továbbiakban: ZOVÁNYI 1977.) — Egyetemjárására lásd: *Album studiosorum academiae Lugduno Batavae (1575—1875)*, Hága, 1875. Idézi: MAGYARY-KOSSA Gyula: *Magyar orvostörténeti emlékek*. Bp. I. 1929. II. 1930. III. 1931. IV. 1940. (A továbbiakban: MAGYARY-KOSSA) IV. 239., ugyancsak a leydei egyetemre: *Sárospataki Füzetek*, 1865. 24—25. — KÖRMENDY Kinga: *Csanaki Máté orvosi diplomája*. Orvostörténeti Közlemények, 1976. 16—17. — VERESS Endre: *A paduai egyetem magyarországi tanulóinak anyakönyve és iratai*. Bp. 1915. 116., 120. — VERZÁR Frigyes: *A baseli egyetemen tanult magyarok névsora*. Debreceni Szemle, 1931. 316.

és Morvaországban. 1618-tól I. Rákóczi György pártfogoltjaként Heidelberg (1618. aug.), Bréma, Franeker, Leiden, Bázél, Oxford, Cambridge, Strassburg, Genova, Padova egyetemeken gyarapította tudását, s orvosdoktorként 1629 őszén tért haza Sárospatakra.⁵ Itthon elsősorban tanárként dolgozott,⁶ de nem Sárospatakon, hanem Kolozsvárott, ahol Szeneci Molnár Albert kollégája,⁷ s Apáczai Csere János „tudós mintaképe”⁸ volt. 1636. december elején halt meg.⁹

Csanakinak hat művéről¹⁰ s egy hexameterekben írt epithalamiumáról¹¹ tudunk, ezek közül csak egy magyar nyelvű. Orvostörténeti vonatkozású műveit Magyarai-Kossa Gyula¹² és Nékám Lajos¹³ méltatta. Filozófiatörténeti, illetve logika- és retorikatörténeti jelentőségét Turóczi-Trostler József hangsúlyozta,¹⁴ de részletes ismertetésre vagy elemzésre nem vállalkozott ő sem. Irodalomtörténeti szempontú értékelése még nem történt meg.

Jelen dolgozat írója is csak arra vállalkozott, hogy Csanaki Máté könyvjegyzékének azonosítását elvégezze, s néhány, a könyvlistával szorosan összetartozó irat alapján kérdéseket tegyen fel Csanaki életrajzi adataival kapcsolatosan, s könyveinek későbbi sorát illetően.

2. *A könyvjegyzék.** Három fólió terjedelmű, a feljegyzés helyét és idejét nem tüntették fel. Fejléce: *Catalogus Librorum Reverendi ac Clarissimi Domini piae memoriae¹⁵ Mathei Csanaki.*¹⁶

A könyvek formátumuk szerint válogattattak szét, szakrendbeni helyük csak egyszer került leírásra. Sorrendben: In folio, In quarto, In duodecimo, In folio mixti libri Philosophici, Hystorici etc. és ismét In quarto, In folio. A lista 103 tételes, 102 sorban leírva — ezt kiemelni fontos, a jegyzés azonosításának bizonyításakor visszatérünk rá.

Csanaki könyveiről eddig annyit tudtunk, hogy azok egy részét I. Rákóczi György 1638 áprilisában megvásárolta sárospataki könyvtára, illetve a pataki kollégium részére. Ezt a tényt említi Harsányi István a Rákóczi-könyvtár katalógustöredékének publiká-

⁵ ZOVÁNYI 1977. 121. — 1629. december 5-én már Sárospatakon volt: ZOVÁNYI Jenő: *Miskolczi Csulyak István egyházlátogatási jegyzőkönyve*. TT, 1906. 99. (A továbbiakban: ZOVÁNYI 1906.)

⁶ Nem folytatott komoly orvosi tevékenységet — a szakirodalomnak ezt a tévedését KESERŰ Bálint, egy még kéziratban levő dolgozatában helyesbíti.

⁷ *Adattár* I. 279. II. 444–453.

⁸ BÁN Imre: *Apáczai Csere János*. Bp. 1958. 41.

⁹ *Adattár* I. 277.

¹⁰ *Controversiae partim logicae et philosophicae, partim etiam theologicae*, Leyden, 1625. (RMK III. 1387.) — *Scabiei encomium*, H. n. 1626. (RMK III. 1404.) — *Nobile Scabiei encomium*, H. n. 1627. (RMK III. 1414.) — *Logica et Metaphysica* (WESZPRÉMI i. m. I. 391., BOD Péter: *Magyar Athenas*, Nagyszeben, 1766. 315.). — UNGARUS, h. e. *de natura verorum Ungarorum*... H. é. n. Bod i. m. 315., MAGYARI-KOSSA I. 49., SZINYEI József: *Magyar írók élete és munkái* II. Bp. 1893. 157–159. (Reprint: Bp. 1981.) — *Az őg-halálról való rövid elmélkedés*, Kolozsvár, 1634. (RMK I. 636., RMNY 1586.)

¹¹ MAGYARI-KOSSA III. 1214. tétel.

¹² MAGYARI-KOSSA I. 39. és 49., III. 336–337. és 349., IV. 23. és 239. és MAGYARI-KOSSA Gyula: *Régi magyar encomiumok*. Orvosi Hetilap, 1937. 41. sz. — DEMKÓ Kálmán: *A magyar orvosi rend története... a XVIII. sz. végéig*. Bp. 1894. 353–374., 377., 380–381.

¹³ NÉKÁM Lajos: *A magyar bõrgyógyászat emlékeirõl*. Bp. 1908. 35–36.

¹⁴ TURÓCZI-TROSTLER József: „A kopaszsagnak dicsõireti” a tizenhetedik században. ItK. 1936. 218–219.

* Teljes terjedelmében, az egyes tételek feloldásával együtt a Szegeden készülő könyvtörténeti kötetben publikáljuk. A jegyzék olvasatát közölte VERESS Endre i. m. 294–296.

¹⁵ A kéziratban 'p. m.' szerepel — a 'p' szára alul áthúzott, tehát a 'per' szokásos rövidítése. Feloldása a 'per' praepositio megtartásával nem lenne helyes.

¹⁶ Mikrofilmen MTAK 729/A. I. A mikrofilm a kolozsvári Erdélyi Múzeum Ötvös-gyűjteményében volt eredetirõl készült.

lásakor¹⁷ és Jakó Zsigmond a nagyenyedi Bethlen-kollégium könyvtáráról írott tanulmányában.¹⁸ Mindketten idézik Tolnai Pap István¹⁹ és I. Rákóczi György levelezésének következő részeit:

1638. április 23. Sárospatakról Tolnai írja a fejedelemnek:

„Csanaki uram könyvei miatt nem leszen Pisterfeldius uramnak semmi busulása, mert én azokat Patakra hozattam harminchat tallért és tizenkét forintot polturás pénzt költöttünk Danczkátul fogva reájok, azon a héten érkeztek meg velek. Az melyen szegény Aklia uram testét Debrecenben kísértük, én pedig azon utba betegedvén meg ez ideig nem regisztráltathattam, de az jövő héten ha postája jü nagyságodnak, megküldöm nagyságodnak az laistromát. Az mint az ládákat értem mekkorák, nem sok az könyv, hanem az mely könyvet maga nyomtatott volt ki nagyon két száz exemplár, azaz dereka annak, nem sok kárát vallja nagyságod, sőt ugyan semmit sem, ha ennyi gondviselésünkre az pataki coetusnak engedi is nagyságod.”²⁰

A fejedelem Désről válaszolt; 1638. június 30-i levelében a következő olvasható:

„Az Csanaki maga opusában²¹ kegyelmed 20 exemplárt tétessen be az bibliothekánkban, az többi legyen az coetusé, annak mi az árát megadjuk, az másféle könyv ki 102, abból kegyelmed azokat küldje be az mint leirattuk, az többi közzül is kiválogatván, az kik az mi bibliothekánkban nem volnának, tegye az mi könyveink közzé, ezeknek is megadjuk árokat, az többi ám legyen az coetusé.”²²

Feltételezésünk az, hogy a kolozsvári Erdélyi Múzeum Ötvös-gyűjteményében levő könyvjegyzék azonos azzal, amit Tolnai István íratott a könyvek Sárospatakra érkezése után. Ezt első lépésként a 102-es tétel/sorszám azonossága alapján állítjuk.

Továbbblépve feltesszük, hogy a jegyzéket Tolnai kérésére Debreczeni Tamás írta, aki 1632. augusztus 23-tól 1649-ben bekövetkezett haláláig a magyarországi Rákóczi-birtokok prefektusa volt,²³ s írásképe hasonló a jegyzék leírójához.

Bizonyítandónak tartjuk ezek után, hogy

- (1) Debreczeni a kérdéses időben Sárospatakon volt.
- (2) Mint prefektus elsősorban gazdasági ügyeket intézett — van-e példa arra, hogy más jellegű feladattal bízott meg, leveleiben van-e szó könyvekről?
- (3) Miért írta a jegyzéket saját kezűleg egy olyan városban, ahol neves kollégium működött?

Debreczeni Tamásnak az Országos Levéltárban levő 1638. évi levelei²⁴ alapján bizonyítható, hogy:

- (1) 1638. február 28-án Sárospatakról írt a fejedelemnek; a legközelebbi, ugyancsak a

¹⁷ HARSÁNYI István: *A sárospataki Rákóczi-könyvtár és katalógusa*. Bp. 1917. 9.

¹⁸ JAKÓ Zsigmond: *A nagyenyedi Bethlen kollégium könyvtárának kezdetei és első korszaka (1622–1658)*. In *Írás, könyv, értelmiség*. Bukarest, 1976. 202.

¹⁹ Tolnai Pap István (†1642) ref. lelkész, marburgi (1619) és heidelbergi (1620) egyetemi tanulmányai után pataki rector (1623), a fejedelem udvari papja (1626), Zemplén egyházmegye jegyzője (1629), pataki első pap (1632), a fejedelmi könyvtár kezelője. Életére lásd: ZOVÁNYI 1977. 646. — ill. HARSÁNYI i. m. 8.

²⁰ *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*. (A továbbiakban: PEIL.) 1875. 1349. A levelezés eredetije: Országos Levéltár E 190. Archivum Familiae Rákóczi. 8/a. csomó.

²¹ CSANAKI Máté: *A dőghalálról való rövid elmélkedés*. Kolozsvár, 1634. (RMK. I. 636., RMNY 1586.) HARSÁNYI István oldja így fel e tételt (i. m. 9.), valószínűbb azonban, hogy CSANAKI valamelyik fentebb említett (l. a 10. jegyzetet) külföldön nyomtatott könyvéről van szó.

²² PEIL. 1875. 1385.

²³ Életéről tömören: MAKKAI László: *I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai (1631–1648)*. Bp. 1954. 668.

²⁴ Országos Levéltár E. 190. Archivum Familiae Rákóczi 8. csomó.

fejedelemnek írt levele május 5-én ismét Sárospatakon kelt. Feltehető tehát, hogy Sárospatakon volt, amikor a könyvek megérkeztek.

(2) A sárospataki nyomda alapítása körüli ügyek egyik intézője is volt —, mint az Takács Béla könyvéből kiderül, aki ugyanerre a levelezésre hivatkozik.²⁵

Hozzászolt vallásügyekhez is, levelei a vallástörténet kutatóinak is jó forrásul szolgálnak 1638. július 22-én, Téglaóráról — többek között — a következőket írja:

Az Sidosok dolga elseoben nekem kegielmes uram nem tétzik vala, de touab gondolko-duan ugi veom ezemben, hogij az recepta Religiokon kiweol valo secta volt, teob sok diciretes es emlekeztes dolgajj keoztot Nagisagodnak ezis megh marad io emlekeztere Nagisagodnak, nem io volt volna touabb szenvedni mert el selesedet volna, megh Nier-heti Istennek lelkeket Nagisagod kegielmes dispositioia zarent ciak had saniarodgianak, de nem lenne jo ha fejek el talalna menni, noha ven (igy !) sokan voltak már, nem tuttam vala remelleni. Az Eottveos mostan megh erdemlette az keouezest az Caromlasert, rut karomlastis hallottam hogij cieledet volt.”²⁶

Témánkhoz közelebb eső adalékot találtam a július 19-én Patakról írt levelében:

„Az portarol hizem hogij az postak mind a Tengeren inset, s mind tul valo hireket tudnak hozni. Tolnaij Uram a Keonj feleol maga ir Nagisagodnak.”²⁷

Rákóczi idézett, Tolnaihoz írt levele (amelyben a 102 könyvet említi), június 30-án Désen íródott. Ezt felidézve kérdezzük: feltehető-e, hogy Debreczeni, utóbb citált levelében is Csanaki könyveiről van szó? Biztosan nem állítjuk, mert lehet, hogy a fejedelem ez évben felújította a Corvina visszaszerzésére irányuló törekvéseit a Portán²⁸ (ezért idéztem a törökországi hírekre vonatkozó részt is), bár direkt adatot ez utóbbi állítás igazolására nem ismerek. Valószínűbbnek látszik tehát, hogy a Gdańskból érkezett könyveket említi Debreczeni.

(3) Nehezebb kérdés, hogy miért írta a jegyzéket Debreczeni saját kezűleg.

A sárospataki iskola történetírója, Szombathi János bőven idéz olyan adatokat, amelyek a híres intézményt virágzó állapotúnak mutatják,²⁹ s az 1638-as állapotokról írva is csak azt említi, hogy „a költészetet és a görög nyelvet hanyagabbul kezelték”.³⁰ Emellett tudjuk, hogy az 1621-es iskolai törvények³¹ után már Simándi S. János (rector 1626–1630) 1629-ben tantárgyi reformot tervezett³² — ezt egyébként Csanaki sem támogatta³³ — majd 1639-től Tolnai Dali János (rector 1639–1642) próbálkozott újításokkal.³⁴

A folytonos reform próbálkozások is azokat igazolják, akik nem osztják Szombathi optimizmusát, hiszen az iskola, még 1638-ban is súlyos gondokkal küszködött. Ismét Debreczeni Tamásra hivatkozhatunk, aki 1638. szeptember 18-án Patakról írja a fejedelemnek:

²⁵ TAKÁCS Béla: *A sárospataki nyomda története*. Bp. 1978. 9–15.

²⁶ Országos Levéltár E 190. Archivum Familiae Rákóczi 8/a. csomó, Fol. 74–75.

²⁷ Uo. Fol. 73.

²⁸ E törekvéseire vonatkozó adatokat összefoglalta HARSÁNYI i. m. 6–7., de az itt összefoglalt adatok az 1632. és az 1633. évekre vonatkoznak. Vö. JAKÓ Zsigmond: *Erdély és a Corvina*. In *Írás, könyv, értelmiség*, Bukarest, 1976. 178–179.

²⁹ SZOMBATHI János: *A sárospataki főiskola története*. (Ford. Gulyás József). Sárospatak, 1919. 170–174.

³⁰ Uo. 182.

³¹ Bőven idézi SZOMBATHI i. m. 178–181.

³² *A sárospataki főiskola tanárainak életrajza*. Sárospataki Füzetek, 1865. 25–26.

³³ ZOVÁNYI 1906. 99–100. A Csanakira vonatkozó részt l. még: *Sárospataki Füzetek*, 1865. 167–168.

³⁴ SZOMBATHI i. m. 183–184.

„Pataki scholamesterek mint járnak el az diákok tanításokban azt en kegyelmes Uram nem vizsgálhatom, ha hozzá érkezem is, s minden Examenen ott volnek is ítéletet nem tehetnek benne: az Nemes emberek gyermekeihez való idegenséget eleget zugolottam egi nehani eztendeoteolfogva, Tolnaji uramon az mi áll, latom, s ertem, s ertettem lattam eleget busult busulis rajta, mert iob volna egi praedicatornak joo patronusának lenni (azmint sokszor montam) mint joo praedicatornak Egi patronusának . . . [azt fejtegeti a továbbiakban, hogy a nemes ifjak elidegenednek a tanulástól] . . . Vagij Leleze³⁵ vittek volna, bizoni dolog hogij igen el vonzák az sok hizelkedessel ígerettel, szep szowal is sok gazdalkodassalis eeket, mert eok io Collegiumot cinaltatnak ingien valo gazdalkodasokatis sokat cielekeznek, de mi arra sohul Nagisagodon kiweol bizoni semmit sem vigiasunk . . .”³⁶

Így talán érthető, miért írta Debreczeni Tamás a június 12-én, Szatmárról írt levelében, hogy

„Az Clastrani (igy !) Inventariumotis³⁷ im be kültem Nagisagodnak, en nem parialhattam [másolhattam] ciak ugy kültem be, ot az sok urak a Cancellarian keonniebben parialhattiak . . . [ezután más, politikai dolgokról ír, aztán] . . . Az Inuentariomok parialasa haladassal lezen (. . .), mert egi deaknal most teob van mellettem, s annakis arra valo manussa (. . . ?), Patakra penigh, igen szüük az io manusu deak, s mint azaltal ha az Ur Isten eletemet megh tartia es ez eleottem állo dolgaimnak veget engedi, nem kesem, fel sietek es mennel hamarabb lehet azokatis parialtatom.”³⁸

Mindezek ismeretében bizonyítottnak tekintjük, hogy könyvjegyzékünk azzal a listával azonos, amit Csanaki Máté könyveinek a Rákóczi-könyvtár számára való megvásárlásakor Debreczeni Tamás írt le. Ezzel tehát kiegészíthető a Sárospatakon levő, Harsányi István által közölt töredékkatalógus is.

3. *A könyvanyag.* Mielőtt jellemeznénk e könyvgyűjteményt, hangsúlyozni kell: csak a könyvtár töredékéről van szó. Jakó Zsigmond állításától eltérve³⁹ nem beszélhetünk „Gdańskban maradt” könyvekről. Erre az óvatosságra Csanaki életrajzának tisztázatlan részei készítenek bennünket.

103 tételben rendkívül sokoldalú olvasmányanyagot soroltak fel: 7 tételről nem tudtam eldönteni, hogy milyen szakrendbe tartozik, 1 lexikon, 4 Biblia, illetve konkordancia vagy bibliai rész, 5 bibliakommentár, valamennyi Nicolaus de Lyra munkája. Egy Augustana Confessio és egy szerkönyv. 20 kötet képviseli a patrisztikai szerzőket és egyházatyákat — túlsúlyban Augustinus munkái vannak, de megtalálhatók Gregorius Magnus, Basilius Magnus, Ambrosius és Clairvaux-i Szent Bernát művei is. A nem

³⁵ A leleszi premontrei prépostság 1638 körüli állapotára nem sikerült adatot találnom. FUXHOFFER Damján könyvében a következő szűkszavú megjegyzés áll: „Gabriel enim Bethlen, Transsylvaniae Princeps infestis annis invasit Hungariam eodem anno [scilicet: 1619 — M. I.] et occupata Cassovia cum suis sequacibus conventum habuit, ubi cetera inter decrevit: Curam Tabiliariorum Scepuiciensis, Jaszoviensis, Lelesziensis et Agriensis hominibus profani committendam. Sub annum 1655 videtur Conventus Lelesziensis iterum e personis Ecclesiasticis conflatus fuisse” (FUXHOFFER Damján: *Monasterologiae Regni Hungariae*, Tomus II. Pestini, 1860, 38.).

Lényegében ugyanezt írja (szinte szó szerinti fordításban): RUPP Jakab: *Magyarország helyrajzi története. II.*, Pest, 1872. 300.

³⁶ Országos Levéltár E 190. Archivum Familiae Rákóczi 8/a. csomó, Fol. 108 — 10.

³⁷ Biztosan a Zólyomi klostromról van szó, ahova inventálás céljából Debreczeni megbízottai 1638. május 26-án érkeztek Klement István vezetésével, de csak nehezen engedték be őket. Lásd Klement levelét Debreczenihez: Országos Levéltár E 190. Archivum Familiae Rákóczi 8/d. csomó. Fol. 56 — 57. „Zolyomban tegnap ugy mint 26. Maij érkeztem. Ide Klastromban hirtelen be nem akartanak boczatani . . . Nagy kapukrul az lakatot leutven mind lovastul be mentünk.”

³⁸ Uo. 8/a. csomó. Fol. 42 — 43.

³⁹ JAKÓ i. m. 202.

katolikus teológiát egyedül Münster képviseli; ez a körülmény erősíti azt a feltevést, hogy töredékkönyvtárról van szó. Filozófiai szakrendbe 6 művet soroltunk — Cicero franciául (!), Coelius Rhodiginus és Claudius Aelianus művei. Míg a jogot csak Baldus de Perugia egy kötete, addig az egyházi és világi történelmet 13 kötet képviseli — antik auctorok (Herodotos, Livius) és későbbi szerzők (Claudius Aelianus, Aloysius Lippomanus és Rembertus Dodonaeus) művei is megtalálhatók voltak Csanaki könyvespolcán.

Christophorus Clavius két algebrakönyve és Thomas Esperus arab nyelvtana arra hívja fel figyelmünket, hogy Csanaki jól felkészült, széles körű tájékozottságú tanár és orvos volt. Retorikai stúdiumaira utal az, hogy e töredékgyűjteményben 7 kötet retorikai tárgyú munka volt: Cicero, Scaliger Cicero-kommentárja, Theodorus Canter és Petrus Ramus művei.

Tudós könyvek mellett szépirodalmat is vásárolt Csanaki — Aristophanes komédiáit, Pindarost és Ovidiust. Az egyetlen régi magyar nyomtatvány: Szegedi István *Tabula analyticá*jának valamelyik kiadása (RMK III. 827., 834., 914., 931., 1082.). A gyűjtemény legérdekesebb része a 15 kötet csillagászati és alkímiai munka — Claudius Ptolemaeus, Johannes Kepler és Johannes Stoeffler csillagászati művei mellett Martinus Rulandus 8, Johann Baptista de la Porta 2 alkímiai munkája volt meg Csanakinak.

Utoljára hagytuk Csanaki orvosi könyvei bemutatását — a 15 kötetből a legtöbb Joseph Duchesne (humanista névén: Quercetanus), Julius Caesar Claudinus, Johannes Gorraeus és Daniel Sennert munkája.

Feltűnő, hogy orvosi könyvei közt nem találhatók meg Csanaki padovai tanárainak könyvei⁴⁰ — ezt egyben újabb érvnek tartjuk abból a szempontból, hogy ez a könyvjegyzék Csanaki könyvtárának csak töredékét írja le.

4. *Nyitott kérdések.* Jakó Zsigmond, I. Rákóczi György könyvtárpártolásáról írva azt hangsúlyozta, hogy a fejedelem Sárospatakot előnyben részesítette a gyulafehérvári gyűjteménnyel szemben,⁴¹ s hogy Csanaki könyveit is a pataki bibliotéka számára vette meg. Ismét idézem Rákóczinak Tolnaihoz írt levelét: „... az másféle könyv ki 102, abból kegyelmed azokat küldje be az mint leirattuk, az többi közzül is kiválogatván, az kik a mi bibliotékánkban nem volnának...” Bár dolgozatunkban mi is a Rákóczi-könyvtár számára való megvételt emeltük ki, nem lehetetlen azonban, hogy a „küldje be”, mint rendesen a „küldje be Erdélybe” kifejezést jelöli, helyettesíti, ami azt jelentené, hogy a Csanaki-könyvek azon része „az mit leirattuk”, Gyulafehérvárra került. Ezt a feltevést támogatja a már ugyancsak idézett Tolnai levél is, amelynek első részében peregrináló alumnusoknak való pénz küldéséről van szó, s arról, hogy a fejedelem egy embert kért „Pisterfeldius uram” mellé, kinek útjáról egyébként ez áll: „Az ut is teljességgel most úgy elfogódott, hogy az nagyságod krakkai factora, ki ez napokban itt volt nálunk Patakon, sem hiszi, hogy Pisterfeldius uram csak be is mehetsen Danczkában, oly igen megzavarodtak az lengyel király miatt.”⁴² A már idézett részben pedig „Csanaki uram könyvei miatt nem lészen Pisterfeldius uramnak semmi busulása” — tehát Bisterfeld is érdeklődött Csanaki könyvei iránt, s ez a körülmény nem közömbös a még teljesen feltáratlan Bisterfeld—Csanaki-kapcsolatok szempontjából sem.

Egy másik, szorosan a levelekhez kötődő kérdés: Csanaki lengyelországi kapcsolatairól keveset tudunk — eddig csak kéziratos dolgozat született e témakörben⁴³ —, tehát fontos lenne kideríteni, hogy melyik könyve volt 200 példányban Gdanskban. Valószínűtlen Harsányi István feltevése,⁴⁴ de megcáfolására adatszzerűen még nem vállalkozhatunk.

⁴⁴ Vö. a 21. jegyzettel.

⁴⁰ Itteni tanárai névsorát lásd: KÖRMENDY i. m. 16.

⁴¹ JAKÓ i. m. 200—202.

⁴² PEIL 1875. 1348.

⁴³ KESERŰ Bálint: *Adatok Csanaki Máté életéhez és működéséhez.* (Kézirat.)

További, már a dolgozat keretein túlmutató kérdés az, hogy miért kellett ezek a könyvek Rákóczi Györgynek vagy Bisterfeldnek (?) — e kérdések tisztázását egy másik dolgozat megírásáig, tehát újabb adatok előkerüléséig fel kell függesztenünk.

MONOK ISTVÁN

Az esztergomi Hriágyel-kézirat (Curtius Rufus magyar versekben). Hriágyel Márton életművének számbavételével még adós a magyar irodalomtörténet, bár elfeledett költőnek éppenséggel nem mondható.¹ A Gyöngyösi-iskola jeles késő barokk képviselője nagy terjedelmű epikus műveket hagyott hátra, melyek már csak emiatt sem találtak kiadóra (*Telemakus*, 1756; *Argenis*, 1754–1757; Paszkvillus Luther Márton ellen (*Házasodik, Ördögöt űz, Halála*, 1758). A teljességhez hozzátartozik egy negyedik, monumentálisra sikerült verses elbeszélés is Világbíró Nagy Sándorról.

Keletkezését Szinnyei 1758-ra teszi² s az ő nyomán ugyanígy a Ványi Ferenc-féle (1926) és a Benedek Marcell-féle (1963) irodalmi lexikon is. Pintér Jenő irodalomtörténete óvatosan 1750-es éveket említ,³ Bobory Zoltán ellenben, aki a kor monografikusa ebben a műfajban, évszám nélkül (!) regisztrálja a kézirat létét.⁴ Más összefoglalások nem foglalkoznak Hriágyelnek ezzel a művével. Pedig Szinnyei adata sem pontos, ő sem ment vissza a kéziratig, csak másodforrásból — talán Némethy Lajos esztergomi érseki könyvtáras révén — tudhatott az 1758-as évszámról.⁵

Amit Szinnyei elmulasztott, mások sem igyekeztek pótolni, pedig a kézirat ma is ott van az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár (Bibliotheca) kéziratárában „Collectio Batthyanyana, Categoria X. Titulus V/e” jelzet alatt. Címe: *Curtius írásából / fordítatott, s magyar versekben / foglaltatott / Historia / Világ Bíró Nagy Sándorról*. A tíz könyvre osztott elbeszélés négy-sarkú felező tizenkettesekben írva 293 lap terjedelmű, autográf kézirat.⁶ Kolofonjában ez olvasható: *Sajó-Püspökini, per Martinum Hriágyel die 2do Martij 1758*. Nyilván ez vezette félre Szinnyeit vagy adatközlőjét, mert ez a leírás dátuma, nem az elkészülése. A szerzetetés pontos időpontját pár sorral följebb maga a költő közli, mely szerint:

E munkámat látta mostani esztendő, / Ezer hét száz ötven hétnek nevezendő, / Ély-lyen minden ember, aki tisztelendő, / Kivált magyarok közt légyen dicsérendő.

Tizen-egyedik nap Pünkösödnek havában / Ezen csekély munkám véget ért rongyában. / Az utolsó napján tettem uj subában / Két ezer kilencz száz ennihány strófában.

A kéziratos fogalmazvány elkészültének pontos ideje tehát 1757. május 11. A szöveg letisztázása pedig — a kolofon szerint — közel egy évig tartott (1758. március 2.). Ez utóbbi tisztázat azonos az esztergomi példánnyal.

Hriágyel Márton verses Curtius-fordítása — a kor divatja szerint — a latin eredetivel *tartalmilag* megegyező átdolgozás. A költői leleményt legtöbbször a rutinos verstechnika feledteti, és ez elegendő volt ahhoz, hogy Nagy Sándor fordulatokban bővelkedő regényes története a műveltebb rétegek szórakoztató olvasmányává váljék. Mivel a költő

¹ *A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig*. Szerk.: KLANICZAY Tibor. Bp. 1964. 548–550. A fejezet írója TARNAI Andor.

² *Magyar írók élete és munkái*. IV. 1371. h. (Hriágyel)

³ *Magyar irodalomtörténet*. IV. Bp., 1931. 490.

⁴ *A hanyatlás korának (1711–1772) elbeszélő költészete*. Kolozsvár, 1912. 49.

⁵ Erre vonatkozólag vö. MKsz 1973. 155. lábjegyzetét.

⁶ A kéziratot Dr. BEKE Margit mb. igazgató szívességéből tanulmányozhattam.

eljárását erényeivel és hibáival in nucleo jól lehet tanulmányozni a gordiumi csomó híres epizódja révén, ezért ezt a részt közöljük Hríagyel kiadatlan kéziratából a párhuzamos latin szöveggel együtt.

Curtius: *Vehiculum, quo Gordium, Midae patrem, vectum esse constabat, aspexit cultu haud sane a vilioribus vulgarisque usu abhorrens. Notabile erat iugum adstrictum compluribus nodis in semetipsum implicatis et celantibus nexus.*

Gordius szekerét ottan meg-láthatta, / Semmi ékességét nem tapasztalhatta, / Midásnak attya volt, azt nem csudálhatta, / Egy csomó fonállal az időt mulatta.

Curtius: *Incolis deinde adfirmantibus editam esse oraculo sortem, Asiae potiturum, qui inexplicabile vinculum solvisset,*

Ennek kezdő vége úgy el-titkoltatott, / Noha sok hercegtől immár próbáltatott; / Jövendölés erre sokakat bizgatott.

Mondották felőle, a ki fel-bonthatja, / Asia országát az meg-hódíthattya, / Királyi koronát fején hordozhattya, / Pálczáját kezében örökké tarthattya.

Curtius: *cupido incessit animo sortis eius explendae. Circa regem erat et Phrygum turba et Macedonum, illa expectatione suspensa, haec sollicita ex temeraria regis fiducia: quippe serie vinculorum ita adstricta, ut, unde nexus inciperet quove se conderet, nec ratione nec visu perspicere posset, solvere adgressus iniecerat curam ei, ne in omen verteretur irritum inceptum.*

Ösztönre Sándornak e jövendölés volt, / Hogy annak felellyen, végét kereste volt, / A jelenlévőkben nagy álmélkodás volt, / Szégyen vallásától Sándor is tartott volt.

Curtius: *Ille nequaquam diu luctatus cum latentibus nodis: 'Nihil' inquit, 'interest, quomodo solvantur' gladioque ruptis omnibus loris oraculi sortem vel elusit vel implevit.*

Pallossal fonalat két részre osztotta / Jövendölő szavát így hamisította, / Avagy játékosan azont el-oldotta,⁷ / Keveset gondolván földre hagyította. (p. 14.)

V. KOVÁCS SÁNDOR

⁷A kéziratban: „el-oltotta”.

MAGYAR KÖNYVESHÁZ

Ismeretlen XVI. századi jezsuita nyomtatvány a Heltai-műhelyből. Báthori István halála (1586) után az 1579-ben alapított és sikerrel működő kolozsvári jezsuita kollégium csillaga leáldozott.¹ A fejedelmi támogatás megszűntével az erdélyi rendek fokozták jezsuitellenes agitációjukat, s az 1588. október 21-i enyedi részgyűlésen a jezsuiták kiűzését követelték Báthori Zsigmondtól, egyelőre még eredménytelenül.² Az év végén tartott medgyesi országgyűlésre viszont már sikerült megnyerniük a fejedelmet. Az országgyűlés IV–X. artikulusa a jezsuiták kiűzését és általában a katolikus vallás visszaszorítását mondta ki Erdélyben.³

Az enyedi részgyűlésen és azt követően, a medgyesi országgyűlést megelőző időkben a jezsuiták mindent megtettek ügyük védelme érdekében. Az *Annuae litterae* 1588-as összefoglalásából még azt is megtudhatjuk, hogy az idololatria vádat, amellyel az erdélyi rendek őket illették, tézisekkel cáfolták meg: „Theses a nostris de vera falsaque idolatria ad excutiendum propositae.”⁴ E téziseknek az emlékéért Daróczi György is megőrizte a kolozsvári Jezsuita Akadémia történetéről frott összefoglalásában: „Praeparatae sunt de vera falsaque idololatria theses.”⁵

Ezt a vitairatot rögtön ki is nyomtatták Kolozsvárott, egy példányára a prágai Egyetemi Könyvtárban találtunk rá.⁶ Teljes címe: *Assertiones theologicę de vera falsaque idolatria contra novos nostri temporis Samosatenos, seu Servetianos Claudiopoli in Transsylvania, a Collegio et Academia Societatis Jesu ad disputandum propositę, praeside . . . Leonardo Rubeno Essendiensi, Societatis Jesu theologo, defendente . . . Andrea Bussaeo, ejusdem Academiae professore. Claudiopoli 1588.*

A vitatkozás elnöke a kolozsvári Akadémia és Szeminárium akkori rektorhelyettese, Leonard Ruben volt. Essenben született, 1566-ban lépett be Kölnben a jezsuita rendbe. Kolozsvár előtt Rigában működött, s mint rigai rektort hívta és hozta őt 1587-ben Kolozsvárra Jakob Wujek viceprovincialis rektorhelyettesnek,⁷ ahol 1588-tól a rektori

¹ JAKÓ Zsigmond: *Négy évszázad a művelődés szolgálatában.* Korunk 1979/7–8, 545–555.

² *Erdélyi Országgyűlési Emlékek.* Szerk. SZILÁGYI Sándor. III. 1576–1596. Budapest 1877, 235.

³ L. az előző jegyzetben idézett művet, 236–248, és TRÓCSÁNYI Zsolt: *Az erdélyi fejedelemség korának országgyűlései (Adalékok az erdélyi rendiség történetéhez.)* Budapest 1976, Akadémiai 188.

⁴ *Annuae litterae Societatis Jesu de rebus Transylvanicis temporibus principum Báthory (1579–1613).* Collegit et edidit dr. Andreas VERESS. Budapest–Veszprém 1921. 23.

⁵ *Ortus et progressus Collegii Academici S. J. Claudiopolitani.* Claudiopoli 1737. 74.

⁶ Jelzete: Diss. Vol. 265. N. 4. — Xeroxmásolata az OSZK-ban az RMK I. 202a jelzeten.

⁷ *Epistolae et acta Jesuitica.* Budapest 1913. II. No. 186, 188.

tisztséget viselte.⁸ A tézisek előadója a porosz származású Andreas Busau Braunsbergben lépett be 1575-ben a jezsuita rendbe, és tanulmányai elvégzése után (Braunsberg, Vilna) az ottani Szeminárium praefectusa lett. Az Erdélyben tartózkodó jezsuiták 1587-es *Catalogus*ában mint „studiosorum et templi nostri praefectus, sacrarum lectionum lector, concionator Germanicus” szerepel.⁹

Az *Assertiones* címe szerint Michael Servet erdélyi híveinek meggyőzése céljából készült, de miként a címlapot követő latin nyelvű versből és Leonard Ruben Báthori Zsigmondhoz címzett ajánlásából kitűnik, elsősorban a fejedelmet akarta a jezsuiták ügye mellé állítani. A Báthori Zsigmond címere után nyomtatott vers a Báthori-nemzetiséget dicsőíti, az előszó pedig emlékezteti a fejedelmet katolikus neveltetésére, elődeinek, Báthori Istvánnak és Báthori Kristófnak jezsuitákat támogató politikájára, és arra szólítja fel, hogy ne engedjen a protestáns „szekták” jezsuitaellenes követeléseinek. Ruben késznek mondja a jezsuitákat arra is, hogy az elkövetkezendő generális országgyűlésen nyilvánosan is bebizonyítsák, hogy a bálványimádás bűne, amely „minden rossz oka, kezdete és vége”, távol áll tőlük.

Andreas Busau hat fejezetben (caput) és összesen XXXVII tézisben fejti ki álláspontját. Mondanivalóját a következő kérdéskörök köré csoportosítja:

caput I. Quae sit ratio Idololatriae

II. Sanctam Trinitatem et Divinitatem Christi adorandum esse

III. Christum Iesum in Eucharistia sine Idololatria adorari

IV. Sanctos adorari posse sine Idololatria

V. Sanctorum reliquias sine Idololatria nos venerari posse

VI. Imagines Sanctorum a Christianis sine Idololatriae scelere haberi et honorari posse.

A II. caput az *Assertiones* témáján túlmutatva Jézus és a Szentháromság istenségének bizonyításával az antitrinitárius nézetekkel is vitatkozik, név szerint is említi Dávid Ferencet és követőit: „neq[ue] sine summo sacrilegij scelere eam adorationem Christo Domino ademit Franciscus Davidis, cum novis Iudaeis, in Transylvania.” (V. tézis, B_{2a})

Busau főképpen a Bibliára támaszkodva fejti ki nézeteit. De egyszer aktuális példával is él, amikor a XII. tézisben (B_{4a}) azzal a véleménnyel vitatkozik, hogy az Oltáriszentség nem imádásra való. Szerinte ugyanis a katolikusok az Oltáriszentséget Krisztus benne való jelenléte miatt imádják, hasonlóan ahhoz, mint amikor a kolozsvári országgyűlésre érkező fejedelmet ovációval és tiszteletadással fogadták alattvalói. Pedig a fejedelem nem azért jött Kolozsvárra, hogy imádják őt, hanem a készülő országgyűlés végett.

Az előszót Ruben Szent Márton napján, azaz november 11-én, a mű főrészét pedig Busau 1588. november 17-én keltezte.

Kinyomtatására rövidesen, még a decemberi medgyesi országgyűlés előtt sor kerülhetett. Bár a műhely nincsen feltüntetve a kiadványon, a betűtípusok és a bőven előforduló iniciálék¹⁰ tanúsága szerint a kolozsvári Heltai-műhelyben készült.

Megtalálható a nyomtatványban a Heltai-nyomda nagyméretű, Jacobus Lucius metszette iniciálásorából (42×43 mm) már eddig is ismert A, I, N betű (Soltészné XIV. tábla). Sőt e sorozatot az újonnan előkerült nyomtatvány B₁ rektóján szereplő G és D₁ rektóján szereplő Q iniciáléval ki is tudjuk egészíteni. Hasonlóképpen újnak számít a harmadik iniciálékészletbe illő (19×19 mm) H-iniciálé is a B₁ verción. A címlapon lát-

⁸ *Monumenta antiquae Hungariae III. (1587–1592)*. Edidit Ladislaus Lukács. Romae 1981. 137.

⁹ L. az előző jegyzetben idézett művet, 30.

¹⁰ SOLTÉSZ Zoltánné: *A magyarországi könyvnyomtatás a XVI. században*. Budapest 1961, Akadémiai Kiadó.

ASSERTIONES
Theologicę, De vera
FALSAQVE IDOLOLATRIA, CONTRA
 nouos nostri temporis Samosatenos, seu Scr-
 uetianos, Claudiopoli in Transylua-
 nia, à Collegio & Academia
 Societatis IESV, ad
 disputandum
 propositę.

PRAESIDE

R. P. Leonardo Rubeno Effendiensi, Societatis IESV Theologo.

DEFENDENTE

P. Andrea Bußeo, eiusdem Academiae Professore.

1 Petri 3. capite.

Domine autem CHRISTVM. sanctificate in cordibus vestris, pa-
 ratu semper ad satisfactionem, omni poscenti vos, ra-
 tionem, de ea, quę in vobis est, scē & fide.

Impressum Claudiopoli Anno Domini 1588.

In Arma Illustris. D. Domini Sigismundi Bathori, de Somlyo, Principis Transylvaniæ, &c.

Prapes hyperboreos, pennis remorata Triones,
 Urbibus Hesperijæ, fama tridente sonat.
Quod Princeps auctum, Patria virtute TRIDENTEM
 Vibrando, ternis hostibus hostis eris.
Quæ te, qui Patriam, qui Numen læserit altum;
 Eius erit vindex, criminis iste TRIDENS.
Quæ fortuna dedit, virtus diademate complet:
 Quæ virtus peperit, dona tridente fouet.
Bathoreæ viua, durabit gloria gentis:
 Donec amor patriæ, durat, & alma Fides.

Assertiones Theolo-

GICAE DE IDOLOLATRIA, FALSO
Catholicis imposita.

³⁰
CAPVT PRIMVM.

Quæ sit ratio Idololatriæ.

I. ASSERTIO.

RAVITER D. Paulus

suos Corinthios monet, dicēs. Neq; 1. Cor. 10.
Idololatræ efficiamini, sicut qui-
dam eorum scilicet Iudæorum: A
quo scelere, etsi semper abhorru-
erit Catholica Christi Ecclesia, nō
desunt tamen, Samosatenici nostri

temporis, qui, quod Christum, vt verum & eundem cum Patre &
Spiritu Sancto Deum adoremus: quōd Christo in Eucharistia verē
præfenti diuinum cultum exhibeamus, quōd Sanctos eorumq; Sacras,
aut reliquias, aut imagines veneremur, nos eius ~~ominis~~ iniquē ar-
guant, Quibus si perspecta esset, vis nominis Idololatriæ: & cultus,
quem nos, rebus iam positis, pro cuiusque dignitate deferimus, nun-
quam nos eius sacrilegij insimularent.

II.

Idololatriæ autem ratio, tota in eo est, vt cultus propriè diuinus,
creaturæ cuiusq; quantumuis excelsissime vti, Deo adhibeatur.
Hoc est vt D. Paulus ad Rom. 1. asserit, vt seruiant creaturæ po-
tius

B

3. abra

XXX.

VI & Thalmud Iudæo-

rum & Alcoranum Mahometano-
rum Cap. 15. & 17. præbe perspe-
ctū habet, facile intelliget, quos ca-
lumniatores nostri, qui tantum sa-
cris imaginibus bellum indixerunt,
qui prælij vexilliferos habeant: ipsos
scilicet Iudæos & Turcas, perpe-

tuos Christi & Sanctorum imagi-
num hostes. Nobis alius Deus est, qui diuinam hanc artem, imagi-
nes ad diuinum cultum ornandum, sculpendi, Beseleli & Oolib
diuinitus indidit, quo Deo auctore, & duo Cherubini fusi sunt: &
quidem eo tempore, quo filij Israël ad Idololatriam complectendā
erant facillimi: quibus etiam Salomon sine vllō diuino præcepto ad-
didit plures, vt Regum testatur historia, omnesq; templi à Salomo-
ne excitati parietes varijs implentur imaginibus. Adde & æneum
serpentem à Moyse Deo præcipiente fustum, ad singulare præsidium,
ijs qui morsu ignitorum serpentum penè interierant inspiciendum
sine Idololatriæ crimine propositum: quam figuram Christi in crua-
cem sublatis fuisse, Seruator ipse locupletissimus interpret est: sicut
Moyse exaltauit serpentem in deserto, ita exultari oportet filium
hominis, vt omnis qui credit in ipsum non pereat, sed habeat vitam
eternam.

Exod. 25.

Exod. 25.

Reg. 6.7.

Pat. 3.

Mum. 26.

Ioan. 2.

XXXI.

NEC prætereunda erit ipsa natura lex, vbi Deus ipse & Ange-
li in varijs formis & imaginibus apparent: vt primo parenti
in Paradyso, Abrahæ Patriarchæ & Isaac. Iacob Dominum iani-
tentem scala & Angelos ascendentes & descendentes, non sine ima-
gine corporea vidit: cum alijs spiritus sit Deus. Sic Angelus Domi-
ni Agar ancille Saræ. Quid quod vbi nostra translatio habet de
Iacob vbi viderat Dominum: Erexit lapidem in titulum, fundens
oleum

Gen. 1.

Gen. 13. 19.

Ioan. 4.

D

oleum

tius quam creatori. Quare necesse est, ad excreendum execrandum
Idololatriæ scelus, ut duo concurrant. Primo ut honor qui adhibe-
tur creature sit diuinus: Alterum verò, ut honor is, eo affectu den-
stratur creaturæ, quo Deo tribuendus erat.

III.

TRes verò à sacris scriptoribus, notæ dari solent, ad discernen-
dum, quodnam honoris, & officij genus, sit planè diuinum:
Primò, si suapte natura, & conditione adeò præclarum sit, ut quis
ratione ipsa naturali, vel spiritu diuino dictante, iudicet, solum De-
um eo officij genere dignum esse, neq; sine peruersitate animi, illud
ad creaturam quancumq; honorandam conferri possit: ut incruen-
tum illud Christi Domini secundum ordinem Melchisedech sacrificii
Gen. 14. um, omnes denique orationes, quæ laudes continent diuinitati pro-
Psalm. 109. prias, nec ulli vnquam creaturæ attributæ. Secundò, si communis
Hebr. 7. consuetudo, & quasi ius gentium secundum rectam rationem: aut
alia lex accommodaret honoris aliquod officium, soli Deo: ut maxi-
mè sunt sacrificia. Hinc illud, qui immolauerit Dijs, occideretur, præ-
Exod. 22. terquam Domino soli. Tertiò, ob animi intentionem, si is scilicet,
qui honorem exhibet, vult de persona quam honorat, exiitare eis
usmodi existimationem, quæ soli diuinæ Maiestati conueniat.

CAPVT II.

Sanctam Trinitatem, & Diuinitatem Christi
adorandam esse.

IV.

IS itaq; præmissis, Sanctissimam &
indiuiduum Trinitatem adorare, ut summum Deum,
Deut. 6 10. Matth. 4. Luce. 4. Nulla est idololatria. Dominum enim Deum tuum
adorabis, & illi soli seruias.

V.

Christum

ható záródísz ifjabb Heltai Gáspár egyéb nyomtatványaiából már ismert volt (Soltészné: XXV. tábla). Újdonságnak számít viszont Soltész Zoltánné összeállításához képest az *Assertiones* címlapverzőjén szereplő Báthori-címer.

Gulyás Pál¹¹ és Borsa Gedeon¹² kutatásai nyomán bebizonyosodott, hogy a jezsuitáknak nem volt önálló nyomdájuk Kolozsvárott. Kiadványaikat Krakkóban, illetve a Kolozsvárott működő Heltai-nyomdában készítették. Özv. Heltai Gáspárné már 1580-ban nyomtatott a jezsuitáknak.¹³ Az *Assertiones* pedig ugyanúgy ifj. Heltai Gáspár műhelyében készült, miként Wolfgang Schreck már eddig is ismert műve 1585-ben.¹⁴ Ifj. Heltai Gáspár sem zárkózott tehát el a jezsuiták megrendeléseitől, sőt később is megbecsülte szellemi értékeiket. Nemrég publikálta Barlay Ö. Szabolcs Heltai latin–magyar összeírását, amit 1603-ban készített, amikor Székely Mózes bevonult Kolozsvárra és a felheccelt tömeg kirabolta az időközben visszatért jezsuiták épületét. Heltai részvétellel számolt be a pusztításról és mentette, ami még menthető volt.¹⁵ 1588-ban valószínűleg elsősorban üzleti érdeke vezette, amikor kinyomtatta a jezsuiták *Assertiones*-ét, de az is bizonyos, hogy a felekezeti elfogulatlanság, aminek később, 1603-ban is szép példáját adta, már akkor távol állt tőle.

Az *Assertiones* példányai a jezsuiták 1588. decemberi kiűzetése következtében szétszóródtak. A krakkói Biblioteka Jagiellonskában őrzik a krakkói jezsuiták 1594-ben készült könyvjegyzékét,¹⁶ amelynek 7. fólióján a *Controversistae* között szerepel az *Assertiones* címe is, amiből arra következtethetünk, hogy a jezsuiták menekülése során Krakkóba is eljutott a kiadvány.¹⁷

A nyomtatvány összefoglaló leírása az RMNy gyakorlata alapján:

S 614A

RUBENUS, Leonardus: *Assertiones theologicę de vera falsaque idololatria contra novos nostri temporis Samosatensis seu Seruetianos, Claudiopoli in Transsylvania a Collegio et Academia Societatis Iesv ad disputandum propositę, praeside r. p. Leonardo Rubeno Essendiensi, Societatis Iesv theologo, defendente p. Andrea Bussaeo, ejusdem Academiae professore. Claudiopoli 1588. [typ. Heltai].*

A–C D² = [14] fol. – 4° – 1 ins., orn., init.

Katolikus (jezsuita) vitairat. – A címlevél hátlapján *In Arma ... Sigismundi Bathori ...* felirat után Báthori Zsigmond sárkányfogas címere és öt disztichonból álló latin vers. Ezt követi Leonard Ruben 1588. november 11-én kelt, *principi ... Sigismundo Bathorio* címzett ajánlása. A főrészen Andreas Busau hat fejezetben és összesen XXXVII tézisben cáfolja a bálványimádás vádját, amellyel az erdélyi protestáns rendek a jezsuitákat illették. A fejezetek címe a következő: *I. Quae sit ratio Idololatriae. II. Sanctam*

¹¹ GULYÁS Pál: *A könyvnyomtatás Magyarországon a XV–XVI. században*. Budapest 1931. 103.

¹² BORSA Gedeon: *Három tévesen feltételezett XVI. századi hazai nyomda*. Magyar Könyvszemle 1965: 348.

¹³ TITELMAN, Franciscus: *Compendium dialecticae Francis. Titelmanni ad libros logicorum Aristotelis, admodum utile ac necessarium*. Claudiopoli 1580, relictas Casparis Helti. – RMNy 466.

¹⁴ [SCHRECK, Wolfgang:] *Adversus autores Iuliani ut vocant pseudocalendarij Varadini impressi pro anno MDXXCV carmen, in quo adversariorum de Gregoriano calendario perversum iudicium, quod illi suo calendario affuerunt, confutatur. Simul etiam vera causa ac ratio datur, ob quam omnino necessarium fuit calendarium mutationem fieri*. Claudiopoli 1585 [typ. Heltai]. – RMNy 566.

¹⁵ BARLAY Ö. Szabolcs: *Vázlat a jezsuita „Missio Transylvanica” tevékenységéről és könyvtárának sorsáról (1571–1603)*. – Könyv és Könyvtár XII. Debrecen 1979. 122–125.

¹⁶ Jelzete: Bibl. Jagiell. 2626.

¹⁷ NAGY Lászlónak ezúton is köszönjük az értékes információt.

Trinitatem et divinitatem Christi adorandum esse. III. Christum Iesum in Eucharistia sine idololatria adorari. IV. Sanctos adorari posse sine idololatria. V. Sanctorum reliquias sine idololatria nos venerari posse. VI. Imagines Sanctorum a Christianis sine idololatriae scelere haberi et honorari posse. A nyomtatvány utolsó sorában az *Anno Domini 1588. 17. Novembris* keltezés olvasható.

A kiadvány az 1588. október 21-i enyedi részgyűlést követően készült, ahol az erdélyi rendek a jezsuiták kiűzetését követelték. Leonard Ruben a kolozsvári jezsuita Akadémia és Szeminárium vicerektora volt, Andreas Busau pedig ugyanott mint *praelectus studio-rum et templi* működött. Az ajánlás szerint a vitairat elsősorban a fejedelmet akarta meggyőzni arról, hogy a jezsuitákat méltatlanul illették a bálványimádás vádjával.

A betűtípusok tanúsága szerint e nyomtatvány a kolozsvári Heltai-nyomda terméke.

VÁSÁRHELYI JUDIT

Nyomdatörténeti érdekességek Vásárhelyi Gergely utolsó művében. Vásárhelyi Gergely: *Világ kezdetitől fogva jószágos és gonosz cselekedeteknek példáinak summái* című könyvének címlapján ez olvasható: „Nyomtatták Cassan A. D. 1623.” A nyomdász neve nincs feltüntetve a kötetben. Vásárhelyi e művét Szabó Károly is Kassához, az 1623. évhez tette, elfogadva a címlapon szereplő várost és dátumot mint a nyomtatás helyét és idejét. Mindössze a terjedelem megjelölésénél jegyzi meg, hogy „befejezetlen, több nem jelent meg”. A nyomdát illetően a mű leírásához nem fűz megjegyzést.¹

A könyvet jobban megvizsgálva feltűnik azonban, hogy a kötet nyomtatás tekintetében nem egységes: az első és utolsó négy-négy levél nyomtatása (betűi, díszei, de még a papír minősége is) eltér a könyv törzsének jellemzőitől. Mintha nem egyszerre vagy nem egy műhelyben készült volna a könyv.

Vásárhelyi Gergely jezsuita e művéhez előszót is írt: az ebbe foglaltak már korábban is feltételezésekre sarkallták a kutatókat. Itt ugyanis az alábbi utalás található a nyomdász személyére vonatkozóan: „Az nyomtatómester is háza népivel pestisben meghalt . . . nem is végezte el, egynéhány arcus héával vagyon . . .” Ezt Kemény Lajos, és az ő nyomán Gulyás Pál is úgy értelmezte, hogy az előszóban név szerint nem említett nyomdász, aki házanépével együtt pestisben meghalt, Nicolaus Müller volt.² Ennek alapján tulajdonították e mű kinyomtatását Müllernek. Kemény Lajos és Gulyás is abból indultak ugyanis ki, hogy a valószínűleg az 1622. esztendő folyamán már korábban meghalt Fest utódja Müller volt, aki azután Fest halála után felszerelését átvette és városi nyomdászként tovább működött egy ideig, majd hamarosan a pestis áldozata lett, feltételezésük szerint.

Azt a megállapítást azonban, hogy Müller nyomtatta volna Vásárhelyi e művét, már csak azért is óvatosan kellett kezelni, mert hiszen Müller csak 1621 tavaszán érkezett Kassára, a könyv előszava pedig világosan megmondja, hogy „negyedik esztendőbe fordult, hogy Cassán kezdetem vala nyomtattatni, harmadfél száz forintot is fizettem, kölcsön kérvén jó akaróimtól, kivel ez óráig is adós vagyok”. Így tehát nem Müller lehetett az a mester, aki házanépével együtt pestisben meghalt, hanem — amint azt már Ján Čaplovič is valószínűnek tartotta — sokkal inkább Joannes Fest, aki már 1614 óta a városban működött. A kérdést véglegesen eldöntötte a kötet betűanyagának és díszinek összehasonlítása. Kitént, hogy Vásárhelyi Gergely könyvének kinyomtatásában

¹ RMNy 1289. — Szabó Károly RMK I 528.

² MKsz 1889: 231 és 1905: 83–84, KEMÉNY Lajos — GULYÁS Pál: *A könyv sorsa Magyarországon II.* Bp. 1961. 154.

Müllernek semmi része nem volt.³ Fest és Müller két különböző műhelyben, párhuzamosan dolgoztak Kassán az 1621–1622. években.

Ugyanakkor, amikor tehát Müllert, Bethlen Gábor fejedelem nyomdászát a kötet betű- és díszanyagának vizsgálata alapján egyértelműen ki lehetett zárni a kötet számításba jöhető nyomdászai közül, fel kellett figyelni arra a már említett különbségre, ami a könyv nyomtatásában tapasztalható: teljesen más betűkészlettel, díszekkel és iniciálékkal készült a könyv törzse és mással az első és utolsó négy-négy levél. A könyv törzsét illetően — ugyancsak a betűtípus-vizsgálat alapján — teljes bizonyossággal megállapítható volt, hogy az Johannes Fest kassai műhelyében készült. Erre vallottak a kötetben felhasznált és Fest más nyomtatványaiából is ismert betűtípusok, iniciálék, nyomdai cifrák és díszek. Minthogy a nyomdailag ettől elütő képet mutató első és utolsó levelekre vonatkozóan a szerző előszavában semmilyen útmutatást nem adott, a legkézenfekvőbb magyarázatnak az látszott, hogy a befejezetlen könyvet a nyomdász halála után az 1623-tól kezdve Kassán működő, és a városi nyomdász hivatalában Fest utódjának tekinthető Daniel Schultz fejezte be, akinek ebből az évből más kassai nyomtatványairól is tudunk.⁴ Kemény Lajos és Gulyás Pál is ezen a nézeten voltak, vagyis Schultznak tulajdonították a mű nyomtatásának befejezését — azzal a különbséggel, hogy tévesen nem Festet, hanem Müllert tartották az időközben elhunyt nyomdásznak, aki a könyv törzsét nyomtatta volna.⁵

A fenti megállapítást azonban újabban, a Schultz-féle tipográfiai anyag rekonstrukciója óta szükségessé vált újból megvizsgálni.⁶ Az összehasonlítás azt mutatta, hogy az addig Schultznak tulajdonított lapok nem az ő műhelyében készültek. A betűtípusok között van ugyan némi felületes hasonlóság Schultz betűivel, de valójában nem azonosak; sem ilyen iniciálé, sem ezek a könyvdíszek nem találhatók meg Schultz készletében, és a nyomdai cifrák terén is csak az egyikhez akad némileg hasonló Schultznál. Tehát, annak ellenére, hogy a „Kassa 1623” impresszum miatt valóban Daniel Schultz nyomdászmeister személyében kellett volna a kötetet befejező nyomdászt keresni, most határozottan megállapítható, hogy a Vásárhelyi-kötet első és utolsó négy-négy levelének betű- és díszanyaga nemcsak Müller vagy Fest (Fest készletével mindössze egy nyomdai cifra azonos), hanem Daniel Schultz nyomdai felszerelésétől is teljesen idegen és eltérő.

Továbbra is kérdéses maradt tehát, hogy ki volt az a nyomdász, aki Vásárhelyi Gergely könyvének nyomtatását befejezte?

A készülő 17. századi magyarországi betűtípus-nyilvántartás segített végül is a kérdés eldöntésében. A 17. századi magyar nyelvű nyomtatványok szövegtípusait tartalmazó kimutatás ugyanis a szövegtípusokat a legkézzelfoghatóbb, legkönnyebben megragadható és nyilvántartható adatuk alapján sorolja be: a nemzetközi nyomdatörténetben is használatos ún. 20-sor méret alapján. Az a 96 mm-es 20-sor méretű antikva szövegtípus, amellyel Vásárhelyi könyvének elejét (éppen a már többször idézett előszót is) és végét nyomtatták, teljesen azonosnak mutatkozott a kolozsvári Heltai-nyomda ugyanebből a korból származó, leggyakrabban használt betűtípusával. Ezek után a Vásárhelyi kötetének elején és végén található többi, eddig azonosítatlan betűtípust is sorra véve és egybevetve a kolozsvári műhely megfelelő típusaival, egyértelműen megállapítható volt, hogy azok mind a Heltai-nyomda típusai. Ugyanez vonatkozik a nyomdai cifrákra, az iniciáléra és a díszekre is.

Melyek azok a tipográfiai jegyek, amelyek a kolozsvári eredetet bizonyítják? Az alábbiakban a Vásárhelyi-kötet első és utolsó négy-négy levelének — mint a kolozsvári

³ MKSz 1975: 11–14, ECSEDY Judit

⁴ SCHULTZ kassai nyomtatványai 1623-ból: RMNy 1287 és RMNy 1288.

⁵ KEMÉNY Lajos–GULYÁS Pál: i. m. uo.

⁶ A gyűjtést és összehasonlítást GALLI Katalin és PAVERCSEK Ilona végezte el.

Egyhazi rendeknek, Tisztvisel-
ároknak, köz rendekkel,

Gergely alázatos szolg. lata
tj. a: aynlye.

ik Urunktol. Az fent Isten, min-
ziteni, es az igazsagh ismeretire i-
akarat ellenakadalt fereznek, ma-
iedelmet fereznek. Felelemmel ta-
ostoltol, hogy idvösségünket ke

1. Tessal. 6.

vers. 17.

1. Tim. 22.

vers. 4.

Phil. 2. v. 2.

1. ábra

Heltai-nyomda eddig részleteiben fel nem tárt nyomtatványának — teljes nyomdai anyagát írjuk le és mutatjuk be. Tipográfiai eszközökkel bebizonyítható, hogy az itt előforduló nyomdai felszerelés minden egyes eleme megvolt ebben az időszakban a Heltai-nyomdában.

I. Betűtípusok

- 116 mm (20-sor méretű) antikva szövegtípus
1551—1690
Kissé eltérő sormérettel és néhány idegen eredetű betű pótlásával még az 1690-es években is használatos.
- 96 mm (20-sor méretű) antikva szövegtípus. A Heltai-nyomda leggyakrabban használt típusa.
1616/1617—1647-ig kimutatható
Korábban, 1551-től kezdve a Makai Nyírő János által végzett újraöntésig sormérete 92 mm volt.
- 84 mm (20-sor méretű) kurzív szövegtípus
1551—1647-ig kimutatható
- 68 mm (20-sor méretű) antikva szövegtípus, főleg marginális szövegek és naptárak nyomtatására használták
1551—1647-ig kimutatható

II. Nyomdai címfrák

- 4,2×6,0 mm-es vonalas fonadékelem
1622—1631 (pl.: RMNy 1271, RMNy 1503)
- 3,1×5,0 mm-es vonalas, növényi eredetű motívum
1622—1624 (pl.: RMNy 1271, RMNy 1312)
- 6,0×3,5 mm-es levélornamens
1622—1624 (pl.: RMNy 1271, RMNy 1312)
- 11,0×5,0 mm-es Aldus-levél
1621—1622 (pl.: RMNy 1251, RMNy 1271)⁷

III. Iniciálé

- 25×25 mm-es keretezett, figurális, fametszetes „T” iniciálé. Azt az iniciálésorozatot egészíti ki egy újabb betűvel, amelynek három másik tagját közli Soltészné a kolozsvári Heltai-nyomda 16. századi iniciálésorozatai között (Soltész Zoltánné: *A magyarországi könyvdíszítés a 16. században*, Bp. 1961. XXIV. tábla, 9—11.).

IV. Díszek

- 14×16 mm-es arabeszkos záródísz.
1620—1639 (pl.: RMNy 1225, RMK I 693).
Már a Heltai-nyomda 16. századi díszei közt is szerepel, közli Soltészné (XXV. tábla, 9.)
- 56×42 mm-es keretezett, téglalap alakú fametszetes dísz, IHS emblémával. Előfordulásai:
1599: RMNy 860 Vásárhelyi G.: Catechismus (Kolozsvár, Heltai ny.)
1622: RMNy 1271 Vásárhelyi G.: Christus Iesus követéséről (Kolozsvár, Heltai ny.)
1623: RMNy 1289 Vásárhelyi G.: Világ kezdetitől... [1a]—[4b] és [1] [a—[4] [b lapok (Kolozsvár, Heltai ny.)
1695: RMK II 1795 [Baranyi Pál:] Viaticum... (Kolozsvár, Tótfalusi)

E fametszetes dísz használata tehát közel száz évig nyomon követhető. Már első, általunk ismert előfordulásakor is bal oldalt kisebb repedések találhatók a kereten, 1695-ben, amikor Tótfalusi használta, egy további repe-

⁷ Az egyes nyomdai címfráknál sem a használat időköre sem a kiadványok felsorolása nem teljes. Az összeállítás célja csak annak érzékeltetése volt, hogy az egyes címfrák az adott időpontban valóban a Heltai-nyomda birtokában és használatában voltak.

dés tapasztalható a keret jobb oldalán. Erről a mai ismereteink szerint legutolsó előfordulásáról helyesen állapította meg Haiman György a Tótfalusi által használt díszekről írva, az alábbiakat: „Egyébként a záródíszek többsége igen kopott, ami arra utal, hogy az elődök kolozsvári hagyatékából származhatnak... A kereszt-nappalást szimbólumokkal övezett IHS jelszó még olyan igen kezdetleges metszésű dísz, amelynek hazai származása igen valószínű.”⁸

Megjegyzendő, hogy Jenei Ferenc: Vásárhelyi Gergely Kempis-fordításáról írt tanulmányának utolsó mondatában ezt írta: „Ez a könyv volt Vásárhelyi Gergely utolsó nyomtatásban megjelent műve. A veszendőbe indult kinyomtatott íveket még megmentette Kassán, majd Kolozsváron előszót és mutatót nyomtatott hozzájuk. És így könyvét útjára indította.” A könyv befejezését illetően tehát Jenei is ugyanerre az eredményre jutott, bár ő valószínűleg nem annyira a nyomdai jellemzők, hanem inkább a szerző életrajzának ismeretében vonta le ezt a következtetést. Megállapításához ugyanis sajnos, semmi indoklást nem fűz, de — minthogy maga a kötet tartalma a kolozsvári befejezésre semmiben sem utal — valószínű, hogy Jenei annak tudatában lokalizálta a mű befejezését Kolozsvárra, hogy a szerző 1623-ban ott halt meg; de állítását igazolva láthatta a Heltai-műhelyre utaló tipográfiai jellegzetességek alapján is.⁹ Éppen azt a nyomtatványt azonban, amely a legtöbb hasonlóságot mutatja Vásárhelyi: *Világ kezdetitől* c. művének Kolozsváron készült lapjaival, Jenei nem láthatta: ez pedig ugyancsak Vásárhelyi 1622-ben Kolozsváron a Heltai-nyomdánál megjelent Kempis-fordítása,¹⁰ amelyről Jenei megjegyzi, hogy azt példány alapján sajnos nem ismeri, csak szövegkiadását. Vásárhelyi általunk elemzett művét a szerzőnek azóta példány alapján is megvizsgálható Kempis-fordításával egybevetve, megállapítható, hogy azokban mind a négy betűtípus, mind a négy nyomdai cifra és egy dísz is közös.¹¹ A Kempis-fordítás 1622-ből, a *Világ kezdetitől* c. mű befejezése pedig 1623-ból való.

*

Vásárhelyi Gergely: *Világ kezdetitől*... c. könyvét tehát részben Kassán, részben Kolozsváron nyomtatták, méghozzá úgy, hogy a törzsét Joannes Fest műhelyében, az első és utolsó négy-négy levelét pedig a Heltai nyomdában. A könyv törzsének pontos nyomtatási idejét nem tudjuk, de az előszó szerint 1619-ben került nyomdába, és 1622-ben a nyomdász meghalt. A címlapon szereplő 1623. év tehát valójában csak a Kolozsváron készült lapok nyomtatási dátuma.

Érdeemes talán néhány szóban vázolni Joannes Fest kassai nyomdájának sorsát. A mester 1614-től 1622-ig működött Kassán. Azt a nyomdafelszerelést vette át, amelyet elődje, Joannes Fischer használt korábban, 1610-től 1614-ig, haláláig, Kassán. Fischer nyomdájának alapját viszont — lévén Klösz Jakab bártfai nyomdászmaster veje — indulásakor az apásától kapott sajtó és díszek képezték, amint azt már Gulyás Pál is megállapította. Ezt a megállapítást azonban kiterjeszthetjük a betűkészletre is, mint-hogy a Fischer majd Fest által Kassán használt antikva és kurzív betűtípus mindegyike a

⁸ HAIMAN György: *Tótfalusi Kis Miklós. A betűművész és a tipográfus*. Bp. Magyar Helikon 1972, 87–88, 91, [161.]

⁹ JENEI Ferenc: *Vásárhelyi Gergely Kempis-fordítása*. ItK 1961. 598.

¹⁰ RMNy 1271.

¹¹ Vásárhelyi Kempis-fordításának jelenleg két példánya ismeretes. Az azonos díszet illető fenti megállapítás csak arra a példányra vonatkozik, amelynek fotó-másolatával az OSZK rendelkezik (FM 2/4403 jelzet alatt). Az esztergomi Ferences-Könyvtár birtokában levő variánsában ugyanis más dísz található a ()(12b lapon: az „IHS” embléma helyett egy kalendáriumokban használatos hónapkép.

bártfai készletből való, bár Klösznek emellett más típusai is voltak. Ha Fest 1622-ben készült nyomtatványait nézzük, a készletet még jó állapotúnak mondhatjuk, olyannak, amellyel más nyomdák még évekig dolgoztak volna. Ennek ellenére 1622-után semmi nyomát nem találni annak, hogy e készlettel még könyvet nyomtattak volna Kassán.

A készlet eltűnésének okát vizsgálva, a választ Vásárhelyi szóban forgó művében találjuk. Egyrészt már fentebb idézett előszavában, másrészt a Keresztyén Olvasónak szóló ajánlásában a kötet végén. Az előszóból tehát megtudható, hogy ezelőtt négy évvel kezdték nyomtatni Kassán, és hogy a nyomdász időközben pestisben meghalt, így a nyomtatást nem végezte el, sőt a kézirat is elveszett. A Keresztyén Olvasónak pedig ezt írja:

„Ez könyvnek egyéb registromot nem irhatok, az levelek számlálása fogyatkozása miatt, annál, az mellyek ki jegyeztettenek, az Könyvnek részei után: mivel hogy, oly fogyatkozást tölt az nyavalyás Könyvnyomtató, ki miatt mind tisztessége, mind nyomtató eszköze elveszett volna, patientia, holta után, ugyan nagy kárvallások után is, nem kell gonoszot szólni.”

A fentiek, meggyőződésünk szerint arra utalnak, hogy mivel a nyomdászmester Fest családjával az 1622-ben egész Magyarországot és Erdélyt végigpusztító pestisben halt meg, eszközeit, javait, ezzel együtt nyomdai felszerelését is korabeli szokás szerint megsemmisítették, feltehetően elégették. Ezért kellett Holl Béla szerint is a 736 lapnyi kinyomtatott mű krudáit a járvány után lopva Kolozsvárra szállítani.¹² A sajtót és az egyéb nyomdai eszközöket nyilván nem sikerült megmenteni a pusztulástól, ezért tűnt el a Fest-féle készlet nyomtalanul.¹³

Érdekes kérdés, hogy miért éppen Kassán akarta Vásárhelyi Gergely kinyomtatni művét? Vásárhelyi, miután a jezsuita rendet Erdélyből kiűldözték, egy ideig Pécsen működött, majd Bethlen Gábor hívására tért vissza Erdélybe. 1618-ban már Erdélyben tartózkodott,¹⁴ Bethlen Gábor fejedelem környezetében. Életének utolsó, nyugalmasabb éveit tehát ismét Erdélyben, szülőföldjén töltötte és Kolozsváron is halt meg 1623 októberében.

Ennek ismeretében kézenfekvő lett volna, ha elkészült műve számára Erdélyben keresett volna nyomdát 1619-ben. Ekkor azonban Gyulafehérvár mint nyomdahely még nem jöhetett számításba, hiszen itt ekkor még nem működött nyomda, majd csak az 1622. év vége felé kezdik felállítani a fejedelmi nyomdát. Kolozsváron, a Heltai-műhelyben viszont a szerzőnek már korábban is jelent meg műve, méghozzá első nyomtatásban megjelent munkája, Katekizmusa.¹⁵ Vagyis, visszatérve a *Világ kezdetitől* c. művéhez, nem is az a meglepő, hogy a könyv egy részét Kolozsváron nyomták, inkább azt tartjuk érdekesnek, hogy miért nem nyomtatta ki az egész könyvet Kolozsváron? Megválaszolásához talán érdemes felvázolni a korabeli Heltai-nyomda helyzetét.

A meglehetősen leromlott Heltai-nyomdát 1616-tól kezdve Makai Nyíró János vezette, aki miután tanulmányait külföldön elvégezte, jól képzett szakemberként tért haza. A kolozsvári unitárius egyház szorgalmazására Makai Nyíró a tipográfia mesteriségének kitanulása után a betűöntést is elsajátította. Hazatérése után az 1616–1617. esztendőök folyamán felújította a nyomda betűkészletét. Nem öntött ugyan új betűket, amint

¹² HOLL Béla: *Vásárhelyi Gergely pályája (1560–1623)* ItK 1983. sajtó alatt.

¹³ További kutatások a felszerelés egy részének továbbélését bizonyítják, l. erről Pavercsik Ilona dolgozatát: Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1980. Bp., 1983. 377–378.

¹⁴ RMKT XVII. sz. 419.

¹⁵ RMNy 860.

azt Tóth Kálmán¹⁶ feltételezte, de kétségkívül újraöntötte például a leggyakrabban használt antikva szövegtípust, ezt a kissé megváltozott sorméret is bizonyítja. Hiszen ha új típusokat is öntött volna, akkor nyilván készített volna méretben megfelelő kurzívot az említett, gyakran használt 96 mm-es antikva típushoz. A Heltai-féle készlet egyik fogyatéka ugyanis az volt, hogy leggyakrabban használt antikva típusának (sőt, egyetlen antikva típusának sem) volt méretben megfelelő kurzív párja, emiatt, ha szövegbeli kiemelésként mégis kurzívot kellett használni, akkor vagy a jóval nagyobb, vagy a jóval kisebb kurzívhoz folyamodtak, ami elkerülhetetlenül rendtelenné, ugrálássá tette a nyomtatás képét. E tekintetben azonban a helyzet nem változott a Makai Nyíró-féle újraöntés után sem. Makai Nyíró érdeme azonban, hogy a Heltai-műhely korábbi ismert típusait most részben újraöntés, részben a hiányos sorozatok pótlása révén újra használhatóvá tette. Ahhoz már elég volt az ily módon felújított készlet, hogy azonnal nekilásson Enyedi György Ó és Új Testamentum-fordításának kinyomtatásához. A mű 1619-ben készült el (címlapvariánsa 1620-ból való),¹⁷ a nyomtatási munkák tehát 1618–1619-ben teljes mértékben igénybe vehették a — még a felújítás után is — meglehetősen kis kapacitású nyomdát. Hogy mennyire lekötötte a nyomda erejét ennek a több, mint 700 lapos kötetnek kinyomtatása, azt az is bizonyítja, hogy ezenkívül az 1618–1619. évekből mai ismereteink szerint mindössze öt kiadvány megjelenéséről tudunk, ezek közül is kettő naptár, egy pedig országgyűlési artikulusz, tehát kis terjedelmű munkák.¹⁸ Ezekben az években tehát a Heltai-nyomda nem is vállalkozhatott volna egy az Enyediéhez hasonlóan nagy terjedelmű mű kinyomtatására, amely befejezetlenül is 736 lapot tesz ki.

A fentiekkel talán sikerült érzékeltetni, hogy amikor Vásárhelyi nyomdát keresett elkészült munkája számára, nem számolhatott a kolozsvári Heltai-nyomdával. Ennek oka pedig a nyomda kis kapacitása volt, nem pedig felekezeti különbség. Hiszen már a 16. század folyamán is kerültek ki katolikus kiadványok a Heltai-műhelyből. Bár Ferenczi Zoltán¹⁹ feltételezte Kolozsváron egy, a Heltai-nyomdától független jezsuita nyomda létezését, ezt az újabb kutatások megcáfolták. Bebizonyosodott, hogy a szóban forgó kiadványok részben Krakkóban, részben a Heltai-műhelyben készültek.²⁰ A legújabbban Vásárhelyi Judit által közölt jezsuita vitairat ugyancsak kétségkívül Heltai-nyomtatvány.²¹

De Vásárhelyi Gergelynek is, korábbi erdélyi tartózkodása idején a Heltai-műhelyben jelent meg Katekizmusának első kiadása 1599-ben, majd 1622-ben Kempis-fordítása,²² és hozzátehetjük, hogy végül is itt fejeződött be utolsó művének kinyomtatása is. Terve amelyet utolsó nyomtatásban megjelent munkájának előszavában mond el — „Ha az jó Istennek sz. akarattából, annyi időm engedtetnék, csendes állapotban, és jobb bötüket találhatnék, magam jelenlétében azon igyekezném, hogy ujonnan, fogyatkozás nélkül kinyomtatattatnám” — nem válhatott valóra.²³

V. ECESEDY JUDIT

¹⁶ TÓTH Kálmán: *Könyvnyomató Makai Nyíró János déák*. Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára. Bukarest 1957. 595.

¹⁷ RMNy 1187 (1619-es impresszummal) és RMNy 1222 (1620-as impresszummal)

¹⁸ RMNy 1162, RMNy 1163, RMNy 1185, RMNy 1186 és RMNy 1188.

¹⁹ FERENCZI Zoltán: *A kolozsvári nyomdászati története*. Kolozsvár 1896. 21.

²⁰ BORSA Gedeon: *Három tévesen feltételezett 16. századi hazai nyomda* (Eperjes, a kolozsvári jezsuiták műhelye és Nagybánya) MKsz 1965: 348.

²¹ VÁSÁRHELYI Judit: *Ismeretlen XVI. századi jezsuita nyomtatvány a Heltai-műhelyből* MKsz 1983. a jelen, 3. számban.

²² RMNy 860 és RMNy 1271.

²³ RMNy 1289

Szenci Molnár Albert itthon nyomtatott műveinek hangjelöléséről. Újkori helyesírásunk alapjai a XVI–XVII. század folyamán alakultak ki, nem utolsósorban a magyar nyelvű könyvnyomtatás hatása alatt. E hősorkorszak első szakaszának, a XVI. századnak eredményeit igen alaposan elemezte és összefoglalta Molnár József kitűnő munkájában.¹ A sokszorosan nagyobb nyomtatott anyagot produkáló XVII. századra nézve pedig Szathmári István rögzítette helyesírásunk fejlődésének főbb állomásait, elemezte elveinek fejlődését, történetét az egységesülő nemzeti nyelv egészének vizsgálata során.² Szathmári István munkája, mely e kérdésben is alapvető, módszerében pedig útmutató, nagyszerű lehetőséget teremt a részletek további aprólékos kutatására, feltárására. Különösen érdekesek lehetnek ezek a részletek egy olyan alkotó esetében, mint Szenci Molnár Albert, aki, mint az idézett mű is megállapítja, helyesírásunk fejlődésében is meghatározó szerepet játszott.³

Foglaljuk össze röviden — Szathmári István munkája alapján — Szenci helyesírásának jellegzetességeit Szenci külföldi működésének idején. Szenci ebben az időben némi módosítással az előző században a Heltai-féle nyomda gyakorlatában kialakult úgynevezett protestáns helyesírást követte. Ezt a gyakorlatot képviselte a vizsolyi Biblia is, melynek kinyomtatása idején Szenci Molnár, mint ifjú diák Károlyi Gáspár mellett segédkezett, s amely Szenci külföldön megjelent műveinek (mint gyakorlatilag egyetlen rendelkezésére álló magyar nyelvű nyomtatott könyv) kiadása idején mintája volt. Nyelvtana, szótára, zsoltár- és bibliakiadásai csekély eltérésekkel, amelyek az egységesebb hangjelölést szolgálják, ezt a helyesírást követik. E rendszer végső legtisztább formájában Kálvin *Institutio*jának magyarrá fordításában⁴ jelenik meg.⁵ Szathmári a következőképpen vázolja ezt:

Hangok:	Jelek:	Hangok:	Jelek:
á	á, a (ritk.)	ó	ó, o
c	tz	ö, ő	ö
cs	cz, ts (ritk.)	s	f -s, -fs
e, é	e	sz	f ₃
é	é, e (ritk.)	ty	ty
gy	gy	u	u
i	i	ú	ú, u
í	i	ü, ű	ü
j	j, y	v	v
k	k, -c; ck	z	z
ly	ly	zs	f ^e
ny	ny		

Annál érdekesebb, hogy e letisztult és az életmű eddigi szakaszában csaknem teljes következetességgel alkalmazott rendszerben már első itthon megjelent művében a *Consecratio templi novib*an zavar mutatkozik.⁷ Eltekintve a magánhangzók hosszúságá-

¹ MOLNÁR JÓZSEF: *A könyvnyomtatás hatása a magyar irodalmi nyelv kialakulására* Bp. 1863.

² SZATHMÁRI ISTVÁN: *Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk*. Bp. 1968.

³ SZATHMÁRI ISTVÁN: i. m. 204.

⁴ *A keresztyéni religióra és az igaz hitre való tanítás, mellyet irt ... Calvinus Janos ... magyar nyelvre fordított Molnar Albert ...* Hanau 1624 RMNy 1308 A továbbiakban: *Institutio*

⁵ SZATHMÁRI: i. m. 179–184. és 203–209.

⁶ SZATHMÁRI: i. m. 207.

⁷ *Consecratio templi novi*. Kassa 1625 RMNy 1334. A továbbiakban: *Consecratio*. E kiadvány a Monaki család építtette bekecsi református templom 1625. január 1-i felszentelésére készült. Elsősorban az ünnepség alkalmával elmondott különböző prédikációkat

nak rövidségének, megítélésünk szerint elsősorban a különböző nyomdák betűkészleteinek különbözőségéből adódó eltérésektől, négy hang jelölésében fogható meg ez a zavar, illetve az 1630-ban nyomtatott *Discursus de summo bono* tekintetében már pregnáns változás.⁸ E hangok a következők: a „c”, „cs”, „k” és a „kk”. A *Consecratio* helyesírása a mű törzsét tekintve megegyezik az *Institutio*-éval. Az előszóban és a mutatóban azonban meglepő jelenségeknek vagyunk tanúi. Először is a szó belsejében előforduló „kk” hangokat ellentétben Szenci korábbi gyakorlatával, s e mű törzs-részeivel is „ck” jelek helyett „kk”-val szedte a nyomdász. A szóvégi „-k” hangok eleinte a Szencinél szokásos módon, a protestáns helyesírásra jellemző gyakorlat szerint „c” betűvel vannak szedve, de az előszó közepétől keveredni kezdenek a szóvégi „k” jellel, még végül a mutató, eltekintve néhány tévesztéstől következetesen „k” betűvel jelöli a szóvégi „k” hangot is.

Mi lehet e jelenség oka? Nyilvánvaló előttünk, hogy a mű törzsét, amelyet a kor gyakorlatának megfelelően ezúttal is a bevezető részek előtt nyomtattak ki, Szenci ellenőrizte és korrigálta, az utóbbi nyomtatott előszó alapos korrigálására azonban, úgy látszik, nem maradt ideje. Továbbá feltételezzük, hogy a valószínűleg legutoljára elkészült mutató már nem is az ő munkája, hanem a nyomdában készülhetett jelenléte nélkül rohammunkában.⁹

Úgy tűnik tehát, hogy Szenci hazatérése után a körülmények adta lehetőségekhez képest ragaszkodott korábban kialakult helyesírási gyakorlatához. Am utolsó nyomtatott művének az 1630-ban Lőcsén megjelent *Discursus de summo bono*-nak a helyesírása újabb, de most már következetesen alkalmazott változásokat tükröz. A „c” hang jelölésére az eddigi „tz” helyett a „cz” betű-kombinációt alkalmazza, ami Szencinél korábban a „cs” hang jele volt. A „tz” csak ritkán szó elején tűnik még fel (tzil, de czél is). A „cs” hangnál a korábbi „cz” jelölést a mai „cs” váltja fel, csak ritkán szó elején marad meg a „cz” (Czehország, czintalan). A szóvégi „k” hangot itt már következetesen „k” betű jelöli. A szóközi hosszú „kk”-t viszont, eltérően a *Consecratio* előszavában található „kk” jelöléstől ismét a Szenci korábbi gyakorlatának megfelelő „ck” írásmóddal látjuk viszont.

Nézzük meg táblázatban is egymás mellé állítva a *Discursus* és a *Consecratio* hangjelölési rendszerét:

Hangok:	Jelek Consecratio	Jelek Discursus
a	a	a, á
á	á, a	á, á
c	tz	cz, tz (ritk.)
cs	cz	cs, cz (ritk.)
e, ő	e	e, ő
é	e, ę, é	é, e
gy	gy	gy, ę, gj (utóbbiak ritk.)

tartalmazza. Molnár részben szerző, részben szerkesztő és sajtó alá rendező volt. A kiadvány részletes elemzését lásd: VÁSÁRHELYI Judit: *Eszmei áramlatok és politika Szenci Molnár Albert életművében*. Kandidátusi értekezés, kézirat.

⁸ *Discursus de summo bono*. Lőcse 1630 RMNy 1483 E mű kritikai kiadását a Régi Magyar Próza Emlékek 4. darabjaként VÁSÁRHELYI Judit rendezte sajtó alá. Bp. 1975, Akadémiai Kiadó.

⁹ Úgy véljük e feltételezések Szenci Molnár részletes biográfiájához is adalékokat szolgáltathatnak. E szerint a *Consecratio* ajánlásának keltekor 1625. aug. 20-án Szenci Kassán volt, de onnét még aznap vagy egy-két napon belül minden bizonnyal sietséggel távozott, hiszen az előszó korrigálását félbehagyta.

Hangok:	Jelek Consecratio	Jelek Discursus
i	i	i, j (akárkijs)
f	i	f, l, y
j	j, y (ritk.)	j, y, lj, i
k	k, -c, -k	k
kk	ck, kk (az előszóban)	ck
ly	ly	ly, lj (ritk.)
ny	ny	ny, nj (ritk.)
ó	o, ó, ô	ó, ô, o
ö, ő	ô, ô	ô, ô
s	f	s f
sz	fz, ß (ritk.)	sz, fz, ß, z (ritka)
ty	ty	ty
u	u	u, V
ú	—	ú, u
ü	û	û
ű	—	—
v	v, W (ritk.)	v
z	z	z
zs	—	s, f

Nincs rá adatunk, hogy Szenci a mű nyomtatásának felügyeletére, Lőcsére utazott volna, nehéz e fáradságos utat feltételeznünk a kor fogalmai szerint akkor már igen idős szerzőről,¹⁰ ezért az első kézenfekvő feltételezés az, hogy a kiadvány nem Szenci, hanem a nyomda helyesírását tükrözi. Erre vall a hangjelölésben látható, Szencinél teljességgel szokatlan mértékű ingadozás is. Mégis e feltételezést a körülmények alaposabb mérlegelése után el kell vetnünk. Először is, mint Szenci maga írja az előszóban, a fordítást közvetlenül Brewer Lőrinc könyvnyomtató kérésére készítette el, s nyilván neki magának küldte el a kéziratot is,¹¹ s a *Discursus* helyesírása az ingadozások mellett is, a feljebb tárgyalt esetek kivételével, teljes mértékben megegyezik Szenci gyakorlatával. Másodszor pedig a nyomdának egyáltalában nem is volt kialakult helyesírási gyakorlata.¹² A *Discursushoz* időben legközelebb eső két lőcsei nyomtatvány helyesírása is részben egymástól, részben a *Discursustól* többek között éppen a szempontunkból döntő „c”, „cs”, „k”, „kk” hangok jelölésében tér el.¹³ E hangok jelölése a következőképpen alakul az említett nyomtatványokban:

Hangok	Discursus:	Madarász:	Árgirus
c	cz, tz (szó elején ritk.)	cz	tz
cs	cs, cz (szó elején ritk.)	cz; ch, tz (ritk.)	cs
k	k	k	k
kk	ck	kk	kk

Ezek után el kell vetnünk azt a lehetőséget, hogy a *Discursus* a lőcsei nyomda helyesírását tükröznél, viszont a már említett apróbb ingadozások alapján kizárhatjuk azt a feltételezést is, hogy Szenci Molnár jelen volt a nyomtatásnál, hiszen ő egyéb műveiben

¹⁰ Szenci 1574-ben született, tehát ekkor már 56 éves.

¹¹ SZENCI MOLNÁR Albert: *Discursus de summo bono*. Bp. 1975. 90

¹² PAVERCSIK Ilona szóbeli közlése.

¹³ E két kiadvány: MADARÁSZ Márton: *Eperjesi magyar ecclesia mindennapi felfegyverkedése*. Lőcse 1629 RMNy 1439. A továbbiakban MADARÁSZ: és *História egy Árgirus nevű királyfiról* [Lőcse 1628–32 között] RMNy 1480 A továbbiakban: *Árgirus*

(még a *Consecratio* esetében is) az egész könyvben sokkal következetesebben alkalmazta helyesírási elveit. A *Discursus*ban megfigyelhető helyesírási változások magyarázatára így csak feltételezésekkel szolgálhatunk. E változások, változtatások arra utalnak, hogy Szenci a hosszabb hazai tartózkodás után meglátta és magáévá tette a külföldre való távozása óta itthon kialakult helyesírási változások előremutató tendenciáit. Ezek éppen a „c”, „cs”, „k” hangok jelölésében főleg a Pázmány és Káldi műveiben is alkalmazott úgynevezett katolikus helyesírási gyakorlat hatására alakultak ki.¹⁴ Szenci valamennyi változtatása a mai (tehát az egyértelműbb, jobb) formák felé mutat. Végül nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy a változások egy része az esetleg eltérő helyesírású nyomdai kézirat mechanikus vagy éppen figyelmetlen másolásából ered, hiszen egyébként van rá példa, hogy a nyomdai kézirat szóvégi „k”-ja helyén a nyomtatott szövegben „o” jelet találunk. Sajnos azonban Szenci nyomdába adott kéziratainak egyikét sem ismerjük.

A számos bizonytalanság, feltételezés ellenére, úgy gondoljuk, hogy a Szenci Molnár Albert helyesírásában megfigyelhető változások jól tükrözik a kor helyesírásában megfigyelhető tendenciák keveredését, küzdelmét, az egyes nyomdák gyakorlatában megfigyelhető ingadozásokat, s a mai formák felé mutató változatok fokozatos előrenyomulását, győzelmét.

HELTAI JÁNOS

Adalékok a bártfai és lőcsei nyomda lengyelországi kapcsolataihoz. 17. századi észak-kelet-magyarországi nyomdáinkról feltételezzük, hogy kapcsolatban álltak dél-lengyelországi, ill. sziléziai műhelyekkel. E feltevés megokolására általában krakkói, boroszlói kalendáriumok magyarországi kiadásait soroljuk fel, vagy e magyarországi nyomdák és a krakkói tipográfiaiak betű- és diszanyagának bizonyos hasonlóságára utalunk, az általánosságokon túl azonban igen kevés tényanyaggal rendelkezünk e kapcsolatokra vonatkozóan. E közleményben ehhez a kérdéskörhöz két új adalékot szeretnénk hozzátenni: az egyik közvetve, a másik közvetlenül bizonyítja lengyelországi (krakkói) és felső-magyarországi nyomdák kapcsolatát az 1620-as és 1630-as években.

1. Fráter Lajos, a Czesztochowa közelében levő Jasna Góra-i pálos kolostorban élő magyar származású szerzetes nemzetközi vigasztalására magyarra fordította Zymicyusz: *Skarbnica kościola Jasnęj Góry* című, Krakóban, 1618-ban megjelent művét a kolostorban őrzött Mária-képről; a fordításhoz néhány szent életének leírását, valamint Radziwill szentföldi levelét is csatolta.¹ Művét, amely *Kincstartocska az világos czestehoy egyházának* ... címmel 1627-ben, hely- és nyomdamegjelölés nélkül látott napvilágot, Pálffy Katának, Forgách Zsigmond nádor özvegyének ajánlotta, remélve, hogy éppúgy kiterjeszti reá pártfogását, mint az elhalálozott nádor tette. Az eredeti mű approbatiója 1618-ban, Krakóban kelt (Martin Siskowski krakkói püspök nevében Sebastian Nucerin krakkói teológus), a lengyelországi és sziléziai pálos rend provinciálisának, Mikolaj Króliknak az engedélye pedig Czesztochovában, 1626-ban, ekkorra készült el tehát a fordítás, amelyet az ajánlás kelte (1626. március 20.) is bizonyít. A magyar katolikus hívők számára készült mű magyarországi sorsa igen érdekes: valószínűleg kis példányszáma miatt kevés olvasóhoz jutott el, mert már a 17. században is az igen ritka nyomtatványok között tartották számon.² Szabó Károly magát a művet még nem látta, mivel az csak a

¹⁴ Lásd erről: SZATHMÁRI: i. m. 324–325.

¹ ESTREICHER, K.: *Bibliografia Polska*. Tom. VIII. Kraków 1882. 168. p., továbbá *Régi Magyarországi nyomtatványok 1601–1635*. Szerk. BORSA Gedeon és HERVAY Ferenc. Bp. 1983. 1391.

² PÓSAHÁZI János *Igazság istájpja* című, 1669-ben megjelent művében írta ezt a *Kincstartócskáról*. L. SZABÓ Károly: *Régi Magyar Könyvtár. I. Az 1531–1711. megjelent magyar nyomtatványok könyvészeti kézikönyve*. Bp. 1885. 565.

20. században bukkant fel újra.³ Ma négy könyvtárban összesen öt példányát ismerjük.⁴ A továbbiakban az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött, egymástól némileg eltérő 1. és 2. példányról lesz szó: a többi ismert példány vagy csonka, vagy a 2. példánnyal azonos.

A *Régi Magyarországi Nyomtatványok* az approbatio alapján valószínűnek tartja, hogy Fráter Lajos fordítása valamelyik krakkói nyomdában jelent meg, a műnek az Országos Széchényi Könyvtárban levő 1. példányához hozzákötött két levele pedig, amelynek nyomdai kiállítása a kötet többi részétől eltér, szintén feltehetőleg Krakkóban, de egy másik nyomdában. Az említett példánynak valóban két, eltérő szedésű címlapja van: sem a cifrakeret, sem egyetlen betűtípus nem egyezik a két címlapon. A műhöz hozzákötött első két levél az egyik címlapot és a fordító mentegetőzését tartalmazza:

„... ha az olvasásában valami vétkek találkoznának, meg ne botránkoznék benne, mert nem egyéb az oka, hanem mivelhogy távol voltam akkor tőle, mikor az typographus hozzá kezdett a nyomtatáshoz, és éppen ki is nyomtatta, nem lévén ki meg is igazgatni, mert az könyvnyomtató német volt, és az betűszedő lengyel, aki egy szót sem tudott magyarul...”

A két levél utáni, valóban más nyomdától származó rész önmagában teljes: címlapot (Al levélre nyomtatva, ugyanúgy impresszum nélkül, 1627-es évszámmal), approbatiót, a fordító ajánlását Pálffy Katához, előljáró beszédet, a könyv summáját, majd a mű szövegét tartalmazza.

A *Kincstartócska* krakkói nyomtatásával kapcsolatban több, még eddig nem tisztázott kérdés vetődik fel: miért jelent meg volna Krakkóban impresszum nélkül egy szabályszerűen engedélyezett kiadás? S két nyomdában nyomatták? Lehetséges, hogy a két különböző nyomású rész két különböző kiadás része? A két említett címlap szövege ugyanis egy lényeges ponton eltér egymástól: „Kincstartócska az világos czestehoy egyhaznak. Mely magában foglal Historiáját csudalatos Boldog Aszony képéről régi Historiákból *szorgalmatosan összevettem és égij (!) eleöször most ugyanann kibocztatotta.* ... Nyomtatattot 1627 Esztendőben. (1. címlap) A 2. címlapon a kiemelt rész helyett a következő mondat található: „*szorgalmatosan kiszették, hogy sem mint az első nyomtatásban attanak vala ki.*” Mint már említettük, ez a címlap is az 1627-es évszámot viseli. A megváltoztatott rész alapján az a következtetés adódhat, hogy az első két levél az első, a 2. címlap és az utána következő részek pedig a 2. kiadásból valók!

Ha az első két levelet önálló kiadás részének tekintjük, elképzelhető, hogy egy ennyire hibásan nyomott művet forgalomba hoztak? Már a címlap is tartalmaz sajtóhibát, de még inkább az a rész, ahol a szerző a sok hiba miatt mentegetőzik (magyartalan szóelválasztásokat, értelemzavaró félreolvasásokat stb.), csak néhány példa az említett szövegből:

„... hanem ha valami vetekre akad az kerestő olvaso, nem iras fogyát **Kozasanak**, hanem az beötü szedeőnek es Kunynyomtató tudatlansaginak talaidoniczen minden vet kehet...” „... és naponkent lattuk sokan sok küliőmb küliőmfele kaőnyuecekéket nyomtatnak kilmatsagos ki mas readbeli keőnyueket...”

Valamennyi felvetett kérdésre megnyugtató választ nem tudunk adni, de egy bizonyítható megállapítás alapján megkíséreljük néhány probléma tisztázását. A *Kincstartócska* nyomdai kiállítása ugyanis (az első két levél kivételével), egyértelműen a bártfai Klöss-nyomdára vall. A háromféle antikva betűtípus, egy kurzív, a kétféle cifra, a két-

³ HORVÁTH Ignác közölte a MKsz hasábjain: 1911, 156.

⁴ RMNy 1391. Az OSZK 1. és 2. példányának jelzete egyaránt RMK I. 565.

féle iniciálé és az arabeszk záródísz, amely a nyomtatványon látható, mind szerepel a bártfai készletben ebben az időben.⁵ Ha feltételezzük, hogy a bártfai tipográfia felszerelése krakkói eredetű, akkor is elképzelhetetlennek tartjuk, hogy a számos krakkói műhely egyikében pontosan olyan nyomdai anyagok forduljanak elő a készletben, mint Bártfán, csak olyan és semmi más. S a bártfai nyomtatás megmagyarázza a helyes magyarsággal nyomtatott szöveget (szinte alig van a szövegben sajtóhiba), s megmagyarázza az impresszum hiányát is: az evangélikus vallású város tanácsa nyilván megbüntette volna a tipográfust egy olyan katolikus vallásos műnek a kiadásáért, amely a szentek tiszteletével kapcsolatban protestáns állításokat, „eretnek” tanokat cáfol!

A műnek az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött második példánya csak a feltételezésünk szerint Bártfán nyomtatott részt tartalmazza. Az impresszum nélküli bártfai kiadáshoz hozzákötött két levélről pedig a következőket állapíthatjuk meg:

nem Magyarországon nyomtatták (túl sok benne a sajtóhiba, s ezek a betűk és cifrák nem fordulnak elő akkori magyarországi nyomda készletében); valószínűleg Krakkóban nyomtatták, bár Jan Pirożynski véleménye szerint⁶ Częstochowa is szóba jöhet, ahol már 1628-ban működött tipográfia, nemcsak a 17. század végétől: azt azonban nem tartjuk hihetőnek, hogy 1627-ben csak ezt a két levelet nyomtatták volna ott, s nem az egész művet, ha a pálos kolostor már akkor is rendelkezik nyomdával;

túlságosan hibásnak érezzük az első két levél szövegét ahhoz, hogy önálló kiadás része lehetett volna;

az említett levél, noha hozzá van kötve a bártfai nyomtatású műhöz, nem tartozhat szorosan hozzá, nem vonatkozhat arra, mert a bártfai kiadásban nincs sok sajtóhiba; az első két levél más célból került a mű többi része elé; a bártfai kiadás végén amúgy is szerepelt a szokásos kérés, hogy az olvasó a nyomtatásban esett hibákat maga korrigálja, s jóra magyarázza — a szerző a kötet elején található mentegetőzésben azt is leírja, hogy a hibák olyan nagyok, hogy jobbnak látta két helyen is megmagyarázni azokat, tehát utal a mű végén olvasható megjegyzésre;

a két különböző rész egy kötetbe kötésének célja inkább annak hangsúlyozása lehetett, hogy a mű külföldön készült!

Klöss tarthatott a lelepleződéstől, hiszen ha a könyv nyomtatóját keresik, akkor sok tipográfia nem jöhet számításba Felső-Magyarországon. S ha esetleg a könyv terjesztésében is részt vett, még fokozottabban volt szüksége arra, hogy magáról elterelje a gyanút: ezért köttette a teljes példány elé a megtevesztő két levelet. Ennek kinyomtatását valószínűleg Klöss saját maga intézte egy olyan krakkói nyomdánál, ahol már korábban ismerős volt, s elkészítették számára ezt a szabálytalan, impresszum nélküli kis nyomtatványt a kívánt példányszámban. Ezt még a bártfai nyomtatás befejezése előtt elintézhette; valószínű, hogy ezért változtatta meg a Bártfán nyomtatott címlapot (szorgalmatosban kiszedték, hogy sem mint az első nyomtatásban . . .), hogy a nyomtatvány eladható legyen. Azt természetesen nem zárhatjuk ki, hogy a szerző először Krakkóban kísérelte meg kinyomtatni művét, s amikor ez rosszul sikerült, fordult a bártfai nyomdászhoz. (Talán innen ered a kétféle címlap és a hibákért való mentegetőzés ötlete.) Véleményünk szerint azonban a *Kincstartócskának* csak egy teljes, forgalomba hozható kiadása létezett, a bártfai kiadás. S hogy végül is ez a mű kevés olvasóhoz jutott el, annak oka nyilván az alacsony példányszám, s talán a nem megfelelő terjesztés lehetett.

⁵ A bártfai Klöss-nyomda felszerelésének repertóriumát 1635-ig FARKAS Ágnes állította össze: ezúton mondok neki köszönetet, hogy lehetővé tette számomra a repertórium használatát.

⁶ JAN PIROŻYŃSKI levélbeli közlése, SIENNICKI: „*Dawna drukarnia Jasnej Góry Częstochowskiej*” (Warszawa 1887. s. 6.) műve alapján.

2. A következő ügy, amelyről a lőcsei városi levéltárban fennmaradt iratok⁷ tudósítanak bennünket, több mint egy évtizeddel később történt, 1639-ben és 1640-ben, s főszereplői Konrad Krämer krakkói betűöntő, Johann Brexel lőcsei származású nyomdászlegény és a fentebb említett Jakob Klöss bártfai nyomdász volt. Konrad Krämer betűöntő és nyomdász augsburgi származású volt, de Németországban nem vált ismertté a neve: vándor betűöntő lehetett, aki munkája során egyik várost a másik után kereste fel, majd Krakóban telepedett le. Önálló nyomdája a városban nem volt, s nem is töltötte ott hosszú időt, mert még a polgárjogot sem szerezte meg. A források közlik róla, hogy az 1630-as években ő végezte Lőcsén a Brewer-nyomda felújítását, továbbá, hogy Erdélyben is tevékenykedett.⁸ Erdélyi működése idején halt meg fia és egyetlen örököse, Krämer, visszatérve Krakóba, beteges lett, majd 1639 szeptemberében táján meghalt. Halála előtt végrendeletet írt, melyben Johann Brexelre hagyta mindazt, amit munkájával keresett, s azt is, ami követelése még volt. Brexel betegsége idején gondoskodott Krämeréről, de korábban, tanítványaként is nagy hűséget mutatott iránta, s gyermektelenségében vigasztalására szolgált. Brexel ekkortájt huszonöt éves lehetett,⁹ feltehetően lőcsei inakodását követően, vándorútja során került Krakóba; Krämer súlyos betegsége és halála idején is ebben a városban tartózkodott.

Konrad Krämer örökösödési ügyével kapcsolatban forrásainkból a következőket tudjuk meg: Gregor Schmieger és Hans Wildner lőcsei polgárok megjelentek a lőcsei tanács előtt, s beszámoltak a krakkói betűöntő haláláról, valamint a Brexel javára tett végrendekezéséről. Ők maguk látták a végrendeletet, s Brexel, aki éppen egy Krakó városáról szóló mű kinyomtatásával volt elfoglalva,¹⁰ kérte őket, hogy hazaérkezéséig tudósítsák a lőcsei tanácsot a történetekről, s kérjék annak közbenjárását Bártfán is. Az örökség részét képezte ugyanis egy kötelezvény, Krämernek egyik követelése, amelyet Bártfán, jó barátjánál, Jakob Klössnél helyezett letétbe. (Valószínű, hogy az egyik városból a másikba utazó, munkát kereső Krämer azért helyezte el a bártfai nyomdásznál az iratot, hogy az biztonságban legyen, vagy esetleg egy kisebb adósság fedezetül szolgált a legközelebbi elszámolásig.)¹¹ Brexel arra kérte a bártfai tanácsot, hogy az iratot foglalják le, s megérkezéséig másnak ne adják ki. A lőcsei tanács, amelynek bírāja ekkor Lorenz Brewer nyomdász volt, támogatása kérését, már csak viselt „hivatala” miatt is.

Az 1640. év elején hazatérő Brexel a lőcsei tanács előtt az örökösödési ügy számára sérelmes elintézéséről számolt be: a lengyel király azon a címen, hogy Krämer idegen származású volt, s nem volt rokona, javait a végrendelet figyelmen kívül hagyásával lefoglalta, s örökösnek Andreas Bujalsky királyi titkárt jelölte ki. A lengyel fél nevében

⁷ Okresný Archiv Levoca XXI, 75. A lőcsei tanács által írt levelek fogalmazványai. 1639. október 12., 1640. február 2. és február 27-i levelek fogalmazványai Bártfa városához, uo. a nádorhoz írt levél fogalmazványa 1640. február 2., továbbá XIII. 27. Bártfa város levelei Lőcséhez, 1640. február 8-i kelettel.

⁸ A nádorhoz küldendő levélben van megemlítve.

⁹ 1642-ben, amikor Brexel Kassán egy rágalmozási perben tanúskodott, 28 évesnek becsülték. L. KEMÉNY Lajos: *Kassa XVII. századbeli könyvnyomtatói* = MKSz 1889. 232. Brexel személyéről, további lőcsei működéséről l. PAVERCSEK Ilona: *A lőcsei Brewer-nyomda története a XVII–XVIII. században* = OSZK Évkönyv 1979. 373–374.

¹⁰ 1639-es krakkói nyomtatványok között csak egyet találtunk, amely valamiképpen a városról szól: Starowolski „Laudatio Almae Academiae Cracoviensis” c. művét (ESTREICHER VIII. 229. p.), amely Christoph Schedel tipográfiájában készült, esetleg ott dolgozott Brexel?

¹¹ Itt említjük meg, hogy Klöss mástól is elfogadott letéteket, például Raszlavicz Mihálytól 1000 forintot; erről a város bűnügyeit leíró könyvből tudunk, mert ezt a letétbe helyezett összeget Klöss inasa, Krakofszky János, Várady István betűszedő társával szövetkezve ellopta, majd megszökött: Krakofszkyt nem sokkal ezután elfogták és lefejezték. L. RHÓDY Alajos: *Érdekes adatok Bártfa szab. kir. város múltjából*. Bártfa é. n. 16. p.

már jelentkeztek az örökségre vonatkozó igénnyel Bártfán is. A bártfai tanács a döntés halogatása után végül is a következő álláspontra helyezkedett: ha Brexel késedelem nélkül jelentkezett volna náluk, bemutatva a végrendelet másolatát, úgy természetesen kiadták volna a kötelezvényt, de így a másik fél miatt ezt nem tehetik. A lengyeleknek azt válaszolták, hogy miután Krämer vagyona németországi eredetű, s a Magyar Királyságban gyarapodott jelentős mértékben, királyuk parancsa nélkül az említett iratot kiadni nem tudják, a lőcsei tanácsnak pedig megírták, hogy a zárolást elfogadják, s készek „a maga idején” kiadni az iratot.

A lőcsei tanács Brexel érdekében közbenjárt az ország legfőbb bírójánál, a nádornál is. Az elintézés módjáról azonban sajnos, nincs tudomásunk, erre vonatkozó iratot sem a lőcsei városi levéltárban, sem az Országos Levéltárban nem találtunk. Valószínű, hogy Brexel nem jutott hozzá az őt törvényesen megillető örökséghez, hanem az a birtokon belül lévő lengyel félnek jutott.

A fentieknél fontosabb számunkra az, amit ezek a levelek Krämer magyarországi kapcsolatairól elárulnak: mivel jó barátságban volt Jakob Klöss-szel, valószínű, hogy dolgozott neki is, nemcsak a Brewer-nyomdának. Krämer személye világossá teszi azt a nemrégén felfedezett összefüggést is, hogy miért találhatók azonosságok az 1630-as évek közepén felújított lőcsei és gyulafehérvári nyomdakészletben:¹² Krämer hozta a matricákat, s miután Lőcsén 1632–1633 körül elvégezte a felújítást, továbbment Erdélybe; a gyulafehérvári fejedelmi nyomdában 1634-ben találkozunk munkájának első nyomaival. A krakkói betűöntő személye egyébként kapcsolódik Sárospatakhoz is, nemcsak azért, mert a sárospataki típusok egy része azonos a gyulafehérváriakkal, (a gyulafehérvári matricákat Patakon is felhasználták), hanem azért is, mert valószínűleg ő lehetett az a Conrardus, akivel együtt lett volna csak hajlandó egy ismeretlen nevű lőcsei nyomdászlegény (feltehetően Johann Brexel) a sárospataki tipográfiában dolgozni, mikor őt akit Debreceni Tamás deák 1634-ben Lőcséről Patakra hívta.¹³ Krämer tehát, akinek személynéről ugyan sajnálatosan keveset tudunk, az 1630-as években feltételezhetően több magyarországi tipográfia felszerelésének felújításában is közreműködött, s ezzel elősegítette a korabeli magyar nyomdászat fejlődését, színvonalának emelkedését.

PAVERCSIK ILONA

A nagyszombati egyetemi vizsgák kiadványait szabályozó rendelet 1703-ból. A könyvnyomtatás elterjedése már a XV. század második felében jelentősen megkönnyítette és segítette az iskolák munkáját. Ezt bizonyítják a kezdettől fogva kiadott és egyre szaporodó tankönyvek. Igen korán feltűntek azonban az iskolák működéséhez tartozó egyéb kiadványok, tanrendek, a tanárok és tanulók névsorai, és főként a nyilvános vitákra, vizsgákra, az egyetemi fokozatok elnyerésére kiadott tézis-füzetek, könyvek. Ezek a tudomány számára sok vonatkozásban igen fontos dokumentumok csak hiányosan maradtak az utókorra, és a kiadásukra vonatkozó egykorú feljegyzések is ritkák; hézagosak a rájuk vonatkozó bibliográfiai, nyomdatörténeti adatok is, iskolatörténeti összefüggésben pedig hiányzik az áttekinthető feldolgozásuk.¹

¹² ECSEDY Judit: *A gyulafehérvári fejedelmi nyomda első korszaka (1623–1636)*. = OSZK Évkönyv 1976–77. 362, 413, 414.

¹³ TAKÁCS Béla: *A sárospataki nyomda története*. Bp. 1978. 10.

¹ A XVI–XII. századi egyetemi vizsgákról lásd: ITTERUS, Johannes Christianus: *De honoribus sive gradibus academicis liber*. Francofurti ad Moenum 1698. — HORN, Ewald: *Die Disputationen und Promotionen an den deutschen Universitäten vornehmlich seit dem 16. Jahrhundert*. (Beihefte zum Centralblatt für Bibliothekswesen. Vierter Band.

A tézis-kiadványok szerepe a XVI. század közepétől lett általánossá. Példaként a század közepének jezsuita iskolaalapításait idézhetjük. Az első jezsuita kollégium, a szicíliai Messina 1548-ban alapított gimnáziuma számára már a kezdő tanévben Petrus Spira műhelyében egyleveles plakáton kinyomatták az iskola programját, tanrendjét. Az európai jezsuita alapítások számára mintául szolgáló római kollégiumban pedig 1552-től már a teológiai vizsgák téziseit is kiadták. A legkorábbiak elvesztek ugyan, de az előjárók levelezésében ismételtelen szó esik róluk, és 1553-ban mintát is küldenek belőle a németalföldi Leuwenbe.²

Ugyancsak ritkák az iskolai nyomtatványokra vonatkozó tételes rendelkezések, előírások. A XVI–XVII. századi rendtartásokban, egyetemi statútumokban ezekről nem sok szó esett, és ha a nyilvános vitákkal, vizsgákra vonatkozó előírásokkal kapcsolatban meg is említették a kinyomtatott tételeket, inkább csak azok tartalmára, tanításbeli helyességére, tisztaságára utaltak. Korai példaként ismerjük 1540-ből az Odera menti Frankfurt magyarok által is sűrűn látogatott egyetemének előírását, amely szerint a három felső fakultáson (artes, philosophia, theologia) az évenként szokásos, legalább egy alkalommal megtartott nyilvános vitának, továbbá az egyetemi fokozatok (magister, baccalaureus, doctor) elnyerésére kitűzött disputának tételeit (theses) kinyomatták. Ez a rendelkezés belekerült az egyetem 1610-i statútumaiba is. Eszerint a rektor és a fakultások dékánjai feleltek a kinyomtatott tételek helyességéért, nehogy azok az igaz tanítással ellenkezőt (impium, absurdum, suspectum et puriori receptaeque ecclesiarum et scholarum doctrinae adversum) tartalmazzanak. A kinyomtatott tézisek tiszteletpéldányait pedig a questor adta át a professzoroknak, a diákok pedig pénzért vásárolták (studiosi... nummo uno atque altero redimant).³ A jezsuiták ingolstadt-i és dilingeni kollégiumának 1566-ból való *Instructio*ja szerint a német tartományfőnököknek volt a feladata, hogy a teológiai vizsgák téziseit felülvizsgáltsa, azok tudományos színvonalára és tanításbeli tisztaságára ügyeljen. Csak a legjobb eredményt elért hallgatókét volt szabad kinyomtatni. A nyomtatás költségeit jötevők vállalták (externi solvunt expensas preli), vagy a provinciális döntése alapján megjelenhetett a kollégium költségén (impensis collegii) is.⁴

Hazai vonatkozásban az első téziskiadványok a XVI. század utolsó két évtizedében a külföldi egyetemeken járt magyar diákok nyilvános vitáihoz, vizsgáihoz kapcsolódtak,⁵ a magyarországi nyomdákban pedig a XVII. század derekán tűntek fel először.⁶

Heft 11.) Leipzig 1893. — Magyar vonatkozásban: ZOVÁNYI Jenő: *A főiskolai disputációk és szerzőik*. Protestáns Szemle 45 (1936) 12–16. — KELECSÉNYI Ákos: *Adalékok a nagyszombati egyetem barokk szellemiségéhez (1635–1665)*. Tézis-könyvek, promociós kiadványok. Különlenyomat a „Regnum” egyháztörténeti évkönyv 1944–46. évfolyamából. Bp. 1947.

² *Monumenta Paedagogica Societatis Jesu. I. vol. 1540–1556*. Ed. Ladislaus LUKÁCS. Romae 1965. 383–386., 440., 538.

³ *Die allgemeine Statuten der Universität Frankfurt a. O. 1510–1610*. Hgb. Paul REH. Breslau 1898. 53., 79. S.

⁴ *Monumenta Paedagogica Societatis Jesu. III. vol. 1557–1572*. Ed. Ladislaus LUKÁCS. Romae 1974. 103., 114.

⁵ A Régi Magyar Könyvtár III. részének adatai szerint e kezdeteket jelzik: Heidelberg 1585 (RMK III 741), Basel 1586 (RMK III 746), Strassbourg 1589 (RMK III 788), Frankfurt/O. 1592 (RMK III 822), Wittemberg 1594 (RMK III 844) vagy 1595 (RMK III 864), Padova 1595 (RMK III 860), Grác 1598 (Pázmány Péter tanársága alatt, vö. Magyar Könyvszemle 1978. 187–192, BORSA Gedeon).

⁶ SZABÓ Károly Régi Magyar Könyvtárában található adatok szerint a XVII. század középső harmadában, huszonnyolc esztendő alatt tizenöt magyarországi nyomdában kezdtek vizsgatételeket kiadni: Pozsony 1638 (RMK II 530), Trencsén 1639 (RMK II 545–546), Gyulafehérvár 1641 (RMK II 570–571), Lőcse 1642 (RMK II 594–595),

E ritka és hiányosan ismert kiadványtípus nyomtatására vonatkozó előírást a XVII. század folyamán nem ismerünk, az iskolai szabályzatok sem közöltek erre vonatkozó rendelkezést. Különösen jelentősnek látszik ezért az az irat, amelyben a jezsuiták ausztriai provinciájának főnöke, Franciscus Voglmayr 1703-ban, Thyrsus Gonzalez jezsuita egyetemes rendfőnök (generális) utasítására részletesen szabályozta a joghatósága alá tartozó egyetemek és akadémiák (Bécs, Grác, Nagyszombat, Kassa) vizsgáira, nyilvános disputáira készített téziskiadványok nyomtatásának rendjét. A levél, amely a nagyszombati egyetem és kollégium rektorának, Joannes Zungernek szólt, az Országos Levéltárban, az egykori Kamarai Levéltár jezsuita anyagában, a nagyszombati kollégium iratai között maradt meg.⁷ Szövege a következő:

[Külsőjén:] Reverendo P[at]ri in Chr[ist]o P[at]ri Joanni Zunger Soc[ieta]tis Jesu Collegii Rectori Tyrnaviae.

[Más kézzel:] A[dm]odum] R[everendi] P[atris] N[ostri] Generalis negotia Universit[at]is de Thesibus etc.

Reverende in Christo Pater
P[ax] C[hristi]

Admodum R[everendus] P[ater] Noster litteris 24. Martii 1703 datis desideravit statui tandem modum tot sumptuosus thesium emblematicis, libellis, et quae in grandes et summi pretii imagines, ac libros, per Provinciam istam excrescunt: mandavitque ideò mihi ut maturam cum consultoribus meis consultationem instituerem, ac iuxta alias ea in re factas ordinationes diligenter discuterem, quid pensatis utrinque rationibus, conditionibus personar[um] etc. fieri posse, ac debere existimarem, et de omnibus accuratè ipsum edoceram, itaque facta matura deliberatione cum P[atribus] consultoribus meis de communi sensu nostro Sequentia Patri n[ost]ro proposui.

1mo Nulli Philosopho aut Theologo concedetur defensio in Emblemate, aut imagine cupro expressa, nisi ad minimum sit Equestris ordinis, vel Religiosus: et tunc non concedetur Cuprum quatuor regalia folia excedens: Comitibus autem et Baronibus, ac Ephebis Suar[um] Maiestatu[m] magnitudo cupri praescribi non potest: curen tamen Professores, ut modus servetur, et ad magnitudinem ante triginta aliquot annos consuetam reducatur.

2do Liceat Theologis et Philosophis absolutis defendere in libello continente unum tractatum Theologicum aut Philosophicum compendiatum sui Professoris adiunctis ordinariis Thesibus universae Theologiae aut Philosophiae, hic tamen libellus sit sine cupro nec excedat novem aut decem arcus cartae com[m]unis, nec formatum in octavo, revidendus à Praefecto studiorum aliisque à P[at]re Provinciali designandis. Theses in honorariis aut aliis disputationibus publicis in serico non distribuuntur nostris nisi P[at]ri Rectori, Praefecto Studiorum, et Praesidi.

3^{io} Libelli, quos Rhetores et Poëtae, aut condiscipuli offerre solent promotis in gradibus Theologicis et Philosophicis sint in octavo, nec duos arcus cartae communis excedant, sine frontispicio in cupro aut aliis imaginibus compactum non sit in Holoserico aut Athalico [!], sed vulgari Serico, et sic compacti non excedant numerum 24. Viennae et Graecii: Tyrnaviae et Cassoviae sufficiunt 12, reliqui compingantur in Carta Turcica aut colorata, numerus offerentium, quorum nomina imprimuntur, Viennae et Graecii non excedant 15. Tarnaviae et Cassoviae 12.

4. Ut numerus promovendorum ad gradus Philosophicos potissimum, ac etiam Theologicos, qui non sine ludibrio exerevit per admissionem plurium etiam non dignorum honore gradus, restringatur ad congruam moderationem, non admittantur ad gradum Baccalaureatus et Magisterium Philosophiae plures quàm 50 Viennae et Graecii Baccalaurei, et 30 Magistri: Tyrnaviae verò et Cassoviae Baccalaurei [!] 30, Magistri 24.

Várad 1647 (RMK II 680), Bártfa 1650 (RMK II 720), Brassó 1655 (RMK II 820–822), Eperjes 1656 (RMK II 848), Nagyszombat 1659 (RMK II 935), Sárospatak 1659 (RMK II 939), Debrecen 1662 (RMK II 982), Szeben 1663 (RMK II 1023–1026), Kassa 1664 (RMK II 1033), Zsolna 1665 (RMK II 1075). E kezdeteket a legtöbb nyomdában a század folyamán a vizsgakiadványok hosszú sora követte.

⁷ Jelzete: E 152. (Acta Jesuitica) Irreg. Coll. Tyrn. 10. t., 84. nr.

5. Catalogi in Theologicis et Philosophicis gradibus sint sine ulla imagine, aut alio quopiam cupro, sed sola nomina promovendorum typo impressa cum praemisso consueto titulo contineant more veteri.

6. Cum etiam per abusum ad defensiones publicas nimis multi, etiam minus proficientes admissi fuerint, non sine dedecore, non admittantur deinceps ad propugnandum totam Theologiam ultra sex, ad paruum actum 10 Viennae et Graecii, ad Philosophiam verò universam ut sum[m]u[m] 12 unà cum honorariis Viennae et Graecii, Tyrnaviae ad parvum actum 6., magnum 4.

7. Cum immoderatus excreverint sumptus, qui fiunt in promotionibus Baccalaureorum, et Magistrorum Philosophiae, pro suis debitum moderamen restringendis statuitur 1mo ut in Baccalaureatu Viennae non excedant expensae 70 florenos, in Magisterio verò 80 florenos, licet duplicia iura danda sint facultati et Cancellario Taxa et insuper binae collationes Academicæ apud Cancellarium et in domo Universitatis in gradu Magisterii. 2do in binis praesentationibus non expendantur ultra 100 fl[oreno]s. 3. in Chiriotheas [!] ut summum 200 fl[oreno]s, qui abundò sufficiunt, sed non pretiosè et non plures emantur, quam quae necessariae sunt ad distributionem in Auditorio praesentibus Academicis et honoratis spectatoribus: post actum autem nulli seu ex Academicis seu è nostris dentur, aut aliò mittantur. 4. Collationes tempore examinum omittantur paenitus, quod ne grave audiat duobus doctoribus saecularibus, his supra ordinarios seu florenos à Promotore dare solitos supradantur 6 vel 9 floreni: nostris autem à Promotore die examinis dentur in prandio duo fercula, uti dari solet, nostris examinаторibus iuratis in examine pro gradu ex septem verbis, in has tractationes non expendantur ultra 20 florenos. In Graecensi, Tyrnaviensi et Cassoviensi Academia servantur ea quae alias praescripta sunt circa collationes et tractationes. Ut haec moderatio accuratè observetur, superiores omni studio invigilent rationes à P[atribus] Promotoribus exigant, et severè examinent: moneantque eos de laesione Paupertatis, si contra praescriptum moderamen et expressam Superiorum voluntatem pro arbitrio suo sumptus faciant.

De moderamine hoc superioribus punctis statuto sic decrevit Admodum R[everendus] P[ater] Noster litteris 16 Junii anno 1703 ad me datis: ea, quae cum consultoribus suis R[everenti]a V[est]r[a] statuit observanda deinceps in Thesium Emblematicis, libellis, gradibus Academicis etc. Sic, ut ipse constituit, fieri omninò placet, proboque et rata habeo: planè omnia et singula: neque porrò desidero, quàm ut pari animo et conatu respondeant illi, quibus incumbet exsecutio, quae fortiter unà et efficaciter urgenda erit. Haec totidem verbis Pater noster: ad cuius mandatum adimplendum non dubito R[everenti]am V[est]r[am] omne studium impensuram, praemonendo de eodem P[atres] Professores suos Academicos, eosque efficaciter adstringendo ad executionem. Haec ordinatio inscribenda et libro ordinationum perpetuorum P[atrum] Generalium. Me S[acris] R[everenti]ae V[est]rae Sacrificiis demisse commendo. Viennae 24 Octobris 1703.

R[everenti]ae V[est]rae
Servus in Christo
Franciscus Voglmayr
m[anu] p[ro]prio]

Az itt közölt levél bevezetőből, a rendelkezéseket taglaló hét pontból és záradékból áll. A bevezetőben és a záradékban Franciscus Voglmayr provinciális hivatkozik az egyetemes rendfőnöknék Rómából 1703. március 24-én kelt utasítására és az 1703. június 16-án kelt jóváhagyására. Thyrus Gonzalez generális válaszáinak fogalmazványát az egyetemes rendfőnökök levelezési könyveiből ismerjük. A március 24-én kelt levélben különféle ügyekben kérte a tartományfőnök intézkedését. Ezeket az ügyeket a rendi szokásoknak megfelelően a rendtagok által meghatározott időközökben Rómába küldött kötelező információs leveleiből gyűjtötték össze. A rendtagok közléseinek hiányossága, bizonytalansága és túlzásai miatt a generális a legtöbb kérdésben a döntést a tartományfőnökre bízta. A pontokba foglalt ügyek között a hatodik helyen olvasható a margón „de emblematicis” címmel jelölt tárgy. A generális véleménye szerint igazat kell azok megjegyzéseinek adni, akik a provincia szegénységében nemcsak lelki gyarapodást, de hátrányt is látnak. Ezért szükséges, hogy a nagyon drága, költséges téziskiadványok (emblémák, képek, könyvek) divatjának gátat vessenek. A provinciális a tanácsosaival

egyetértésben tegyen javaslatot ezeknek szabályozására, és tegyen erről részletes jelentést a generálisnak, aki ennek nyomán fog az ügyről dönten⁸.

R[everenti]ae V[est]rae etiam deinceps singularibus commendo, rationem haberi, ut iis idiomaticis satisfactos habeamus, qui causas vastissimae istius Provinciae regionibus necessaria sunt incredibili animarum incremento, satis et detrimento, ubi de eiusmodi operariorum idonea strenuaque manu provisum non erit. Denique meriti desideratur statuendus tandem modus tot sumptuosus thesiorum Emblematicis libellis, quae grande et summi pretii imagines ac libros per Provinciam istam excrescunt. Quare sequi naturam a P[at]ernitat[e] Vestra cum suis consultoribus institui, ac iuxta alias ea in re factas ordinationes, diligenter discuti, quid perfatis utrinque rationibus, conditionibus personarum fieri posse ac debere existiment, me autem R[everenti]a V[est]ra de omnibus accurate edoceat, ut meam quoque sententiam eo super negotio aperiam.

A bevezető után a provinciális levele hét pontban sorolja fel a vizsgákra vonatkozó rendelkezéseket. Ezeknek egy része vonatkozik csak a nyomtatott kiadványokra, mások a vizsgák egyéb körülményeit, az oda bocsáthatók létszámát, a díjakat, az ünnepi lakomák költségeit, mértékét szabályozzák. A nyomtatványoknak az 1–3. és az 5. pontban többféle típusát sorolja fel. Az első és a legköltségesebb a filozófiai vagy teológiai kurzusok vitáira készített nagy alakú embléma, rézmetszésű képpel kinyomtatott tézislap (defensio in emblemata, aut imagine cupro expressa). Ez a rendelkezés szerint negyegyemáshoz illesztett regálívnél nagyobb nem lehet. Ilyent csak a nemesi vagy annál nagyobb rangú családból származó hallgatók és a szerzetes növendékek számára lehet készíttetni. Az utóbbiaknak nyilván azért, mivel a költségeket a szerzet könnyebben vállalhatta. A grófok, bárók vagy a királyi családból származó ifjak számára a rézmetszet nagyságát nem lehetett ugyan megszabni, a tanároknak mégis ügyelniük kellett arra, hogy a szokásoknak megfelelően a három évtizeddel korábban előírt mértéket megtartsák.

Az irat a 2–3. pontban a libellusnak, a könyv formában kiadott téziseknek két fajtáját említi. Az első önálló kiadvány, amelyben a teológiai vagy filozófiai kurzus befejező vizsgájára a professzor a tananyag egy részét összefoglalja (unum tractatum theologicum aut philosophicum compendiatum sui professoris adiunctis ordinariis thesibus) hozzá csatolva a tananyag egész területét áttekintő vizsgatételeket. Ebben nem lehet rézmetszetű kép, terjedelme és nagysága pedig nem lehet nagyobb nyolcadrétnél és kilenc–tíz közönséges ívnél. Tartalmát a tanulmányi felügyelőnek vagy a tartományfőnöktől kijelölt más valakinek kell felülvizsgálnia. Selyembe kötött tiszteletpéldányt a jezsuita professzorok közül csak a rektor, a tanulmányi felügyelő és a vita elnöke (praeses) kaphat.

A libellus másik fajtáját a gimnázium évfolyamait hallgató rhétorok és poéták, vagy pedig az akadémiai évfolyamtársak bocsáthatnak ki a teológiai és filozófiai kurzus vizsgázói tiszteletére. Az ezekben levő szövegeknek, verseknek vagy dolgozatoknak szerzői tehát a kibocsátók. A könyvecske a nyolcadréti nagyságot és a két ív terjedelmet nem haladhatja meg, és nem díszítheti rézmetszetű kép. A kötése nem lehet brokát vagy atlasz, csupán közönséges selyem; és az így bekötött példányok száma Bécsben és Grácban 24, Nagyszombatban és Kassán 12 lehet. A többi példányt török mintás vagy színes

⁸Thyrus GONZALEZ 1687–1705 között állott a jezsuita rend élén. Franciscus VOGLMAYR (VOGLMEYER) 1702–1705 között másodszor viselte az ausztriai provincia tartományfőnöki tisztét. Vö. PRACHTLER, G. M. *Ratio studiorum et institutiones scholasticae S. J. Rom. I. (1541–1599)*. Berlin 1887. (Monumenta Germaniae Paedagogica II.) XII., XVII. S. — Gonzalez generális 1703. március 24-én kelt utasításának fogalmazványa a római levéltárban (Archivum Romanum Societatis Jesu) található; jelzete: Austr. 10. Epistolae Generalium 1695–1705. 650. A vonatkozó rész a következő: Valde laudo et

papírba kell kötni, de ezeknek száma is Bécsben és Grácban 15, Nagyszombatban és Kassán 12 lehet.

A vizsgai nyomtatványok negyedik fajtája a *Catalogus*; ez feltehetően azt a néhány lapos nyomtatványt jelentette, amelyet egy már korábban kinyomtatott könyv elé ragasztottak. Ez a vizsgatételeken kívül a vizsgázók nevét (*sola nomina promovendorum*) és a könyvnek a címét (*cum praemisso consueto titulo*) tartalmazhatta. Ilyen a filozófiai vagy teológiai fokozatra pályázók vizsgájára készülhetett, és nem lehetett benne rézmetszetű kép. Nyilván, a vizsgakiadványok közül ez volt a legegyszerűbb, és ilyen nyomtatványt azok számára készítettek, akiknek a költségesebb saját kiadványra nem tellett.

A rendelkezések 4. és 6. pontja a filozófiai és teológiai vizsgákra és az ünnepélyes nyilvános vitákra bocsáthatók számát (*numerus promovendorum*) írja elő. Ezzel, a létszámot korlátozó szabállyal meg akarták akadályozni, hogy a készületlen jelöltek visszaélése miatt a vizsgázók és a nyilvános disputák nevétségessé váljanak. Eszerint a borostyánkoszorús fokozatot Bécsben és Grácban egy-egy alkalommal legfeljebb 50, Nagyszombatban és Kassán 30, a filozófia magisztere fokozatot Bécsben és Grácban 30, Nagyszombatban és Kassán 24 hallgató pályázhatta meg. Ünnepélyes, az egész tanulmányát áttekintő nyilvános vitára teológiából (*ad propugnandum totam theologiam*) Bécsben és Grácban egyszerre 6, filozófiából (*ad philosophiam universam*) 12, Nagyszombatban mindkettőből 4–4 hallgatót lehetett bocsátani. A teológiai vagy filozófiai tananyag egy-egy részletét felölölő kisebb vitára (*actus parvus*) pedig Bécsben és Grácban 10, Nagyszombatban 6 hallgató volt bocsátható.

A 7. pont a vizsgákért fizetendő, a kancellárnak vagy a tanári karnak járó taksát, továbbá a vizsgákkal kapcsolatos, szokásos lakomák (*collationes, tractationes*) költségeit, módját szabályozza. Erre itt részletesen nem térhetünk ki. Szempontunkból érdekes a *chiroteca*-ra való utalás, amely a vizsgai nyomtatványok kötését jelentheti. Ennek ára nem haladhatja meg a 200 forintot, ami bőségesen elegendő (*qui abundò sufficiunt*), valóban nagy összeg és feltételezésünk szerint az összes egyszerre kinyomtatott különféle tézis-kiadvány kötésére szolgálhatott. A bekötött nyomtatványokból nem volt szabad többet vagy drágábbat készíttetni, mint amit a díszteremben (*auditorium*) a jelenlévő hallgatóknak és a meghívott vendégeknek kiosztottak; a vizsga után pedig már senki sem kaphatott belőle (*nulli ex Academicis seu e nostris dentur*) és máshová sem lehetett belőlük küldeni.⁹

Végül a levél befejezésében Voglmayr provinciális idézi a generális 1703. március 24-én kelt jóváhagyását, majd felszólítja a nagyszombati rektort a rendelet végrehajtására.¹⁰

Az itt bemutatott irat tanúsága szerint a XVII. század végére Nagyszombatban és Kassán az egyetemi, akadémiai vizsgákkal, nyilvános vitákkal kapcsolatos kiadványok rendszeressé váltak. A tézisnyomtatványok azonban viszonylag kis példányszámban jelenhettek meg, és ezért feltehetően jelentős részük elveszett. Általában elmondhatjuk, hogy ennek a kiadványtípusnak felkutatása során nem felejtkezhetünk meg a levéltári forrásokról, egykorú iskolai iratokról, naplókról, számadásokról sem; ezekben nyomtatásra, elveszett kiadványokra vonatkozó megjegyzések, adatok rejtőznek. Bizonyítéku csupán a nagyszombati egyetem egykorú naplójának első, Dobronoki György rektor által vezetett részére utalhatunk, ahol az 1636. február 1. és 1639. május 30. közötti időszakból, vagyis a nagyszombati egyetem első tanéveiből más egyéb nyomtatványok

⁹ A *chiroteca* eredeti jelentése: kesztyű; másodlagosan: tok, borító, kötés.

¹⁰ Gonzalez generális 1703. június 16-án kelt jóváhagyásának szövege: Germ. 10, 670. p. A szöveget a provinciális teljes egészében idézte levelének záradékában.

adatai mellett nyolc téziszüetről, a borostyánkoszorúsok egy Catalogusáról és egy tanrendről találhatunk feljegyzést. Valamennyi pozsonyi nyomtatvány volt és példányát ma egyiknek sem ismerjük.¹¹

HOLL BÉLA

Hamis impresszumú könyvek a 18. századi Magyarországon (Magyar nyelvű evangélikus énekeskönyvek). Kovachich Márton György 1808-ban írt nyomdászattörténeti művében a hazai nyomtatványaink címlapjain szereplő impresszumok óvatos kezelését ajánlja. Szerinte különösen a 18. századból származók okozhatnak zavart bibliográfiákban és nyomdászattörténetekben. A nyomdászok ugyanis tudatos csalásból, tartalmi okok miatt, a hatóságok megtévesztésére gyakran tüntettek fel a valóságnak meg nem felelő adatokat. A nyomdahely és a megjelenési év elhagyása mellett gyakori a hamis és koholt városnév, vagy az eladás, és nem a nyomtatás helyét megnevező. Az évszám is lehet megtévesztő: sokszor egy új címlap későbbi dátumával tették kelendőbbé a raktáron álló készletet.

Hamis egy könyv nyomdahelye, ha nem azt a várost jelöli meg impresszumában, ahol az valóban készült. Koholt, ha nem létező várost, vagy olyant jelöl meg, amelyben a könyv nem készülhetett.¹

* * *

A 16–17. századi magyarországi nyomtatványok alapos bibliográfiai feltárása során a *Régi Magyarországi Nyomtatványok*-kötetek munkatársai az impresszumadatok hiányainak pótlását és a hamis vagy koholt adatok helyesbítését elsősorban az egyes nyomdák betűtípusainak és nyomdai díszneveinek a repertóriumával történő összevetés segítségével végzik. Némely esetben e munkálatok már a 18. századba is belenyúlhatnak. Így pl. Pavercsik Ilona megállapította, hogy néhány lőcei impresszummal megjelent nyomtatvány nem a lőcei műhely terméke.²

18. századi kutatásaim során először a cenzúráiratok közt találkoztam e problémával. A szakirodalom csak keveset, és elszórtan foglalkozott eddig e kérdéssel. Hol is nyomtathatták valójában a cenzúra által nem engedélyezett, sőt gyakran egyenesen tiltott protestáns könyveket? Ezek egy csoportja többnyire külföldi városneveket (Frankfurt, Jéna, Augsburg, Nürnberg, Lipcse stb.) nevez meg impresszumában, vagy egyszerűen elhagyja a nyomdahely megnevezését, esetleg — nagyon ritkán — Lőcse kerül a címlapra. A kritikus, s általunk vizsgált időszak az 1720-as évek végétől II. József türelmi rendeletéig tartott.

Túl valószínűtlen az, hogy a néha meglehetősen terjedelmes köteteket oly gyakran nyomtatták ki messze városokban. És eddig e kiadások külföldön történtéről egyáltalán nincs adatunk. A szállítási költségek mellett az országba való behozatalnál az elkobzás veszélye is nagy lett volna. Gyanúnkat fokozta, hogy a szóban forgó nyomtatványokon csak a legritkább esetben van feltüntetve a nyomdász.

¹¹ HOLL Béla: *Adalékok a nagyszombati egyetem első kiadványaihoz*. Acta Historiae Litterarum Hungaricarum (Szeged) 1983. (Megjelenés alatt.)

¹ KOVACHICH Márton György: *Conspectus historico-statisticus typographiarum sub Sacra Corona Hungariae olim erectarum, aut hodie florentium*. 1808. Kézirat. OSZK Kézirattára, Fol. Lat. 91., 106 és 107. Az idézett helyek: Fol. Lat. 106. f. 31. és Fol. Lat. 107. A *De fontibus errorum in historia typographiarum* c. fejezet. Vö. *A magyarországi nyomdászattörténetírás kezdetei*. MKSz 1982, 36–39.

² PAVERCSEK Ilona: *A lőcei Brewer-nyomda a 17–18. században I.* Az Országos Széchényi Könyvtár évkönyve 1979. Bp. 1981. 353–408. Az idézett hely: 405.

Jelen vizsgálódásaink során a nyomdászt fel nem tüntető, külföldi impresszumot viselő 18. századi magyarországi nyomtatványok adatait hamisaknak feltételezzük. E feltételezés — és a munka közben szerzett tapasztalatok — miatt a betűtípus-kutatás, a betűk és a díszek összevetése csak segédeszköz lehetett munkánkban: természetesen végül a döntő szót kimondó eszköz.

Először levéltári iratok, magánlevelek adataira támaszkodva összeállítottuk a nyomtatványoknak azt a körét, amelyet bevontunk kutatásunkba. Néhány evangélikus könyvkiadó szinte erre a területre specializálta magát. Nemcsak magyar nyelvű kötetekről van szó, hanem ugyanolyan mértékben szlovákokról is. Sőt arra is van adat, hogy Magyarországon nyomtatott német nyelvű kötet címlapján németországi (!) városnév szerepel. A kiadványok többsége a pietista kegyességi irodalom terméke.

Kutatásainkat a továbbiakban a magyar nyelvű kiadványokra korlátoztuk. A levéltári iratokat, egykorú feljegyzéseket, valamint kikövetkeztetett adatainkat ezek után szembesítettük a fennmaradt és általunk hozzáférhető nyomtatványokkal. Munkánk során sokszor tapasztaltuk, hogy a nyomdász azt a betűtípus-készletét, amellyel e többnyire tiltott könyveket nyomtatta, az általa készített, más egykorú nyomtatványokban nem nagyon használta. Nemcsak azért nem találtuk meg a keresett készletet, mert a titokban nyomtatott könyv évszáma is hamis. Tudatosan tehette ezt a nyomdász, még az is elképzelhető, hogy „kölesönadta” vagy csak egyszerűen elkülönítette azt.

A gyanúsított kötetek különböző rendezések, pl. a feltüntetett kiadó személye, műfaj, a hamisnak feltételezett nyomdahelyek, vagy az ajánlásban szereplő személyek szerinti, továbbá a könyvdíszek és betűtípusok összehasonlításakor, a kötetekben szereplő, névvel is ellátott, itthon készült metszetek, valamint a papírok vízjegyeinek segítségével külön kis csoportok alakultak ki, s e kis csoportok tényleges megjelenési helyét és idejét függetlenítettük a köteteken található adatoktól. Próbálkoztunk helyesírási és szedési sajátosságok bevonásával is, eredménytelenül. A nyomtatási idő terminus ante quem-jének megállapításánál datált tulajdonosbejegyzés vagy kötés segített gyakran bennünket.

Ezen a ponton néha segítség, máskor hátrány volt, hogy egy-egy mű nem azonos készlettel, sőt esetleg nem is azonos műhelyben készült. Gyakori jelenség, hogy az előjáró beszéd vagy a toldalék láthatóan más nyomda terméke. E nyomtatványok közül csak nagyon kevés maradt fenn. Így reálisnak látszott annak eldöntése, hogy minden fennmaradt példány esetében azonos-e a helyzet. Meglepetéssel tapasztaltuk, hogy az azonos impresszumú nyomtatványok sem mindig egyazon bibliográfiai egység példányai, esetleg variánsai, hanem teljes egészükben új szedések. Némely lapon az újraszedés ténye csak nehezen dönthető el: azonos nyomda, azonos készlettel, esetleg egymáshoz közeli időben bocsátotta ki kétszer a szóban forgó művet.

Vajon csak a kelendőség a magyarázata az újranomásznak, vagy egyéb okok is húzódnak mögötte? Pl. az alább tárgyalandó *Új zengedező mennyei kar* c. énekeskönyv a hozzátartozó Zsoltárokkal és egyéb toldalékokkal együtt 1656 tizenkettedrét lapot tesz ki. Ha az egészet egy helyen és egyszerre nyomtatták, nagy mennyiségű drága papírra volt szükség viszonylag kis példányszám előállításához is. Ugyanakkor maga a kiadás és főleg a terjesztés néhol az elkobzás veszélyével járt. Tehát az új kiadást, mely többletköltséggént „csak” az újraszedés munkadíját jelentette, a kelendőség mellett a nagy terjedelmű kötet papír- és költségigényessége, valamint az elkobzástól való félelem is indokolta.

Külön figyelmet érdemel az a tény, hogy ezen vallási, kegyességi kötetek megjelenetései mögött nemcsak a nyomdász vállalkozó kedve, üzleti érdeke húzódik. A sanyargatott evangélikus egyház létérdeke azt követelte, hogy a nyugat- és észak-magyarországi egyházközségek hívei kezébe elegendő mennyiségű Bibliát, katekizmust, ima- és énekes-

könyvet tudjon adni. A vallásügyet szabályozó Carolina resolutio értelmében ugyanis az ország nyugati és északi peremvidékének tizenegy vármegyéjében a nagyobb városokon kívül a protestánsok csak két-két ún. artikuláris helyen tarthattak lelkészt, sőt nyilvános vallásgyakorlatot is csak ezeken a helyeken engedélyeztek. A rendelet szövegében szerepel, hogy családi körben, magángyakorlatként, vallásos szövegeket másutt is olvashatnak (3. §). Kelet és dél felé haladva a megszorítások nem voltak ilyen szigorúak. Mindezt azért kellett hangsúlyoznunk, mert a vallásgyakorlathoz szükséges könyveket nem általában tiltották a hatóságok, hanem csak itt-ott, egy-egy túlbuzgó cenzor, revizor és püspök a saját területén. Felterjesztéseikre az országos hatóságok nem az általuk kívánt hangnemből és intézkedésekkel válaszoltak. Szakirodalmunk erre nem figyelt eddig kellően, csak a kivételes, kirívó esetekből általánosított.

Ezek után felmerül a kérdés: ha a helyzet ténylegesen így áll, miért nem nevezték meg nyomdászaink magukat e kiadványaikon. Van rá példa, hogy megtették ezt is. Nem szabad azonban elfelejtenünk, hogy nyomdászaink fő megrendelője ebben az időben az érintett területen a katolikus egyház volt. Győrött Streibig pl. nyomtatványain sokáig püspöki könyvnyomtatónak nevezte magát. A püspököktől és a katolikus hatóságoktól függő nyomdász-vállalkozókat — megítélésünk szerint — a ténylegesen, de legalább a megrendeléseken keresztül függőség kényszerítette elsősorban arra, hogy csak titokban nyomtassanak protestánsok számára. Nem katolikus szolgálatban álló nyomda létesítéséhez a hatóságok természetesen nem adtak volna engedélyt. Így alakulhatott ki az a helyzet, amivel találkozunk. A nyomdászok hamis impresszumokkal adtak ki protestáns könyveket: s bár egy-egy cenzor feltételezi a valós nyomdahelyet, sőt néha alsóbb szinten bizonyítékokat is gyűjtöttek, a felsőbb hatóságok az ügyek alapos kivizsgálásában — mai ismereteink szerint — egyszer sem jutottak el odáig, hogy a nyomdász megbüntetésére sor került volna.

Az alábbiakban csak a magyar nyelvű evangélikus énekeskönyvek történetében új korszakot nyitó *Zengedező mennyei kar* című énekeskönyvvel,³ annak bővült változataival, továbbá az *Új zengedező mennyei kar* című énekeskönyv kiadásával foglalkozunk.⁴ A vizsgálatunkba bevont példányok lelőhelyét leírásunkban mindig feltüntetjük.⁵ Ugyanígy megemlítjük a szokásosan az énekeskönyvhöz kötött, és a leírt példányban is szereplő kolligátum-tagokat. Ezek gyakran segítenek bennünket a valós nyomdahely meghatározásában.

* * *

*A vizsgálatba bevont kiadások leírása*⁶

³ Vö. SÓLYOM Jenő: *A két Ács Mihály életrajzához*. ItK 1963, 55.

⁴ Mellőzzük az alábbi evangélikus énekeskönyvek vizsgálatát: SARTORIUS János: *Magyar lelki óra*. Wittenberg, 1730, J. Hake. Ez esetben az impresszum adatai a valóságnak megfelelőek. — *Halott temetésekorra való énekek* ... Norimbergában, 1734. Valójában Győrött látott napvilágot. A szakirodalom (néhol ingadozó) álláspontja szerint a *Zengedező mennyei kar* összeállítója id. Ács Mihály, bővítői: PERLAKY József és/vagy SARTORIUS János. Az *Új zengedező mennyei kar* összeállítója TORKOS József.

⁵ Az OSZK Régi Magyarországi Nyomtatványok Csoportja által végzett és végzetett adatgyűjtés alapján a felsorolt kiadások az alábbi, csak részben ellenőrzött példányszámban maradtak fenn: 1:1 — 2:1 — 3:5 — 2 vagy 3:(8) — 4:1(+8) — 5:1(+1) — 6:1 — 7:1 — 8:1(+1) — 10:1(+2) — 11:2(+1) — 12:1 — 13:0 — 14a:2 — 14b:2 — 15:2 — 16:1 — 15 vagy 16:(1) — 18:1(+1) — 19:1 — 20:3(+4) — 21:1 — 22:2 — 21 vagy 22:(3) — 23:2(+7) — 24:2(+2) — 25:1(+10) — 26:1 — 27:1 — 28:1 — 31:1. A 9., 29. és 30. tételekre az OSZK adatgyűjtése nem terjed ki. (Elöl leírásuk sorszáma, a kettőspont után a kézbe vett, zárójelben az általunk még nem látott példányok száma áll.)

⁶ Csak a példányból ismert adatokat írjuk le. Kivételt a 17. számon leírt tétel esetében tettünk.

A leírás a nyomtatványokon található impresszumadatokat tünteti fel. Mindegyik kiadás tizenkettedrét.

A Zengedező mennyei kar ismert kiadásai

1. Zöngedező mennyei kar, az az németből magyarra fordított szép isteni ditsireteket és háláadó énekeket, más magyarul szerzettetett kegyes énekekkel edgyütt magában foglaló könyvetske.
(2), 191, (9) 1.
Lelőhely: OSZK, RMK I 1589a. A címlevél csonka. Lehetséges, hogy a teljes címlap tartalmazta a megjelenési évet. A jelzett évszám a kötet végén található. Lőcsén, (1692. márc. 28. után.)
2. Ua. Lőtsén, 1696.
(2), 206, (8) 1.
Lelőhely: Budapest, MTA Könyvtára, RM. 8r. 73 (2). Ács Mihály: Arany lánc ... Lőcse, 1696. (RMK I 1489.) c. művéhez kötve. A példány legyeződíszes kötésén: R. F. 1700.
3. Ua. Lőtsén, 1696.
264, (10) 1.
Lelőhely: OSZK, RMK I 1490. 3 példányban. Egyik példány Ács Mihály: Arany lánc ... Lőcse, 1716. című művéhez kötve.
4. Ua. (A cím kezdő szava itt és a továbbiakban: Zengedező alakban szerepel.) Lőtsén, 1703.
(2), 206, (8) 1.
Lelőhely: OSZK, RMK I 1673.
5. Ua. Lőtsén, 1706.
(2), 153 (helyesen: 154), (8) 1
Lelőhely: OSZK, RMK I 1714a. Ács Mihály: Arany lánc ... Lőcse, 1706. (RMK I 1714.) című műve elé kötve.
6. Ua. Lőtsén, 1726.
262, (12) 1.
Lelőhely: OSZK, 323. 573.
Ács Mihály: Arany lánc ... Lőcse, 1726. című művéhez kötve.
7. Ua. Lőtsén, 1748.
+ Függelék: A mi Urunk Jésus Kristusnak ki-szenvedésének históriája Jeremias próféta-nak siralmival és imádságával és Jerusalemben veszedelmének históriájával
240, (10), 48 1.
Lelőhely: OSZK, 323. 575.
Ács Mihály: Arany lánc ... Lőcse, 1748. című művéhez kötve. A példány címlapjára egykorú kéz a cím utánra írta: Áts Mihály által.
8. Ua. Külön címlap nélkül. Pozsonyban, 1781, Landerer.
261, (7) 1.
Lelőhely: OSZK, 290. 231.
Ács Mihály: Arany lánc c. műve után, folytatólagos ívjelzettel.
Lapszámozás önállóan.
Hozzákötve A mi Urunk Jésus Krisztus ki-szenvedésének históriája ...
9. Ua. Külön címlap nélkül. Pozsonyban és Pesten, 1812, Landerer örökösei.
261, (7) 1.
Lelőhely: OSZK, Mor. 1462 h.
Előtte és utána, mint a fentebbi tételnél.

Lényegesen bővített változatok:

10. Zengedező mennyei kar, az az németből magyarra fordított és más magyarul szerzettetett isteni ditséreteket és lelki énekeket magában foglaló könyv, mely több mint száz énekekkel meg-bővítetvén, a Kristus szenvedésének históriájával, Jeremias siralmival és Jerusálem veszedelmének le irattatásával együtt ki bocsátatott.
(26), 432, (18), 58 l.
Lelőhely: Budapest, Egyetemi Könyvtár, Ad 3145(2). Ács Mihály: Arany lánc ... Jéna 1734. című művéhez kötve. Az énekek mutatója után egy háromleveses füzetten: „Az halálnak egy testi bátorságban élő emberrel szent írás szerént való beszélgetése”.
11. Ua.
(2), 360, (10), 47 l.
Lelőhely: OSZK, 318. 296.
Ács Mihály: Arany lánc ... Jéna 1747. című művéhez kötve. A fentebbi kiadásban külön ívjelzettel szereplő beszélgetés itt a kötet végén, tehát Jerusálem veszedelmének leírása után szerepel.
12. Ua.
(2), 354, (8) l.
Lelőhely: Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár, 10. 629(2). Ács Mihály: Arany lánc ... Augsburg 1760. című művéhez kötve.
13. Ua.
(2), 352, (12) l.
Lelőhely: Schulek Tibor gyűjteményében. Ács Mihály: Arany lánc ... Wittenberg 1780. c. művéhez kötve.
- „Augustában nyom-tattatott 1735. Eszt. Találtatik Kőszegen Ludvig Jánosnál.”
- „Augustában nyom-tattatott 1747. Eszten-dőbe. Találtatik Kőszegen Ludvig Jánosnál.”
- „Augustában nyom-tattatott 1760. Eszten-dőben. Találtatik Kőszegen Ludvig Jánosnál.”
- „Wittebergában 1780. Eszt. Találtatik Sopronban Schrabz G. Mihály Compact.”
- Az Űj zengedező mennyei kar ismert kiadásai
- 14a. a. Uj zengedező mennyei kar, az-az régi és ujonnan szerzettetett, válogatott, isteni ditséreteket és lelki énekeket magában foglaló, szép rendbe vétetett Gradual, mely az Istennek ditséretire, az hiveknek serkentésekre és vigasztalásokra, egynéhány imádságokkal együtt kibocsátatott. (12), 994, (24) l.
b. Hozzákötvén külön, de eltérő ívjelzettel: Ahítatos imádságok. 28. l.
c. Hozzákötvén külön címlappal és ívjelzettel: Szent Dávid királynak és prófétának százötven 'soltári ... magyar versekre fordítottak 's rendeltettek Szentzi Molnár Albert által. Frankofurtumban 1743. (4), 420, (8) l.
d. Hozzákötvén külön ívjelzettel:
A mi Urunk Jéhus Kristus' kén-szenvedésének históriája, Jeremiás prófétának siralmival és imádságával, és Jerusálem' veszedelmének históriájával. 48 l.
Lelőhely: Sárospatak, Református Kollégium Nagykönyvtára, NN 150. A példányból hiányzik a címlap utáni levél. Valószínű ajánlást tartalmazott. Díszcímlappal.
- 14b. Ua. Eltérő címlapszedéssel és impresszummal.
Lelőhely: Budapest, Evangélikus Országos Könyvtár, R 1026.
A példány díszcímlapja azonos a fentebbiével.
- „Frankofurtumban, M. DCC. XLIII. Találtatik Győrött Müller Jakab-nál.”
- „Frankofurtumban, M. DCC. XLIII. Találtatik Kőszegen Ludvig János-nál.”

15. Ua.
12, 1014, (24), 28, (4), 409, (7), 48 l.
Lelőhely: OSZK, 321.419.⁷
A Zsoltárok impresszuma: „Frankofurtumban, Ludwig János költségével, 1750. Esztendőben.”
A példány színes pergamenkötésén: 1751. Diszcímlapja azonos a fentebbivel.
16. Ua.
12, 1014, (24), 28, (4), 420, (8), 48 l.
Lelőhely: OSZK, 323.579.
A Zsoltárok impresszuma: Frankofurtumban, 1743. Az Új zengedező ... címlapjára a nyomtatással egykorúnak látszó kéz írásával: Jos. Torkos.
17. Ua.
Az adatot Schulek Tibor nyilvántartásából vettük át. A ma általunk meg nem talált példány egykori lelőhelye: Sopron, Theológiai Ifjúsági Kör Könyvtára, F 314.
18. Ua.
12, 1014, (24), 28, (4), 409, (7), 48 l.
Lelőhely: OSZK, 323.582.
A Zsoltárok impresszuma: „Frankofurtomban, 1760.”
19. Ua.
12, 1014, (24), 28, (4), 420, (8), 48 l.
Lelőhely: Kalocsa, Főszékesegyházi Könyvtár, K 8901.
A Zsoltárok impresszuma: „Frankofurtumban, 1765.”
20. Ua, de a kolligátum-tagok sorrendje más.
12, 1014, (24), 28, 48, (4), 409, (7) l.
Lelőhely: OSZK, 319.852.
A Zsoltárok impresszuma: „Frankofurtomban, 1772.” A kolligátum-tagok sorrendje a 14. számnál felvett tétel jelölése szerint: a-b-d-c. Az OSZK másodpéldánya esetében: a (előljáró beszéde) - b-a-d-c. Az utóbbi példány jelzete: 323.585.
21. Ua, a kolligátum-tagok sorrendje ismét a 14. tétel alattival egyezik.
Lelőhely: OSZK, 323.588.
A Zsoltárok impresszuma: „Frankofurtában, 1772.”
12, 1014, (24), 28, (4), 420, (8), 48 l.
22. Ua, a kolligátum-tagok sorrendje: a-b-d-c.
A fentebbitől eltérő szedéssel.
12, 1014, (24), 28, 48, (4), 409, (7) l.
Lelőhely: OSZK, 323.591.
A Zsoltárok impresszuma: „Frankofurtumban, 1772.”
23. Ua.
12, 1014, (24), 28, (4), 407, (7), 48 l.
Lelőhely: OSZK, 323.596.
A Zsoltárok impresszuma: „Pozsonyban, Landerer Mihály költségével.”
24. Ua, a kolligátum-tagok sorrendje: a-b-d-c.
12, 1014, (24), 28, 48, (4), 409, (7) l.
Lelőhely: OSZK, 311.109.
A Zsoltárok impresszuma: „Sopronban, 1783.”
Az OSZK másodpéldánya: Lit. 788ul. Itt a kolligátum-tagok sorrendje: a-c-b-d.
- „Frankofurtumban, Találtatik Ludwig János Kőszeghi Compactornál. 1750.”
- „Frankofurtumban, Találtatik Ludwig János Kőszeghi Compactornál. 1750.”
- „Frankofurtumban, 1758. Találtatik Kelemen Márton Pápai Compactornál.”
- „Frankofurtumban, Találtatik Ludwig János Maradékinál Kőszegen 1760.”
- „Frankofurtumban, Találtatik Ludwig János Maradékinál Kőszegen 1767.”
- „Frankofurtumban, 1768. Esztendőben.”
- „Frankofurtumban, 1770. Esztendőben.”
- „Frankofurtumban, 1770 Esztendőben.”
- „Sopronban nyomtatt. Sziesz József János által 1783.”

⁷ A példány a része után kötve külön ívjellel: Égi háborukor mondandó énekek.

25. Ua, a kolligátum-tagok sorrendje: a-b-d-c.
12, 1014, (24), 28, 48, (4), 409, (7) l.
Lelőhely: OSZK, 323.766.
A Zsoltárok impresszuma: „Sopronban, 1784.”
A Zsoltárok végén Buz- őrszó áll.
26. Ua, a kolligátum-tagok sorrendje: a-c-b-d.
12, 1014, (24), 48, 28, (4), 409, (7) l.
Lelőhely: OSZK, 319.787.
A Zsoltárok impresszuma: „Debreczenben, 1784.”
27. Ua, a kolligátum-tagok sorrendje: a-d-c.
12, 1014, (24), 72, (4), 409, (7) l.
Lelőhely: Martin, Matica Slovenská, MHC 1121.
A Zsoltárok impresszuma: „Pozsonyban és Kassán, Landerer ... 1791.”
28. Ua, csak címlapxeroxot láttam.
Lelőhely: Szentcs, Horváth Mihály Gimnázium, 3752. I. 195.
29. Ua, a kolligátum-tagok sorrendje: a-b-c.
12, 1014, (24), 28, (4), 409, (7) l.
Lelőhely: OSZK, 323.599.
A Zsoltárok impresszuma: „Pozsonyban és Pesten, ... Landerer ... 1804.” A Zsoltárok végén Buz- őrszó áll.
Az Áhitatos imádságoknak nincs önálló ív-jelzete.
30. Ua, a kolligátum-tagok sorrendje: a-c-d.
12, 1014, (24), (4), 409, (7), 72 l.
Lelőhely: Budapest, Evangélikus Országos Könyvtár, 3086. Az előzőkhöz képest új tördelés: a régi néhány lapalji sora mindig a következő lapra került át.
A Zsoltárok impresszuma: „Pozsonyban és Pesten, Fűskuti Landerer Mihály örököseinek betűivel, 1815.”
A Zsoltárok végén Buz- őrszó áll.
A d-vel jelzett kolligátum-tag önálló címlappal szerepel. Impresszuma: „Pozsonyban és Pesten, Fűskuti Landerer Mihály örököseinek betűivel és költségével.”
31. Az Ur Jézus Nevébe. Régi és új zengedező mennyei kar veleje. Ki botsáttatott a megbővített Győri L. M. kis Katechismusa mellé ...
Lelőhely: OSZK, Mor. 1233d (2).
Ács Mihály: Arany lántz veleje ... (H. n. 1752.) című művéhez kötve.
- „Sopronban nyomtatt. Sziesz József János által, 1784.”
- „Frankofurtumban, 1784. Esztendőben.”
- „Pozsonyban és Pesten, Fűskuti Landerer Mihály költségével és betűivel, 1792.”
- „Pozsonyban és Pesten, Fűskuti Landerer Mihály költségével és betűivel, 1800.”
- „Pozsonyban és Pesten, Fűskuti Landerer Mihály költségével és betűivel, 1805.”
- „Pozsonyban és Pesten, Fűskuti Landerer Mihály örököseinek betűivel és költségével.”
- „Jénában, M.DCC.LI.”

Adatok a fenti kötetek kiadásairól

A zengedező mennyei kar korai kiadásai Lőcsén készültek. De már itt nehézséget okoz, hogy az énekek bővülési folyamata néhol ellentmond az impresszumokban szereplő évrrendnek. Az ABC-be rendezett tartalomjegyzék alapján a bővülési folyamat⁸:

⁸ A tartalomjegyzékek alapján dolgoztunk. Az alapkiadáshoz (I. sz.) képest új énekeket kezdőszavakkal jelöljük. A zárójelbe tett énekek a sorrendben következő kiadásban nem szerepelnek.

1692. után (1. sz.)

1696. (2. sz.) = 1703. (4. sz.) 1706. (5. sz.)

A : 8 A : 9 A próféták
 B : 4 B : 5 Bűnös ember
 C : 2 C : 2
 D : 5 D : 5
 E : 7 E : 8 Ez a szomorúságnak
 G : 1 G : 1
 H : 5 H : 6 Hogy Ádám kiüzeték
 J : 12 J : 13 Igen megvigasztalál
 K : 3 K : 3
 L : 1 L : 1
 M : 18 M : 18
 N : 3 N : 3
 O : 10 O : 12 Oh mérhetetlen
 Oh ki kiált
 R : 1 R : 1
 S : 16 S : 16
 T : 3 T : 3
 U : 5 U : 5
 V : 1 V : 1

1696. (3. sz.)

A : 10 A próféták
 Amaz kedves idő
 B : 6 Bűnös ember
 Bibliában mondja
 C : 2
 D : 5
 E : 8 Ez a szomorúságnak
 G : 1
 H : 6
 J : 10 Igen megvigasztalál
 Jer haljunk meg
 Jézust magamnak
 Immár Ádám hogy
 Isten áldásának háza
 Istenem neked meg.
 Isten megmutatá
 Istennek szent Fia
 K : 4 Ki csak Istenre dologát
 L : 4 Látod miképp jára
 Lölköm kit elvesztettél
 M : 20 Mi Atyánk ki vagy
 Minden órát gondold
 N : 3
 O : 14 Oh mérhetetlen
 Oh ki kiált
 Örülj szívem
 Oh te mindenható
 R : 1
 S : 17 Szívemet hozzád
 T : 4 Téged igazán s valóban
 U : 5
 V : 1

A : 9 (+ 1 A Krisztusnak)
 B : 5 A K betű alatt
 D : 5
 E : 8
 G : 1
 H : 6
 J : 13 (+ 1 Jézus hogy ki)
 K : 5 (2 a C alól)
 L : 1
 M : 18 (+ 1 Minden mi szenvedés)
 N : 3
 O : 12
 R : 1
 S : 16
 T : 3
 U : 5
 V : 1

A 2. számon leírt kiadás ismerete nélkül feltételeztük már, hogy az 1703-ban kiadott énekeskönyv korábbi, mint a 3. számon leírt 1696. évet viselő. Ugyanis a bővítési folyamat alapján lehetetlennek tartottuk, hogy az 1703. évi kiadás toldaléka (187–203. l.) ugyanúgy a toldalékban és azonos tartalommal szerepeljen egy korábbi kiadásban (3. számon leírt 1696. évi kiadás: 243–260. l.), miközben az utóbbi, tehát a korábbi kiadás

ÚJ ZENGEDEZŐ MENNYEI KAR,

Az-az

Régi és újonnan fereztetett,
válogatott, Isteni Ditséreteket, és
lelki Énekeket magában foglaló, szép
rendbe vétetett

GRADUÁL,

Melby

Az Istennek ditséretire, az Hivék-
nek ferkenítésére, és vigasztalásokra,
egynéhány Imádságokkal együtt
ki-botsáttatott.

FRANKOFURTUMBAN,

Találtatik Ludwig János Köfzégghi
Compactornál. 1750.

ÚJ ZENGEDEZŐ MENNYEI KAR,

Az-az

Régi és újonnan fereztetett,
válogatott, Isteni Ditséreteket, és
lelki Énekeket magában foglaló, szép
rendbe vétetett

GRADUÁL,

Me Ny Jos. Jorkos.

Az Istennek ditséretire, az Hivék-
nek ferkenítésére, és vigasztalásokra,
egynéhány Imádságokkal együtt
ki-botsáttatott.

FRANKOFURTUMBAN,

Találtatik Ludwig János Köfzégghi
Compactornál. 1750.

UT ZENGEDEZŐ MENNYESI KAR,

Az az:

Régi és újonnan szerzetett,
válogatott, Isteni Ditséreteket, és
lelki Énekeket magában foglaló, szép
rendbe vétett

GRÁDUÁL

Melly

Az Istennek ditséretire, az Hívek-
nek ferkentésekre, és vigasztalásokra,
egynéhány Imádságokkal együtt
ki-borsáttatott.

FRANKOFURTUMBAN,

1770. Efstendőben.

UT ZENGEDEZŐ MENNYESI KAR,

Az az:

Régi és újonnan szerzetett,
válogatott, Isteni Ditséreteket, és
lelki Énekeket magában foglaló, szép
rendbe vétett

GRÁDUÁL

Melly

Az Istennek ditséretire, az Hívek-
nek ferkentésekre, és vigasztalásokra,
egynéhány Imádságokkal együtt
ki-borsáttatott.

FRANKOFURTUMBAN,

1770. Efstendőben.

egyéb új énekei (28–35., 51–54. és a 75–113. l.) kivétel nélkül elmaradnak. A toldalékok nem kerülhettek egymástól függetlenül a kötetekbe, vagyis: a 3. számon leírt 1696. évet viselő kiadásnak az 1703-at viselő után kellett keletkeznie. Ezt külső érvek is támogatták. Így pl. az a tény, hogy az 1696. évszámú kiadás néhol az Arany lánc ... Lőcse, 1716. impresszumú kötethez kötve maradt fenn.

Tehát Lőcse, 1696. impresszummal a 18. században újranyomták a kötetet, bővített formában.⁹ Ez a kiadás már valószínű nem Lőcsén készült, feltételezésünk szerint 1716–1734 között.

A Lőcse, 1726. impresszumú kiadás betűtípusai igazolták a Fábri Gergely által feljegyzett adatokat, melyek szerint ez a kiadás sem a köteten megjelölt helyen és időben jelent meg, hanem Győrött, 1734-ben,¹⁰ Streibig betűivel.

Az 1748-as évszámot viselő kiadás sem az impresszumban feltüntetett Lőcsén jelent meg, hanem Sopronban, Siess betűivel.¹¹

Az 1735. évi, Augsburgi jelzésű kiadás¹² a hozzákötött, Jéna, 1734. impresszumú Arany lánc című művel azonos műhelyben készült. Az általunk hozzáférhető, valós impresszumú nyomtatványok között nem találtunk eddig olyat, amelyben az e nyomtatványokban szereplő betűkészletek szerepelnek. Egyéb hamis impresszumú kötetek bőven akadnak azonos betűkészlettel. Adataink nagyobb része Győr és Sopron felé irányítják tekintetünket. Gyanúba hozható még Pozsony is. A megjelenési évet hitelesnek fogadhatjuk el.

Az 1747. évi, Augsburg jelzésű mű általunk vizsgált példányának papírja, annak vízjele azonos a hozzá kötött *Arany lánc* (Jéna, 1747.) című kiadványával, melynek típusa minden kétséget kizáróan a pozsonyi Royer-nyomdáé. A *Zengedező* ... végén azonban szerepel egy faducról készült virágkosár, amely soproni nyomtatványokon fordul elő. Az egyértelmű állásfoglaláshoz ismernünk kellene a Royer-, ill. a Siess-nyomda teljes nyomdai készletét. Eddigi ismereteink alapján lehetségesnek tartjuk, hogy a két nyomda készlete az 1740-es években (esetleg családi kapcsolatok révén) keveredett. Az azonos évszámú *Arany lánc* és a *Zengedező* ... című kiadványok nem azonos betűtípussal készültek. Ennek ellenére – a pozsonyi nyomda egyéb termékeit is figyelembe véve – mégis lehetségesnek tartjuk, hogy a nyomtatvány részben Royer betűivel készült.

Az Augsburg, 1760-as impresszummal megjelent kiadás Sopronban, Siess betűivel készült. Ugyancsak ott nyomtatták a *Régi és új zengedező mennyei kar veleje* (Jéna, 1751.) című művet (31. sz.).¹³ A Wittenberg, 1780-as jelzésű kötet betűtípusait nem vizsgáltuk

⁹ SCHULEK Tibor: *Kurzer Abriss der Geschichte des ungarischen Kirchengesangbuch und des Standes hymnologischer Forschung in Ungarn* (= Jahrbuch für Liturgik und Hymnologie, Kassel, 1968, 130–140.) c. cikkében az énekek bővülése, továbbá a Rákóczi-szabadságharc vallási toleranciáját figyelembe véve a kötet megjelenését 1711–1726 közé helyezte.

¹⁰ Fábri Gergely naplójáról és az abból idézett adatról l. PAYR Sándor: *Fábri Gergely naplója* (= Theológiai Szaklap, 2, 1904, 124–132.) című cikkét. A kiadás korrektora Fábri, a kiadó Müller János győri könyvárus.

¹¹ A lőcsei nyomtatás tényét PAVERCSIK Ilona fentebb idézett cikkében (2. sz. jegyzet) kizárta. A nyomtatvány betűtípusa teljes egyezést mutat a Füssi Pius: *Ferrarius Szent Vintze élete és a Rövid oktatás* című, 1749-ben Sopronban nyomtatott művekéével.

¹² A bővülési folyamatot számokkal itt csak nehezen tudjuk érzékeltetni, mert gyakran korábban már szerepelt énekek elmaradnak. Az 5. számon leírt kiadás 109 éneke szerepel a 10. számon leírtban (1735. éviben), ahol összesen 222 az énekek száma. A 11. számon leírtba újabb 19 ének került be, de az énekek száma így is csak 224. A 14. számon először leírt, és később változatlan tartalommal sok kiadást megért Új zengedező mennyei kar című kötetben a tartalomjegyzék szerint 636 ének található.

¹³ Már PAYR Sándor megállapította a *Magyar pietisták a 18. században* c. művében (Bp. 1898. 155.), hogy a Luther-féle katechizmust Jéna, 1751. impresszummal Sopron-

meg, feltételezésünk szerint azonban a soproni könyvkötő ezt a kiadást is Siessnél készíttette.

Torkos József 1743. október 1-én Győrből azt írta Prónay Gábornak, hogy a bővített és átalakított énekeskönyv példányát küldi annak feleségének. A kiadvány „minap hagyta el sajtónkat” — jegyezte meg Torkos.¹⁴

A szóban forgó kötet címlapján megjelenési helyként Frankfurt van feltüntetve. Torkos József, a kötet összeállítója, közvetve azt állította levelében, hogy Győrött látott a mű napvilágot, 1743-ban. A kötet főszövegének típusát Streibig csak ritkán használta ebben az időben. Pl. A' 'sidó Raby Samuelnek ... (Győr, 1745.) című nyomtatvány címlapjának egyes soraiban, vagy a B₂ levélen. Ugyanígy A' purgatóriumbeli ... (Győr, 1742.) című kiadvány impresszumában is. Az előljáró beszéd típusa megtalálható pl. az *Útitárs* (Győr, 1745.) című kiadványban.¹⁵

Tehát az *Új zengedező mennyei kar* első kiadása Győrött jelent meg, 1743-ban. A kiadás kétféle címlappal készült: a példányok egy része Ludvig János kőszegi, más része pedig Müller Jakab győri könyvkötőt nevezi meg kiadóként.

A további kiadások, miként a példányok leírásaiból láthatjuk, azonos terjedelemben és azonos tördeléssel láttak napvilágot. Érdekes, hogy valamennyiben két 983–984. lap található.¹⁶ Egy-egy esetben, a kötet vége felé, néhány sort csúszik a tördelés. A mutatóban azonban ekkor sincs feltüntetve, hogy néhány ének kezdete eggyel nagyobb lap-számon található.¹⁷

A 15–22. és 24–26. számon leírt kiadások Sopronban jelentek meg Siess betűível. Az 1750-es évszámot viselő két kiadás főszövege A Jézus Társaságból való Pinamonti János Péter ... (Sopron, 1755.) kezdetű mű szövegtípusával, az előljáró beszédé pedig annak hibajegyzékével és A kereszten függő ... (Sopron, 1755.) című könyv 88–96. lapjainak típusával egyezik.

A Sopronban nyomtatott *Új zengedező* ... című kiadványok címlapdíszei kétfélék. Az egyik közülük a 15–16. és a 18. számon leírt példányokat díszíti. Ugyanez a dísz szerepel A jó erkölcsre oktató Kátónak versei c. kiadvány (Sopron, 1757.) címlapján.¹⁸ E mű előljáró beszéde előtt is ugyanazok a nyomdai díszek találhatók, mint a 16. számon leírt tételünk hasonló helyén.

A másik féle címlapdísz az 1768 és 1784 közti kiadásokon (19–22. és 24–26. tételek) találhatóak. II. József türelmi rendeletének megjelenése után egyes kiadásokon valós impresszum szerepel: Sopron. Ekkor is akadnak azonban Frankfurt jelzésű hamis imp-

ban jelentették meg. Ezzel együtt nyomtatták ki, azonos betűkkel a 31. számon leírt tételünket.

¹⁴ TORKOS József levelének kiadását l. *Magyar Evangélikus Egyháztörténeti Emlékek I. Kiad.* PRÓRAY Dezső. Bp. 1905, 394–395. — A sárospataki példány (NN 150.) dísz-címlapjának verzójára is feljegyezte ezt az adatot HARSÁNYI István 1921-ben, PAYR értesítése alapján.

¹⁵ PAYR azon adata, hogy STREIBIG az 1733-ban titokban kinyomtatott *Útitárs* c. kötetet adta ki 1745-ben (majd ugyanezt 1769-ben a nagyszombati jezsuita nyomda) tévedés. Csak címegezésről van szó. PAYR adata a 10. számú jegyzetben idézett cikkben található.

¹⁶ A számozás ismétlődése az Ss ív utolsó és a Tt ív első levelén található, a szöveg azonban folytatódag, nem ismétlődik.

¹⁷ A 23. számon leírt kiadásról van szó.

¹⁸ Ugyanígy, esetleg ugyanez a címlapdísz szerepel a pozsonyi Royer készletében is. Vö. COMENIUS: *Januae linguarum* ... (Pozsony, 1747.), szintén a címlapon. A nyomdai díszek közül ebben az időben már csak a nagyon különlegesek és másutt elő nem forduló jelentenek biztos támpontot a nyomdahely meghatározásában. Ennek ellenére fontos fogódzók a kutatásban.

resszumok, valószínű a jobb értékesíthetőség reményében kerültek a címlapra. De az is lehet, hogy későbbi kiadások, visszadatált évszámmal.

A valós nyomdahely számunkra először a cenzúráiratokban tűnt fel.¹⁹ Kelemen Márton pápai könyvkereskedő ezek szerint 1758 őszén közvetlenül a helytartótanácsához fordult, azt panaszolván, hogy a pozsonyi Alexander Kempff-nél vásárolt könyveit elkobozták. Kempff bizonylatot írt alá, mely szerint a szóban forgó könyvek terjesztését a bécsi cenzúrahivatal engedélyezte. A helytartótanács tájékozódó kérdésére Gróf Zichy Ferenc győri püspök egyebek között szólott egy Graduálról is (= az *Új zengedező* . . . című kiadvánnyal), melyet Ludvig János kőszegi könyvkötő és könyvkereskedő a kelendőség biztosítása érdekében Frankfurt jelzéssel, valójában azonban Sopronban adatott ki. Lehetetlen, hogy e köteteket külföldről hozzák be nagy mennyiségben, s mégsem akadnak fel behozatalkor a vámon.

A helytartótanács ismételten tájékoztatást kért a püspöktől: mire alapozza azon vádját, hogy a külföldi nyomdahelyet megjelölő kötetek között olyanok is vannak, amelyek titokban Magyarországon készültek. Zichy 1759. február 28-án kelt levelében megismétli és kiegészíti adatait. Kelemen Márton fia, Sámuel, azt is elmesélte a győri könyvkötőnek, hogy a Graduált már korábban is újramomták atyja kérésére Sopronban. Most pedig ismét kinyomtatták.

Az ügyvel a cenzúráiratok közt a továbbiakban nem találkoztunk. Schulek Tibor adatgyűjtéséből azonban megtudhattuk, hogy a Kelemen Márton által, Frankfurt jelzéssel kiadott Graduálból a 20. század közepe előtt Sopronban őriztek egy példányt.

Az *Új zengedező mennyei kar* kiadási éveinek hamis voltára nem találtunk konkrét adatot. Lehetséges, hogy az azonos impresszumú, de mégsem azonos kiadások (l. a képmelléleteket) egyike azonban visszadatált évszámot ad.

A fennmaradt kiadások közt gyakori az unikum, így teljesen jogosan feltételezhetjük, hogy az általunk leírtaknál jóval többször megjelentek ezen énekeskönyvek. A folytonos használat során azonban a példányok a szó szoros értelmében elvástak, s a kiadások is megritkultak. Schulek Tibor gyűjteményében például az *Új zengedező mennyei kar* című énekeskönyvből hat olyan csonka példány is található, amelyeknek szedése sem egy mással, sem az általunk felsorolt kiadások valamelyikével nem azonos.²⁰

SZELESTEI N. LÁSZLÓ

¹⁹ Országos Levéltár, C-31, Acta revisionis librorum, I. csomó: 1758. és II. csomó: 1759.

²⁰ SCHULEK Tibornak ezúton is köszönetet mondunk segítségért és gyűjteményének rendelkezésünkre bocsátásáért.

FIGYELŐ

Klaniczay Tibor 60. születésnapjára. A régi magyar irodalom neves kutatóját, a reneszánsz- és barokk-kutatás nemzetközileg elismert szaktekintélyét, irodalomtudományunk kiváló szervezőjét köszöntjük 60. születésnapja alkalmából. Pályáját, melynek már kezdetét is Kossuth-díj fémjelezte, a jelentős, egyéni kutatási eredmények mellett, már szinte indulásától kezdve jellemezte az egész szaktudomány fejlődésére kiható, tudományszervező és irányító tevékenység is. Egészen fiatalon, korábbi korok mulasztásait is pótlandó, alapvető irodalomtudományi vállalkozásokat: szövegkiadásokat, sorozatokat hozott létre, kézikönyveket, folyóiratokat szerkesztett, s mindehhez elengedhetetlen követelményként, az irodalomtudományi kutatás számára önálló tudományos műhelyt szervezett. Mindezzel — és természetesen személyének közvetlenségével és hatóerejével — egy egész korszak szaktudományának és szaktudósainak fejlődésére volt jelentős hatással; kezdeményezései nagymértékben szolgálták az irodalomtörténet tudományos rangjának emelését és elismerését. És amikor, szerencsére csak átmenetileg, vulgáris, illetve divatos és ál-modern nézetek kezdtek eluralkodni történeti múltunkkal kapcsolatban, higgadt, de határozott érvekkel mutatott rá a hagyományok feltárásának és megismertetésének fontosságára, s a nemzeti tudat rövidre zárásának káros jelenségeire, nemkülönben a magatartás kirívó voltára, szocialista és nem szocialista országok gyakorlatában egyaránt. „A múlt hosszú időtartamának, a nemzeti múlt mélységének különleges ereje van a nemzeti kohézió szempontjából. Nem véletlen, hogy a magyarságnál a nemzeti fejlődés tekintetében fiatalabb népek olyan szívós erőfeszítésekkel igyekeznek szocialista viszonyok között is, múltjuk, kultúrájuk hosszú időtartamát kimutatni és dokumentálni. Még fiatalabb nemzetek — Kanada például — igyekeznek minden olyan helyet, követ számon tartani, megjelölni, megőrizni, ahol két- vagy háromszáz évvel ezelőtt történt valami. Mit nem adnának azért, ha lenne egy olyan helyük, ahol kilencszáz évvel ezelőtt már könyveket is írtak! Mi viszont gyakran könnyelműen megnyugsunk abban, ha vissza tudunk pillantani a XVIII. századig. Mintha székelyünk kellene — amolyan feudális-klerikális rekvizitumként — régmúlt századainkat, elfelejtkeznénk arról, hogy népünk történetének nagyobb részéről mondunk le így.” Megnyilatkozásainak, egyszerre józan és szenvedélyes érveinek is volt szerepe abban, hogy történelmünk korábbi századainak kulturális hagyományai iránti közöny ma már oszladozni kezd. A *Magyar Könyvszemle* szerkesztősége Klaniczay Tibor akadémikusnak további eredményes és sikeres munkásságot kíván.

¹ K. T.: *Hagyományok ébresztése*. Bp. 1976. 21.

Scheiber Sándor köszöntése. Tudományos közéletünk ismert személyisége, állami kitüntetett, a tudományok doktora, hazai és külföldi egyetemek, akadémiák professzora, folyóiratunk fáradszaktalan munkatársa hetven éves. A tollából megjelent tanulmányok, közlések, elemző könyvismertetések kutatógenerációkat igazítanak útba. Az általa felfedezett és mintaszerű filológiai pontossággal tárgyalt dokumentumok új utakat nyitottak meg a keleti és magyar könyvkultúra vizsgálatának történetében. Több évtizedes tudományos munkásságának ebben a szeptében is a források mértéktartó kezelését a párhuzamok kimutatását, a szakirodalom kritikáját tartja feladatának. A tudós szerényen meghúzódik az általa feltárt adatok, szövegek, összefüggések mögé, másra hagyva a látványosabb részt, az elemzést. Cikkeiben, dolgozataiban műremekké formált téglákat szállít a nemzetközi orientálistika és a magyar nemzeti tudományok épületéhez. Szorgalmával és gazdag adattudásával párosuló tudományihető tevékenysége nemcsak ismereteinket gazdagítja, újabb alkotásokra is ösztönöz. Egykori és mai tanítványai, munkatársai és kollégái merítenek tudásának kiapadhatatlan forrásából. A mindig tanuló és tanító Scheiber Sándort ezért is köszöntik a magyar és külföldi tudósok tiszteletére összeállított tanulmánykötet kiadásával. Az értékes kötet, mint Scheiber Sándor egész életműve és jövőbeli tudományos munkája, nem csupán az ünnepezt dicsősége, de a magyar tudomány nemzetközi elismerése is.

DÁN RÓBERT

Gergely Pál (1902–1982). 1982. október 27-én elhunyt dr. Gergely Pál, az Akadémiai Könyvtár nyugalmazott osztályvezető-helyettese.

1902-ben született Kolozsvárott, középiskoláit szülővárosa unitárius kollégiumában végezte. Érettségi után másfél éven át a kolozsvári *Az Ujság* című lapnál újságíróskodott, majd 1922-ben beiratkozott a budapesti egyetem jogtudományi karára. 1928-ban a Magyar Tudományos Akadémia főttkári hivatalában helyezkedett el mint gyorsíró, majd gyakornok, s élete ettől kezdve mindvégig szorosan összeforrt az Akadémiával. Az Akadémia átszervezése után, 1949 őszén a főttkári hivatalból áthelyezték a könyvtárba, ahol a kéziratárba kapott beosztást. Innen ment nyugdíjba 1967-ben.

A kéziratárban az akadémia régi, 1949 előtti levéltárának rendezése és feldolgozása lett a feladata, így munkaköre mintegy folytatása volt korábbi hivatali tevékenységének, de különös érdeklődéssel és szeretettel gondozta, gyarapította a kéziratár népköltési anyagát is. Gyorsírástudását, amelyet korábban hivatali munkájában hasznosított, később a néprajz és az irodalomtörténet szolgálatába állította, amikor Vikár Béla feljegyzéseinek, Szabó Lőrinc jegyzeteinek és versfogalmazványainak áttételére vállalkozott.

Az írás sohasem volt idegen terület számára, de míg korábban főleg népszerűsítő kötetei, publicisztikai művei láttak napvilágot hazai és romániai magyar lapokban, az ötvenes évektől kezdve egyre inkább a kéziratár állományából és az akadémiai levéltár anyagából adta közre Vörösmarty-, Frankenburg- és Bartók-íráskor szövegeit, feltárta a Pápai Párizs-album tudománytörténeti jelentőségű bejegyzéseit, s több cikkben foglalkozott az Akadémia múltjának számos részletével: a Nemzeti Színház létrehozásában vállalt szerepével, Arany főttkári működésével, Bartók és Kodály akadémiai tevékenységével és még igen sok más témával.

Szorosan összefügg ezekkel az Arany János művei kritikai kiadásában megjelent, Arany hivatali működésének iratait tartalmazó, Gergely Pál által közreadott két kötet, valamint a Kriza János székely népköltési gyűjteményének számos korábban kiadatlan darabját is magában foglaló gyűjtemény, amelynek a verses részét ő gondozta.

Derűs egyénisége, anekdotizáló kedve sok barátot szerzett neki mindenütt. Nyugdíjba menetele után is megtartotta kapcsolatát régi munkahelyével és munkatársaival, sőt

amikor elköltözött évtizedeken át volt otthonából, az Akadémiával összeépült bérházból, a város pereméről is vissza-visszajárt oda, ahol szinte az egész életét töltötte. Amíg erejéből futotta, a munkát sem hagyta abba: utolsó, nemrégiben megjelent publikációja az általa annyira szeretett Arany János egy eddig ismeretlen szövegű bírálatának közreadása volt Szász Károly *Macbeth*-fordításáról.

F. CSANAK DÓRA

Művészet I. Lajos korában, 1342–1382 (Az István király Múzeum kiállítása, Székesfehérvár, 1982. IX. – 1983. III.). Negyven éve már annak, hogy a tudományos élet utóljára próbálta felmérni Nagy Lajos korának szellemi értékeit: akkor trónraléptének, most halálának hatszázadik évfordulója alkalmából. Így az Anjou-kori udvari művészet emlékeanyagából válogató kiállítás a magyar középkorkutatás ünnepi eseményévé vált.

Dercsényi Dezső külhoni katedrálisok kincstárainak inventáriumai alapján már egyik, 1941-es tanulmányában felhívta a figyelmet arra, hogy az Anjou-udvar emlékei nagyrészt elkerültek Magyarországról. Ez fokozottan érvényes a kódexekre, amelyek Washingtontól Leningrádig szóródtak szét a világban. Így érthető, hogy az ötvösség, pecsétek, pénzverés, szobrászat és faliképfestészet mellett a könyvfestészet emlékei csak fotókon vagy fakszimile kiadásokban tekinthetők meg, de sajnálható, hogy a hazai gyűjtemények kódexei hiányoznak. Még ez az exposition imaginaire is az elmúlt évtizedek mennyiségben és minőségben gyarapodó művészettörténeti kutatásait tanúsítja, s kijelöli a könyvtörténet feladatait.

Wehli Tünde a kiállítás katalóguskötetében áttekinti és újraértékeli a kor könyvfestészetét, aminek jelentőségét az is mutatja, hogy a többi műfajt megelőzve, az itáliai kapcsolatok legjelentősebb megnyilvánulási formájává vált. Eszerint az Anjou-udvarral összefüggő kódexekhez tartozik a Magyar Anjou Legendárium, amely bolognai iskolázottságú mester, valószínűleg itáliai munkája. A possessor bejegyzés alapján sorolható még ide Nicolaus praepositus Strigoniensis két egyházi jogi kódexe, amelyeket Erzsébet anyakirálynővel tett itáliai látogatása idején rendelhetett meg, s jelenleg Padovában őriznek.

Az 1350-es évektől új korszak kezdődött, amikor Bologna közvetlen befolyása, a kéziratok importja csökkent, s udvari festőműhely alakult ki. A Képes Krónika miniatúráinak stílusjegyei közép-európai hatásokat mutatnak, elsősorban cseh táblaképekkel tartanak rokonságot, amit a prágai IV. Károly-kiállítás már korábban sejtetett. Az Oxfordban őrzött Pseudo-Aristotelesi Secretum Secretorum is az udvarban, feltehetően a Képes Krónikával egy műhelyben készült. A washingtoni Neksei Demeter-biblia bolognai, toscanai hagyományt követő hazai műhely terméke.

Az Anjou-kori könyvkultúra, ismerve az udvar dinasztikus összeköttetéseit, reprezentációját, szerzetesrendi alapításait, széles alapokon nyugodott. Ennek megismeréséhez a kódexfestészeti kutatás eredményeit követnie kell a possessor, kodikológiai, levéltári, a kódexek tartalmára is vonatkozó vizsgálódásoknak. Így azonosíthatta – hogy csak két ismertebb példát említsünk – Fraknoi Johannis de Bredebscheid de Tremonia Klosterneuburgban őrzött Nagy Szent Gergely kódexét, vagy Melich János és Radó Polikárp az OSZK egy I. Lajos idejében, Spalatóban használt kódexét (Cod. Lat. 334).

Az Anjou-kor művészeti életének újonnan felvázolt képeiben az íráskultúra megőrizte méltó helyét, sőt új kapcsolódási pontokkal is gazdagodott. A reprezentatív válogatást nyújtó kiállítás azonban remélhetőleg nemcsak a művészettörténészek számára jelenti majd új kutatások kiindulópontját. A Magyar Anjou Legendárium szétszóródott lapjainak újratálalkozása talán a korszak könyvkultúrájáról formálódó képünket is jelképezi.

VESZPRÉMY LÁSZLÓ

Könyvtörténeti kiállítás Zágrábban. A zágrábi Nemzeti és Egyetemi Könyvtár (Nacionalna i Sveučilišna Biblioteka) kiállítást rendezett kincseiből 1982. október 18. és 31. között. Az alkalmat ehhez a könyv hónapja szolgáltatta, amelyet Jugoszláviában minden októberben megrendeznek. Ebben az esztendőben Horvátországon volt a sor. Az ország legnagyobb könyvtára ennek jegyében tette ki közszemlére legértékesebb dokumentumait az erre a célra átalakított központi olvasótermében.

Miután a horvátok 1983-ban ünneplik könyvnyomtatásuk 500. évfordulóját, a kiállítás jellege kifejezetten könyvtörténeti volt: az 595 dokumentum mind a 10. századtól a múlt század derekáig terjedő korszakból származik. Ezen belül is a korábbi évszázadok kaptak viszonylag nagyobb hangsúlyt, míg kb. 1700-tól inkább csak ízelítőt kaphatott a látogató a zágrábi könyvtár tudománytörténetileg számottevő könyveiről. Ez a rész is kitűnően sikerült, mert a nemzetközi tudományosság kimagasló alakjai általában fontos műveikkel voltak képviselve, ami mintegy dióhéjban áttekintést nyújtott az egyes tudományágak fejlődéséről.

A több mint száz kézirát Zágrábban a legnagyobb élményt nyújtotta e téren 1964 tavasza óta, amikor is a jugoszláviai miniaturaművészetet mutatták be az ottani Iparművészeti Múzeumban. A mostani alkalommal a 26 középkori latin kódexet külön csoportban 12 glagolica kézirat követte. Ez a jellegzetes, középkori írás, amelyet egykor a dalmát tengerpart számos vidékén alkalmaztak, már évszázadok óta használaton kívül áll. Mint ilyen, egyedülálló specialitásnak minősül. E részleg fényét az a körülmény is jelentősen emelte, hogy közvetlenül a kiállítás megnyitása előtt sikerült egy olaszországi magángyűjteményből megvenni azt az 1464-ben igen gondos vonalvezetésű, glagolica betűkkel hátrýára írt breviáriumot, amely így egyszeriben a zágrábi könyvtörténeti bemutató fő attrakciójává lépett elő. (Itt jegyzendő meg, hogy a 300 000 dolláros vételár éppen a hatszorosa volt a löveni Mária Siralmat is tartalmazó kódex becsértékének, amelyet az előbbi akcióval lényegében párhuzamosan lebonyolított magyar–belga csere során állapítottak meg.) A 38 kiállított ősnymtatvány mellett még 11 glagolica betűkkel készült nyomtatványt is láthatott a látogató, amelyek az 1507–1741. közötti időszakból származtak.

A magyar–horvát történelmi együttélés természetes velejárója, hogy a kiállításra került horvát vonatkozású dokumentumoknak többsége magyar szempontból is igen figyelemreméltó. A könyvtörténeti bemutatóhoz nyomtatott katalógus is készült *Blago Nacionalne i Sveučilišne Biblioteke* címmel, amelyet mintegy másfél tucat – részben színes – tábla illusztrál. Kiemelendő ennek kapcsán, ami természetesen az egész kiállítás megrendezésének nehézségeit is jelentősen fokozta, hogy az egész vállalkozás előkészítéséhez szinte valószínűtlenül rövid idő, mindössze hetven napnyi idő állt csupán rendelkezésre. Ennek fényében különösen gratulálni kell a zágrábi könyvtárosoknak – élükön Dražen Budišával és Kornelija Pejčinovićsal – kincseik színvonalas bemutatásához.

BORSA GEDEON

Köpeczi Béla: Döntés előtt (Az ifjú Rákóczi eszmei útja). Akadémiai Kiadó, Bp. 1982. 228 l. 82 t.

Nemcsak politika- és eszmetörténeti, de könyv- és könyvtártörténeti szempontból is tanulságos, értékes eredményeket közreadó kötet Köpeczi Béla új Rákóczi-könyve. A szerző abból a közismert tételből indul ki, amely szerint a könyvek, főként az ifjúkori olvasmányok vizsgálata révén az olvasó személyiség gondolkodó-eszmei fejlődése, ideológiai arculatának kialakulása megragadható, s ezt alkalmazza Rákóczi egyes életszakaszainak bemutatásakor. Az erre vállalkozó kutató abban a szerencsés helyzetben van, hogy az olvasmányok hatását bizonyos mértékig ellenőrizheti is, a könyvjegyzéken szereplő tételek ismertségét kontrollálhatja, mégpedig kétféle módon is. Egyfelől a fejedelem két önéletrajzi művének (*Confessiones*, *Memoires*) idevágó megjegyzései, másfelől a történeti események, az életrajzi mozzanatok révén, s így válhat teljessé a kép. Az olvasottság, a könyvekben rejlő műveltséganyag világnézetté szilárdulásának menetét vázolja fel tehát a szerző, láthatóvá téve ezáltal a politikai tettekig vezető út állomásait, annak buktatóit és nyílt szakaszait, emelkedőt és lejtőt egyaránt.

Régebbi századok könyv kultúráját illetően messzemenően igazat adhatunk a megállapításnak, amely szerint „nem valamiféle esetlegesség jellemezte a könyvek gyűjtését” (12. l.). A tudatosságra, a gondos válogatásra nem jellemzőbb, mint az, hogy egyes főúri—főpapi könyvtárak külön listákat állítottak össze megbízottjaik számára a beszerzendő könyvekről. Már csak a kötetek igen magas ára sem sok véletlenszerűséget engedhetett meg, így a könyvtári listák híven tükrözik a tulajdonos szellemi orientációját, műveltségét.

Rákóczi gyermek- és ifjúkori olvasmányai a jellegzetesen 17. századi barokk vallásos szellemet árasztják. Az ifjú feje-

delem *Libellus alphabeticusa* (Kassa 1674), imádságoskönyvei, tankönyvei, a *Cantus catholici* egyaránt azt a világszemléletet közvetítették számára, amely végső soron Pázmány Péter munkásságára vezethető vissza (30. l.). A Biblia Káldi-féle fordítása, valamint Petrus Canisius németalföldi (s nem pedig olasz, 33. l.) származású jezsuita *Parvus catechismus* Rákóczi „alapkönyvei” közé tartoztak. Nehéz kérdés, hogy vajon anyja mellett, a munkácsi várban ismerhette-e Zrínyi Miklós *Szigeti veszedelmét*. A feltételezés, amely szerint ismernie kellett, logikus, noha adatszerűen nem igazolható. Feltűnő azonban, hogy későbbi írásaiban nem emlegeti, nem utal rá, pedig e nagyszabású remekműnek nagy hatást kellett volna rá tennie, az ugyanis nehezen hihető, hogy teljességgel érzéketlenül ment volna el az eposz eszmei, erkölcsi és esztétikai értékei mellett. E ponton csak a Zrínyi-életmű utóéletére vonatkozó kutatások adhatnak majd választ.

Bécsben, majd itáliai peregrinációja során rendkívüli mértékben kitágult az ifjú főúr eszmei horizontja. A kegyességi és hitvitázó irodalom oly nagy mennyiségben megismert alapművei mellé most már földrajzi, történelmi, jogi, erkölcsi és elmélkedő olvasmányok egész sora társult, amely a bécsűjhelyi börtönben eltöltött időszakig azután állandóan bővült. A könyvek elolvasásának pontos kronológiáját ugyan nem ismerjük, így is kirajzolódik azonban az egyre öntudatosabbá váló ifjú eszmélkedésének íve, szellemi gyarapodásának irányvonala.

Latin és francia nyelvismerete szinte korlátlan lehetőségeket nyitott előtte ahhoz, hogy a korszerű európai kultúrában tájékozódhasson, s ezt a nyitott szellemű, érzékeny, lojalitás és alkalmazkodás ellenpólusai között töprengő Rákóczi meg is tette. Végül is reális képet alkothatott arról, milyen helyet foglal el Magyarország az európai politikai konstellációban, ugyanis hazája történelmét is túlnyomórészt külföldi forrásokból tanulmányozta (160—

180. l.). Ez a tájékozottság a szabadságharc későbbi vezérének politikai elgondolásaiban fontos szerepet játszott, ez segítette őt mozgalma nemzetközi összefüggéseinek felismerésében és alakításában. Más kérdés, hogy külügyi kapcsolatai mégsem lehettek majd sikeresek, mert az erőviszonyok kedvezőtlenül alakultak. Az olvasmányanyag elemzése végeredményben meggyőzően bizonyítja, hogy Rákóczi személyiségének legfontosabb összetevői között hivatástudatát, a családi-nemzeti hagyományt, a devotio moderna és a sztoicizmus által meghatározott etikumát, valamint a történelmi helyzetből fakadó feszültséget említhetjük.

Csupán néhány gondolatot emelhetünk ki ehelyütt Köpeczi Béla tanulmányából; úgy hisszük, módszerét haszonnal lehetne alkalmazni a magyar politikai és szellemi élet más vezéregyéniségeinek vizsgálatakor is. A könyv valamennyi fejezetében szembetűnő a szerző elemzéseinek alaposága, a vizsgált jelenség minden részletére kiterjedő figyelme. De ez a figyelem minden adatot, minden árnyalatot a lényeg szempontjából mérlel, történeti, társadalmi és művészi jelenséget szerves egységben szemlél, hogy ezáltal minden köztételtől mentesen, tárgyilagosan ítélhesen a nemegyszer meglehetősen bonyolult kérdésekben. Ez az ellentétes véleményeket is szembesítő, minden állásponttal gondosan számoló, a szilárdnak hitt megállapításokat is ellenőrző gondosság Köpeczi Béla kötetét izgalmas olvasmánnyá teszi, olyan könyvvé, amelyet mind a szakemberek, mind pedig a politikai gondolkodásunk múltja iránt érdeklődő olvasók az új eredményeknek kijáró érdeklődéssel tanulmányozhatnak.

BITSKEY ISTVÁN

Kiss István: Az Athenaeum könyvkiadó története és szerepe a magyar irodalomban
Bp. 1981. Akadémiai Kiadó

Egy könyvkiadó működésében ott tükröződik az adott ország, kor és társadalom politikai, szellemi képe. Egy-egy ilyen cég kiszolgálója és egyúttal alakítója is kora igényeinek. Így nyújt a könyvkiadás-történet egy sajátos új rálátást egy adott kor történelmi megközelítéséhez.

Kiss István érdeme, hogy felismerte a könyvkiadás-történet sajátos szerepét a politikai, szellemi élet tárgyalásában. Módszertanilag az egyes kiadók működésének vizsgálatánál természetesen a nyomdász- és könyvkereskedelmi-történetírás kimunkált ösvényein haladhatott, mind a forráskutatást illetően, mind a cégtörténet

fő tartópilléreinek lerakásakor. Azonban egy ilyen könyvkiadóüzem tevékenysége sokkal szerteágazóbb, bonyolultabb mechanizmus, mint az egykori kis üzemeké volt. Így az elemzés részterületei, az ipar- és gazdaságtörténet, valamint a tudomány- és irodalomtörténet körén túl vezetnek. A termelés mennyiségi mutatói, mind a címek, mind a példányszámok vonatkozásában, lehetőséget teremtenek arra, hogy a kiadó tevékenységének hatását egyes társadalmi struktúrák szellemi, politikai arculatának alakulásában betöltött szerepe szerint is értékeljük. Így válik a kiadás-történet egyetemesebb érvényűvé és nyújthat segítséget egy tágabb értelemben vett társadalomtörténeti kép megrajzolásához.

E koncepció jegyében tekinthetjük Kiss István monográfiája kiinduló pontja egy háttérének egyaránt a kor politikai, ideológiai viszonyainak, a könyv és olvasói, az írók és az irodalom helyzetének ismertetését. Mintegy nemcsak bemutatva azokat a körülményeket, feltételeket, amelyek között a kiadó tevékenykedett — de részint az olvasóra is bízva a köztől gazdag tényanyag mozaikdarabkáinak felrakását.

A kiadó sok évtizedes működésének teljes történeti feltárására azonban Kiss István nem vállalkozhatott. Az „Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt” nyomdai és terjesztési dolgairól csak érintőlegesebben esik szó. Reflektorfénybe a kiadói tevékenység és — ezen belül is — az Athenaeum kétségtelenül legeredményesebb és csillogóbb korszaka — a két világháború közötti periódus került.

Kiss István munkáját megnehezítette az a tény, hogy könyve e műfajban, az első kiadótörténet volt, és így nem állt a rendelkezésére még megfelelő mennyiségű történeti tényanyag az összehasonlításához, néhány jelenség okainak felfejtéséhez. Így például a fiatal nemzedék tagjainak a harmincas évek derekán, negyvenes évek fordulóján a Franklin Társulathoz, majd a Révai Testvérekhez való szorosabb kötődésének az a nagyon egyszerű oka, hogy e két kiadónál töltött be ekkortájt vezető funkciót e nemzedék két jelentős szervező egyénisége, a Révainál majd Illés Endre, a Franklin Társulatnál Péter András. Önmagában, egyedül Sárközi kevés volt az irodalomszervezés egész feladatának betöltésére, pontosabban e hiányok jelzik Sárközi valódi helyét és erejét a kiadói vállalatnál.

E nemzedék jelenléte és túlsúlya látszik szerepet játszani például a Franklin Társulat külföldi modern irodalmi tájékozódásának az Athenaeumhoz viszonyítható jóval nagyobb arányában. Hiszen éppen majd közülük az esszéírók legjobbjai vál-

lajlák ezeket a fordítói feladatokat, és maga Bálint György is — az Athenaeum és a *Pesti Napló* egyik fő erőssége — szívesen dolgozik más kiadóknak. Sajátos és a fentiekből következő tény, hogy 1941 után — és ugyancsak Teleki láthatatlan támogatása nélkül — a szellemi ellenállás fordítói programja majd e nemzedék kezében terebélyesedik ki. De nem az Athenaeum, hanem részben a Franklin Társulat és más kisebb jelentőségű cégeknél, mint az Officina, Cserépfalvi, Faust stb.

Kiss István Athenaeum monográfiája elsősorban az irodalomtörténetírás számára ad reveláció értékű adatokat. Számos más vonatkozásban továbbgondolkodásra invitál. Ha az 1933 előtti és utáni Athenaeum kiadáspolitikáját áttekintjük, különös hangsúllyal az 1938 utáni állami ellenőrzés alatti periódust és benne csak olyan prominens alkotók, mint Móricz és Babits könyveinek sorsát, a kiadóhoz ez idő tájt fűződő viszonyukat — valószínű finomítanunk kell az eddig egyértelműen és elenségesre rajzolt Miklós Andor portrén. Hasonlóképp elkerülhetetlennek látszik a harmincas évek derekától a *Magyarország*-ot, majd később a *Híd*-at szerkesztő Zilahy Lajos irodalomszervező szerepének alaposabb elemzése.

Kiss István Athenaeum monográfiája egy új szakterület kimunkálásának első, iskolát teremtő produktuma. Most már a szakkutatáson a sor, hogy ezen az úton tovább lépjen.

VOIT KRISZTINA

Dán, R.: Matthias Vehe-Glirius. Life and Work of a Radical Antitrinitarian with his Collected Writings. Budapest, Akadémiai Kiadó—Leiden, Brill, 1982. 403 l.

Az erdélyi szombatosság tudományos irodalmának feltételezése szerint ez a vallási mozgalom kizárólagos magyar jelenség volt. Eösi András környezetéből terjedt el az 1588-as esztendő követően. Varjas Béla 1970-ben (RMKT 17. század/5, p. 6.) annak a sejtésének adott kifejezést, hogy ez a radikális antitrinitárius eszmearámlat Nyugat-Európából került Erdélybe. Közvetítője egy általa kiadott korabeli, magyar nyelvű, szombatosszövegben szereplő Matthias Glirius lehetett. A XVI. század végi vitáiratban Gliriusról csak törmelék adatok maradtak ránk. Még kevesebbet tudott a szakirodalom a kortársak által elmarasztalóan idézett és eretneksegeit tartalmazó *Mattanjah* című könyvről.

Dán Róbert a kevéske adat alapján kezdte meg kutatásait Matthias Vehe-Glirius életművének feltárására. A pfalzi

származású szerző a heidelbergi egyetemen ismerkedett meg a XVI. század második felének szabadgondolkodó áramlataival és Tremellius tanítványaként a héber nyelvvel. Johannes Sylvanus és Adam Neuser társaként erdélyi könyvek hatására lett antitrinitárius. A Dávid Ferenc által ki-munkált eszmerendszertől továbblépve el-jutott az újszövetség radikális kritiká-jához. Fejlődésének jelentős állomása volt a Köln környéki zsidók között megismert középkori zsidó filozófus, Joseph Albo hé-ber nyelvű *Ikkarim* c. munkája. Dán fel-derítette, hogy a Kölnben és környékén az 1570-es évek közepéig tevékenykedő pfalzi tudósjelölt latin fordítást készített e műből *Liber fundamentorum* címmel. Kí-vüle héberből németre fordította a közép-kori zsidó exegézis nagy alakjának, Dávid Kimchinek kommentárját Amosz könyvé-hez, valamint Selómó Jiccháki, Ábrahám Ibn Ezra és mások magyarázataival a Zsoltárok könyvét. E művekből nem ma-radt meg semmi. Csupán az alapos és rész-letes filológiai munka tárta fel egykori létezésüket. Dán kutatásai előtt hasonló sorsa volt Glirius főművének, a *Mattan-jahnak* is. XVIII. századi néhány utalás alapján sikerült Utrechtben felfedeznie a Kölnben 1578-ban nyomott könyvet. A *Mattanjah* szerzőjének célja annak bizo-nyítása volt, hogy az újszövetség nem isteni kinyilatkoztatás. Az Apokalipszis könyve tekinthető csupán annak. Más-részt — középkori héber források alapján és az exegézis módszereinek felhasználá-sával — azt kívánta igazolni a kor tuda-mányos színvonalán, hogy az evangélisták és az apostolok iratai az ókori zsidó exe-gézis módszereivel készített ószövetség-kommentár. Céljuk annak igazolása, hogy Jézus volt a Messiás, de a szabad akarat-tal rendelkező kortársak ellenállásán meg-híusult isteni küldetése. Az ószövetségben kinyilatkoztatott törvényt nem váltotta föl a hit. Jézus kortársai üdvözülhettek csupán a Messiásban való hit által. Halá-lával az ószövetségi törvény változatlanul érvényben maradt és követendő a rabbi-nikus tanításokkal egyetemben. Ez utó-biak az ószövetség szövegéből — ennek szellemét követve — vonták le teológiai következtetéseiket. Vehe-Glirius azzal ha-tározta el magát a zsidóktól, hogy hitte a Jézus—Messiás azonosságot. A keresztén-y-ség összes irányzatától pedig azzal, hogy Jézus halála után továbbra is érvényesnek tekintette az ószövetség törvényeit és a rabbinikus tanításokat. Eszkatológiai ér-veit azzal vezeti be, hogy Jézus — halálát követően — semmit sem tehetett az em-beriségért. Az Apokalipszisben jelzett újabb eljövetele pedig csak akkor lesz időszzerű, ha

a földi emberek önként csatlakoznak az isten és ember között létrejövő új szövetséghez.

Vehe a mai újszövetségi kritika előtt mintegy négyszáz évvel kimutatta, hogy az evangélisták és apostolok iratai szerkezeti két nagy csoportra oszthatók. Az egyik a psát, azaz a sensus litteralis, mely — Vehe szerint is — hitelesnek tekinthető, s az ószövetség szövegének betű szerinti értelmezését adja a Jézus—Messiás koncepcióban. A másik nem teológiai érvényű, csak irodalmi jellegű díszítés. Ez az ún. drás, az allegorikus magyarázat. Az újszövetség szerzői ezeket mint mindenki által érthető normákat szőtték irataikba, mivel maguk is és feltételezett olvasóik is — származásuknál fogva — jól ismerték ezeket a héber irodalomban köztudott módszereket. A *Mattanjah* szövegében Vehe a kereszténységnek az ószövetségtől eltérő nézeteit abból vezeti le, hogy a korábbi korok a drástípusú hivatkozásokat is isteni kinyilatkoztatásoknak tekintették.

E hatalmas munkához Vehe felhasználta az ókortól a középkorig terjedő zsidó bibliai, bizonyos esetekben talmudi szakirodalmat is. Koncepciójának felépítéséhez különös hatással volt rá az 1413/14-ben lezajlott tortosai hitvita egyik szereplőjének, Joseph Albonak említett munkája. Vehe a fent már említett források alapján idézte a *Mattanjah*-ban és más írásaiban azt a gondolatot, amely koncepciójának további kiindulópontja lett: „Minden isten kezében van, kivéve az istenfellelmet.” Ennek hangoztatásával szembefordult a kálvinista predestináció tanításával, és hosszan fejtegette ki, hogy az emberi szabad akarat független az istentől, sőt azzal szembe is kerülhet, amint az Jézus esetében történt. Amikor Vehe — Glirius álneven — 1578 őszén a kolozsvári unitárius kollégium rektoraként elmondotta bemutatkozó beszédét, Erdélyben fellángoltak a viták Dávid Ferenc feltételezett „judaizáló” nézetei körül. Dán részletes történeti és filológiai elemzésében megállapította, hogy a Dávid Ferencnek tulajdonított zsidó nézetek, melyeket ellenfelei politikai okból kapcsoltak nevéhez, tulajdonképpen Vehe-Glirius *Mattanjah*-jának tanításai. A püspök 1579-ben történt elítéltetése már Lengyelországban találta az időközben Erdélyből kiutasított német gondolkodót.

Dán nyomozásaiból tudhatjuk meg, hogy hitterjesztő munkáját Litvániában, majd Krakkó környékén folytatta. Itt használta harmadik álnevét, a Teodosius Schimberget. Schimberg azonos az Erdélyben működött Matthias Gliriussal, Mat-

thias Glirius pedig nem más, mint Matthias Vehe. Schimberg radikális antitrinitárius könyvsorozatot indított Krakkóban, amelynek két darabja maradt reánk. Az első Johannes Sommernek 1574-ben befejezett s 1582-ig kéziratban maradt munkája: a *Refutatio scripti Petri Caroli*. Ehhez Schimberg terjedelmes episztolát csatolt, amelyben ismét Joseph Alborna támaszkodva körvonalazta teológiai nézeteit. A sorozat második darabja *Tractatus aliquot* címmel 1583-ban jelent meg. Ez a tanulmánygyűjtemény egykori társai, Johannes Sommer, Adam Neuser és saját írásait tartalmazza.

Dán különös érdeklődéssel fordult az erdélyi szombatosság keletkezésében döntő szerepet játszó *Mattanjah* és Vehe-Glirius más írásai felé. Elemzése során szöveg-bizonyítékokkal igazolja, hogy Varjas sejtése helyes volt: a szombatosság ránk maradt, első szöveges emlékei a *Mattanjah* és más Glirius-iratok magyar interpretációi. Amikor Lengyelországban Glirius körül az erdélyi szombatosokhoz hasonló csoport szerveződött, a pfalzi eretneknek távoznia kellett az országból. Előbb Németországban bukkant fel, ahol a *Liber fundamentorum*-ot propagálta. Majd Hollandiában a remonstransok előfutárai között fordult meg. Végül — 1590 tavaszán vagy nyarán — Emdenből menekülve a gretzyli vár foglya lett. A bírósági jegyzőkönyvek fennmaradt töredékeiből tudjuk, hogy Matthias Glirius-Vehe a börtönben is ragaszkodott merész, radikális, antitrinitárius, judaizáló nézeteihez. Az is kiderült, hogy Németország, Erdély, Lengyelország és Hollandia egyes területein számos követője akadt. 1590 utolsó napjaiban börtönében halt meg.

Dán könyve az európai eszmétörténet e sajátos gondolkodójának teljes életpályáját mutatja be. Németül és latinul írt műveinek forrásait vizsgálva jut el a középkori zsidó filozófiához, bizonyítva ezzel is, hogy a radikális, antitrinitárius gondolat XVI. század végi fejlődésében döntő szerepet játszottak a héber források. A magyar művelődéstörténet kutatói számára feltárt és bemutatott európai összefüggések elsősorban az erdélyi szombatosság eszmerendszeréhez kínálnak új szempontú forrásanyagot. Az európai tudomány is nívumként köszönheti a szerző munkáját.

A kiadvány értékét emeli, hogy az olvasó facsimilében kézbe veheti a *Mattanjaht*. Aki hasonló természetű kutatásokkal foglalkozott, hatványozottan tudja értékelni azt a szinte detektív munkát, amellyel a szerző követte a halovány nyomokat. Ezek vezették el Utrechtbe, hogy

ott az aprónyomatványok között rábukkanjon a *Mattanjah* egyetlen megmaradt példányára. Ez igazolta mindazt, amelyet korábban erről megállapított. Nincs véletlen a felfedezésben. Az találja meg a keresett művet, aki a felfedezésre felkészült. Hiszen az évszázadok során számos kutató, olvasó, könyvtáros kezében volt a gyűjtőkötet, de senki sem tudta, mit forgat. Dán kezében kelt életre a holt betű. Neki köszöni a mű, a szerző és az eszmei rendszer a feltámasztását. Auctori salutem!

SCHIEBER SÁNDOR

A magyar irodalom és irodalomtudomány bibliográfiája 1978. (Szerk. NÉMETH S. Katalin. Bp. 1982. Országos Széchényi Könyvtár, 478 p.

A különböző szakterületek nemzetközi irodalmát feltáró egyetemes bibliográfiák mellett elsősorban a nemzeti tárgyú diszciplínák területén szükség van nemzeti szakbibliográfiákra is, hiszen a hazai eredmények, az adott tudomány helyzetének, fejlődési irányainak áttekintéséhez ezek a legfontosabb eszközök, a terület kutatói számára pedig nélkülözhetetlen forrásul szolgálnak. Mindez különösen áll az irodalomra és irodalomtudományra.

Ennek szükségességét kiváló hazai bibliográfusaink európai viszonylatban is korán felismerték, s így már a múlt század 70-es éveitől folyamatosan jelentek meg a magyar irodalom és irodalomtudomány alkotásait regisztráló bibliográfiai összeállítások. Ezek használatában a visszakeresés nehézségein túl a legtöbb problémát ma is az okozza, hogy gyűjtőkör, szerkesztési elv, megjelenési forma tekintetében nem alkotnak egységes sort. Ráadásul az utóbbi időben a kurrens tájékoztatás célját szolgáló regisztrációk egyre nagyobb késéssel jelentek meg, így alapvető rendeltetésüknek eleve nem tudtak megfelelni. A helyzetet még súlyosbította, hogy a legutóbbi időkig nem rendelkezünk retrospektív irodalomtörténeti bibliográfiával sem.

Az elmúlt 10–15 évben a magyar irodalom és irodalomtörténet bibliográfiai műhelyeiben jelentős feltáró munkák kezdődtek. Az eddig megjelent művek azt bizonyítják, hogy ezek a munkálatok összehangoltan, egymással egyeztetve folynak. Ezt azért is szükséges hangsúlyozni, mert az 1945 utáni időszak hazai szakbibliográfiai munkálatait mindeddig az ötletserűség, a koordináció teljes hiánya jellemezte.

Az Országos Széchényi Könyvtár 1976-os tárgyévvel 1979-ben indította el éves

kurrens bibliográfiai sorozatát, melynek immár 3., az 1978. év termését feltáró kötete jelent meg. Ennek ismertetése során, a bevezetőben mondtak miatt is elsősorban az egész vállalkozás jelentőségéről, az irodalmi bibliográfiai rendszerében betöltött szerepéről szeretnénk szólni. Indokolja ezt az a körülmény is, hogy az elmúlt három év során véglegesen kialakult e bibliográfia arculata, s bizonyos távlatok jobban lehetővé teszik a valós értékelést.

A bibliográfiai sorozat egyik legfőbb érdemének tartjuk, hogy alapvetően támaszkodik a már korábban elindult vállalkozásokra, így elsősorban a *magyar irodalomtörténet bibliográfiája* című összeállításra. Mint ismeretes, e bibliográfia az 1970-ig megjelent irodalomtudományi, irodalomtörténeti anyagot összegzi, s ugyancsak 1970-nel kívánja zárni az önállóan, kötetformában publikált, irodalmi szövegeket is magában foglaló sorozatát Kozoca Sándor is. Az OSZK tervezi, hogy az 1971-től 1976-ig, tehát a kurrens kötetek indulásáig terjedő időszak termését visszamenőleg feldolgozza. Ha ezek a tervek realizálódnak, a folyamatban levő munkák befejeződnek, akkor hazánkban az irodalomtudomány területén épül ki elsőként az időben és gyűjtőkörben egyaránt egymáshoz igazodó szakbibliográfiai rendszer.

Az OSZK kurrens bibliográfiája az időhatárok figyelembevételén túl szakrendjében is igazodott a retrospektív bibliográfia gyakorlatához: az irodalom elvi és elméleti kérdéseit magában foglaló fejezet után az irodalom történetével foglalkozó részt találjuk, melyet a „Magyar irodalom külföldön” és „A magyar irodalom és története: Szerzők” című fejezetek követnek. A kötet utolsó része „Az egyetemes irodalomtudomány magyar bibliográfiája” címet viseli. Ez az analóg felépítés a használt munkáját könnyíti meg.

A bibliográfia szerkesztői bevezetőjükben nagyon precízen és egyértelműen írták le a gyűjtés körét, a regisztrált dokumentumok kategóriáit, nem adva lehetőséget a szerkesztői szubjektivitásnak, annak esetenkénti kényszerű mérlegelésére, hogy mit ítéljen fontosnak, felvételre érdemesnek. Ez az összeállítás jelentős érdeme, a használt nem hagyja bizonytalanságban, pontosan tudja, mit várhat a bibliográfiaától.

A kurrens bibliográfia gyűjtőkörével lényegében egyet lehet érteni. Talán egy terület van, melynek hiánya komoly aggályokat ébreszt: a szerkesztők eleve lemondtak az időszaki kiadványokban megjelent szépirodalmi alkotások bibliográfiai re-

gisztrálásáról. Tudjuk, hogy a folyóiratokban és hírlapokban megjelent verseknek, elbeszéléseknek a feldolgozása jelentős többletmunkát jelentene, ennek komoly anyagi kihatásai volnának, lényegesen megnövelné a bibliográfia terjedelmét, azonban pontosan ez az a kategória, melyet a *Magyar Nemzeti Bibliográfia Időszaki Kiadványok Repertórium*a is kirekeszt gyűjtéséből. Mivel ezen irodalmi művek jelentős hányada nem kerül be önállóan megjelent kötetekbe, antológiákba sem, féltő, hogy elkallódnak, nem maradnak fenn az irodalomtörténet számára.

A magyar irodalom és irodalomtudomány bibliográfiája című összeállítás forrásértékű alkotás, melyben az irodalom és irodalomtudományi írások mellett megtaláljuk a rokon- és társtudományok, így többek között a könyv- és sajtótörténet, nyomdászattörténet, könyvtártörténet anyagát is. Az eligazodást részletes tartalomjegyzék, névmutató, továbbá rövidítésjegyzék és a feldolgozott kiadványok jegyzéke segíti. Remélhetőleg sikerül majd megoldani az átfutási idő további csökkentését, mely nagyban növelné a bibliográfia használati értékét, s valóban a kurrens tájékozódás eszközévé válhatna.

E sorozat a munka volume és minősége révén egyaránt jelentős reprezentánssá az utóbbi évek bibliográfiai termésének és komoly nyeresége a hazai irodalomtudományi kutatásnak.

SZABÓ SÁNDOR

Kazinczy Ferenc bibliográfia. Összeállította V. Busa Margit. Miskolc, 1981. 331 l. (Documentatio Borsodiensis II.)

Kazinczy Ferenc halálának 150. évfordulója alkalmából készült el a mind ez ideig leteljesebb Kazinczy életmű bibliográfia, melyet a II. Rákóczi Ferenc Megyei Könyvtár és a miskolci Herman Ottó Múzeum közösen adott ki. A bibliográfiai adatok felosztása időrendi. 1775 az első dátum: Kazinczy első nyomtatásban közölt műve, egy iskolai dolgozat jelzi az indulást. Az anyaggyűjtés záró évszáma pedig 1980. Az eddig megjelent Kazinczy-szövegek teljességre törekvő gyűjtését adja, valamint az íróra vonatkozó irodalmat. Az évszámokon belül öt csoportba osztotta az adatokat az összeállító. Az I. kötetben megjelent műveinek szövegközlése és ismertetése; II. a periodikumokban megjelent műveinek szövegközlése és ismertetése, sajtó alá rendezések, az általa írt bevezetések és ismertetése; III. kötetben és periodikumokban megjelent fordításainak közlése; IV. saját mű-

veiről, fordításairól és személyéről megjelent irodalom; V. társszerzős művei, műveiről készült fordítások, átdolgozások; a Kazinczy-családra vonatkozó adatok közlése. Ez a feldolgozási módszer hűen követi időrendben a Kazinczy-életművet, de kissé nehézkessé teszi az adatkeresést, pontosabban: egy szempontú visszakeresést tesz lehetővé, az évszám szerintit. Nagyon hasznos a kötetben többször kiadott versek és művek tartalomjegyzékének a közlése. A bevezetésben olvashatjuk, hogy a tanulmánykötetek közül azok kerültek be az összeállításba, amelyeknek külön Kazinczyval foglalkozó fejezetük van; Kazinczy széles körű levelezéséből pedig azok a levélközlések kapnak helyet, melyek nem szerepelnek a Kazinczy-levelezés kötetében, vagyis csak az 1960 után előkerült és publikált levelek. A bevezető felhívja a figyelmünket azokra a folyóiratokban megjelent tanulmányokra és cikkekre, melyeknek címéből nem derül ki, hogy tartalmuk Kazinczyról és műveiről szól.

A szerkesztő tehát igyekezett elkerülni az anyag túlzott felduzzasztását olyan adatokkal, melyek az alapvető Kazinczy-szakirodalomban megtalálhatók. Ezért maradtak ki a tankönyvek, az irodalomtörténeti kézikönyvek Kazinczyval foglalkozó fejezetei.

A megjelenés dátumát közlő adatok nem mindig precízek, de ilyen nagy mennyiségű adathalmaz esetében ezt nehéz is megvalósítani. A kötetet kiegészítik még a kézirat lezárása után megtalált adatok, valamint a névmutató. A szerény külső gazdag tartalmat takar: a kötet nagyon alapos, Kazinczy műveit és a műveiről szóló irodalmat mélyen feltáró filológusoknak szánt bibliográfia.

CSÓRA KAROLA

A Múzeumi és Könyvtári Értesítő repertórium (1907–1918). Összeáll. M. KATONA JULIANNA Bp. Művelődéskutató Intézet, 1982. 155 p.

A Művelődési Minisztérium „Közművelődés helyzete és fejlődésének távlatai” kutatási főirányának keretében új sorozatot indított útjára a Művelődéskutató Intézet. Célja egyrészt a művelődés-, könyvtár- és múzeumpolitikával foglalkozó történeti jellegű tanulmányok, valamint forráskiadványok megjelentetése, másrészt az egyes korszakok szakfolyóiratainak analitikus feldolgozása, illetve azok közreadása. E program megvalósításának első produktuma M. Katona Julianna nemrégiben kiadott munkája.

A *Múzeumi és Könyvtári Értesítő* — a Múzeumok és Könyvtárak Országos Fő-

felügyelőségének és Országos Tanácsának szaklapja — századunk első két évtizedének jelentős dokumentumforrása, mely nélkülözhetetlen a kor művelődésügyével foglalkozók számára.

A *Múzeumi és Könyvtári Értesítő* 1907 és 1918 között rendszeresen, évi négy számmal jelentkezett. Főszerkesztője Mihalik József művészettörténész volt. A lap legfontosabb feladatának tekintette, hogy összehangolja a magyarországi közgyűjtemények irányítását, kapcsolatot létesítsen közöttük, s elvi és módszertani kérdések tisztázásával segítse munkájukat.

A repertórium időrendben dolgozza fel a megjelent írásokat. A tizenkét évfolyam anyaga ezen belül a folyóirat rovatainak sorrendjét követi (Önálló cikkek, Kisebb közlemények, Hivatalos közlemények, Irodalom, Külföldi Szemle). Kár, hogy az összeállító csupán a szerző, a cím, esetleg az alcím, néha a műfaj jelölésére szorítkozik. Az 1—801-ig számozott tételeket az 1901—1960. sorszámmal ellátott „Illusztrációk jegyzéke” követi. Ez utóbbi az ábrázolt tárgy megnevezését és lelőhelyét, valamint a hozzá tartozó cikk tételezsmát tartalmazza. Az időrendbe állított tartalomjegyzék jellegű cikkbibliográfiát a mutatórendszer teszi teljessé, használhatóvá. Itt az összeállító a tanulmányok, cikkek és illusztrációk adatait egyaránt feldolgozta. A névmutatóból kiderül, hogy a folyóiratban rendszeresen publikáltak: Fraknói Vilmos, Mihalik József, Gulyás Pál, Harsányi István, Tömörkény István stb. E néhány név is fémjelzi a lap színvonalát. Igen értékes a kötet tárgymutatója, mely közel hatvan jól megválasztott tárgyszóval igyekszik feltárni a cikkek tartalmát, illetve az illusztrációk tárgyát. A földrajzi mutató jelzi, hogy a részletes hazai — kisebb településekre is kiterjedő — beszámolók mellett a külföldi nagyvárosok művelődésügyével is foglalkoztak a folyóirat szerzői. Az intézménymutató a századelő — hazai és külföldi — múzeumait, könyvtárait, közgyűjteményeit és egyéb művelődési irányító szerveit vonultatja fel.

A *Múzeumi és Könyvtári Értesítő* Repertóriumja jól használható segédeszköz tudományos kutatók, művelődésügyi szakemberek, egyetemi hallgatók, illetve a korszak iránt érdeklődők számára. Remélhető, hogy a sorozat bejelentett további darabjai, mint pl. a *Könyvtári Szemle*, a *Néptanítói Lapja*, a *Diárium* hasonló feldolgozásra és hamarosan kiadásra kerülnek.

LANZERITSCH MÁRIA

Útmutató a Pest megyei Levéltár Nagykőrösi Osztálya Irataihoz. Összeáll.: Bőőr László. Bp. 1981, Pest Megyei Levéltár, 244 l., ill. (Pest Megyei Levéltári Füzetek 3. sz.)

Levéltári útmutatóról szóló ismertetést könyvtárügyi folyóirat hasábjaira bocsátani szokatlan dolog. Ezúttal úgy véljük, mégis indokolt a kivétel, mert olyan kötetről van szó, amely nemcsak tartalma, hanem főként módszere miatt megérdemli a könyvtárüggyel foglalkozók figyelmét is.

A Pest megyei Levéltári Füzetek szerkesztősége, s elsősorban maga a szerkesztő, Lakatos Ernő, e kötettel olyan útmutatót kívánt a kutatók számára közreadni, mely részletesen elirányít nemcsak abban a kérdésben, hogy a nagykőrösi levéltári osztály állományában milyen iratok találhatók, nemcsak abban, hogy egy-egy város vagy község történetének forrásanyaga az élet mely területéről, milyen évkörből és milyen mennyiségben áll rendelkezésre, hanem tájékoztat arra vonatkozólag is, hogy milyen az állomány eddigi kézíratos és részben nyomtatott formában elkészült feldolgozása is.

Mint minden levéltári anyagnál, fontos volt egy-egy terület gyors megtalálhatósága a kutató számára. Mivel a helytörténet alapegysége a település, a község, a feldolgozók az irattermelő szervek, illetve személyek működése során készült irat-együtteseket, fondokat, a területi-igazgatási egységek rendjében mutatják be.

Megtudjuk az Útmutatóból, hogy az abonyi járás iratai a 19. század végétől 1950-ig sajnos csak igen szerény mennyiségben maradtak meg; az 1950 óta fennálló ceglédi járás iratai viszont jóval nagyobb mennyiségűek. A levéltári osztály illetékességi területén levő községek levéltárainak esetében mindössze három olyant találunk, amelynek anyaga a 19. századig visszanyúlik: ezek Albertirsa (1814-től), Törtel (1852-től) és Jászkarajenő (1877-től). Igaz, a járás területét jobbra újabb szervezésű községek jellemzik, melyek a nagy kiterjedésű városi határokon jöttek létre; de azért az adatok mutatják az írásbeliség megbecsültetésének alacsony fokát és az iratvesztések nagy mértékét is. Ugyanakkor viszont a két megyei város, Cegléd és Nagykőrös levéltárai a 17. századig visszamenően gazdag, sokrétű és jól megőrzött anyagot tartalmaznak. Összefoglalóan azt is megállapíthatjuk, hogy a Pest megyei Levéltár Nagykőrösi Osztályán a megőrzött fondok tekintetében szembetűnő az utolsó három évtized anyagának predominanciája, és ez az anyag elsősorban gazdasági vonatkozású.

Módszertanilag az Útmutatónál a proveniencia elvének a territorialitás elvével való, a lehetőségig következetes összeegyeztetéséről van szó, ami nemcsak a levéltárosok, hanem a kéziratos anyaggal foglalkozó könyvtárosok számára is figyelemreméltó lehet. A proveniencia elvének merev és mechanikus alkalmazásával szemben elasztikusabb alapelvtárkészítés és a tematikus összevonás módszerét ismerhetjük fel ebben, ami a kézirattári gyakorlatban már régebben is felmerült, de most, láthatóan, levéltári síkon is utat tör — az adott esetben a territorialitás szempontja szerint. Ennek tanulságát a könyvtárosnak is érdemes megismernie.

Az Útmutató — és a hozzá hasonló jövődöbéli kiadványok — hasznát mindenképpen a történetírás látja majd. Nemcsak az eseménytörténet, a művelődéstörténet, a helytörténet, hanem a családtörténet is. Sajnálatos, hogy a polgári — értelmiségi és kézműves —, valamint a paraszti és munkás családtörténet visszhangot keltett, de alapjában mégis izoláltan maradt kezdetek után, nálunk ma is még a történettudomány perifériáján foglal helyet. Az Útmutató az adott vidék kutatói számára ebben is hatékony segítséget nyújthat, éppen a tematikus csoportosítás következtében is.

Figyelmet érdemel, hogy a szerkesztők az egyes területi egységek fondjainak bemutatása után „Krónikák, helytörténeti feldolgozások” gyűjtőcímmel bemutatják az őrizetükben levő — bár bizonyosan különböző színvonalú — feldolgozásokat is, ami azért is rendkívül hasznos a kutatás számára, mert a párhuzamos kutatás így módon elkerülhetővé válik.

Az Útmutatót a levéltár helyiségeit és egyes kiemelkedő darabjait ábrázoló fényképek teszik változatossá és szemléletessé.

F. Z.

Lohrmann, K.: 1000 Jahre Österreichisches Judentum. Ausstellungskatalog. Eisenstadt, 1982. 462, [2] l.

Eisenstadtban egykor híres zsidó múzeum volt: a Wolf-gyűjtemény. Ami megmaradt belőle, Amerikába került.

A burgenlandi kormányzat Österreichisches Jüdisches Museum néven újat nyitott a címben jelzett kiállítással. Erről pompás, illusztrált katalógust adott ki. A jól válogatott, színes anyag dokumentálásához az alábbi megjegyzéseket fűzzük.

283. l. A bemutatott Haggáda nem 1770-ből, hanem 1748-ból való. A 100. és 102. képek is Chajjim b. Asér Ansel Haggájának lapjai.

285. l. Az 1720-ban Bécsben másolt imádságos könyvet (ma a British Library-ban) nem a Trebitschből való Árje Jehúda Léb Kahana másolta és rajzolta, hanem Sámuel Dreznitz. Elég, ha rátekintünk egyéb műveire. Lásd utoljára A. Scheiber: *SBB*. IX. 1969. 33—40.

293. l. No. 13. IV. Béla Zsidó privilégiumát kritikai kiadásban Büchler Sándor közölte: *Heller-Emlékkönyv*. Bp., 1941. 139—146.

299. l. No. 24. Az Admonti Bibliáról további adat került elő: *MZsO*. XVIII. Bp., 1980. 457. No. 803. A Bibliáról részletes tanulmányt írt T. Wehli: *Die Admonter Bibel*. Acta Historiae Artium. XXIII. 1977. 173—285.

310—311. l. No. 39. A Judensau ábrázolásához vö. A. Scheiber: *Orientalia Suecana*. XVI. 1967. 96—98.

344. l. No. 130. Mesullám Zimmelfröhl további adatokat hoz A. Scheiber: *Biblos*. XVIII. 1969. 180—181.

344. l. Nos. 130—131. Áron Wolf Herrlingen munkásságához lásd még A. Scheiber: *Isr. Wochenblatt*. LXVII. 1967. No. 16. Aukciókon külföldön számos ismeretlen műve bukkant fel az utóbbi években. Érdemes lenne ezeknek bibliográfiáját összeállítani.

385. l. No. 222. A rohonci Chevra-könyv ábrája nálam is közölve van: *SBB*. III. 1957. 5.

A katalógus alapján képet nyerhet az olvasó az osztrák zsidóság ezeréves múltjáról.

SCHIEBER SÁNDOR

Кузмин, А. Г.: Начальные этапы древнерусского летописания. Москва, 1977. Мгв 405 p.

A régi orosz írásbeliségnek, elsősorban a 12. század második feléig írt oroszországi krónikáknak a történetéről és a velük kapcsolatos kutatások problémáiról fontos könyv jelent meg a közelmúltban. A. G. Kuzmin műve összefoglaló jellegű: az eddigi krónikakutatók szintézise, de új eredményeket és érdekes következtetéseket is tartalmaz. A szerző így jelölte meg munkája célját: „Könyvem feladata a régi orosz krónikaírás jellegének meghatározása, tanulmányozása és útkeresés az objektív valóság visszatükröződési törvényszerűségeinek e területen történő feltárásában.”

A könyvben kiemelkedő helyet kap az egyik legjelentősebb középkori orosz kútató, az ún. Óskrónika, vagy más néven Első Krónika. Kuzmin behatóan foglalkozik az Óskrónika keletkezésével kapcsolatos prob-

lémákkal. A krónikakutatás legfontosabb feladatának a forrásművek pontos kronológiai összeállítását tartja. Műve legérdekesebb fejezetében az orosz évkönyvek legősibb nyelvemlékeinek kölcsönhatásait elemzi. Részletesen tárgyalja az első novgoradi krónika, valamint a híres 11. század végi és a 12. század eleji krónikaírás történetét, s ennek során Nesztor munkásságának fontosabb állomásait. A magyar szakirodalom már foglalkozott a Nesztor-krónika magyar történeti vonat-

kozású részleteivel, sőt ezek megjelentek magyar fordításban is. (Hodinka Antal: *A magyar honfoglalás kútfeje*. Bp. 1900.) Az orosz krónikák e magyar vonatkozásai mellett még azért is különösen érdekes számunkra Kuzmin könyve, mert kitér a régi orosz évkönyvek szövegelemzési problémáira és általában a krónikakutatás módszertani kérdéseire is.

MAGYAR MARIANNA

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Sándor István

A kézirat a nyomdába érkezett: 1983. III. 7. — Terjedelem: 8,4 (A/5) ív
83.11839 Akadémiai nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

TARTALOM

<i>Pajkossy Györgyné</i> : Ellobodius és baráti körének könyvei az Egyetemi Könyvtárban	225
<i>Huber Kálmánné</i> : A Symposion és köre (1924–1928).....	243

KÖZLEMÉNYEK

<i>Erdő Péter</i> : Az Akadémiai Könyvtár Kézírttárának egyházjogi tartalmú középkori kódextöredékei	251
<i>Monok István</i> : Csanaki Máté könyvjegyzéke	256
<i>V. Kovács Sándor</i> : Az esztergomi Hríágyel-kézirat (Curtius Rufus magyar versekben)	262

MAGYAR KÖNYVESHÁZ

<i>Vásárhelyi Judit</i> : Ismeretlen XVI. századi jezsuita nyomtatvány a Heltai-műhelyből	264
<i>V. Ecsedy Judit</i> : Nyomdatörténeti érdekességek Vásárhelyi Gergely utolsó művében	272
<i>Heltai János</i> : Szenci Molnár Albert itthon nyomtatott műveinek hangjelöléséről	273
<i>Pavercsik Ilona</i> : Adalékok a bártfai és lőcsei nyomda lengyelországi kapcsolataihoz	282
<i>Holl Béla</i> : A nagyszombati egyetemi vizsgák kiadványait szabályozó rendelet...	286
<i>Szelestei N. László</i> : Hamis impresszumú könyvek a XVIII. századi Magyarországon	292

FIGYELŐ

<i>Klanciczay Tibor</i> 60. születésnapjára	305
<i>Dán Róbert</i> : Scheiber Sándor köszöntése	306
<i>F. Csanak Dóra</i> : Gergely Pál (1902–1982).....	306
<i>Veszprémy László</i> : Művészet I. Lajos korában (A székesfehérvári István király Múzeum kiállítása)	307
<i>Borsa Gedeon</i> : Könyvtörténeti kiállítás Zágrábban	308

SZEMLE

<i>Köpeczi Béla</i> : Döntés előtt (Az ifjú Rákóczi eszmei útja) Bp. 1982. (<i>Büsköny István</i>)	309
<i>Kiss István</i> : Az Athenaeum Könyvkiadó története és szerepe a magyar irodalomban. Bp. 1981. (<i>Voit Krisztina</i>)	310
<i>Dán, R.</i> : Matthias Vehe-Glirius. Life and Work of a Radical Antitrinitarian with his Collected Writings. Bp.—Leiden, 1982. (<i>Scheiber Sándor</i>)	311
A magyar irodalom és irodalomtudomány bibliográfiája. 1978. Szerk. Németh S. Katalin. Bp. 1982. (<i>Szabó Sándor</i>)	313
<i>Kazinczy Ferenc</i> -bibliográfia. Összeáll. V. Busa Margit. Miskolc. 1981. (<i>Csóra Karola</i>)	314
A Múzeumi és Könyvtári Értesítő repertóriuma (1907–1981). Összeáll. M. Katona Júlia (<i>Lanzeritsch Mária</i>)	314
Útmutató a Pest Megyei Levéltár Nagykőrösi Osztálya irataihoz. Bp. 1981. (<i>Fallenbüchl Zoltán</i>)	315
<i>Lohrmann, K.</i> : 1000 Jahre Österreichische Judentum. Ausstellungskatalog Eisenstadt, 1982. (<i>Scheiber Sándor</i>)	316
<i>Kuzmin, A. G.</i> : Nacsalnütje etapü drevnerusszkogo letopiszania.: Moszkva, 1977. (<i>Magyar Marianna</i>)	316

SOMMAIRE

<i>Pajkossy, Mme György</i> : Les livres d'Ellebodius et de son cercle amical à la Bibliothèque de l'Université	225
<i>Hubay, Mme Kálmán</i> : Le Symposium et son cercle (1924—1928)	243

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

<i>Erdő, Péter</i> : Les fragments de codex médiévaux se rapportant au droit ecclésiastique de la collection de manuscrit de la Bibliothèque de l'Académie	251
<i>Monok, István</i> : Le catalogue des livres de Máté Csanaki	256
<i>V. Kovács, Sándor</i> : Le manuscrit Hriagyel d'Esztergom (Curtius Rufus en vers hongrois)	262

ANCIENS LIVRES HONGROIS

<i>Vásárhelyi, Judit</i> : Un imprimé jésuite inconnu du XVI ^e siècle, provenant de l'atelier de Heltai	264
<i>V. Ecsedy, Judit</i> : Des curiosités d'histoire de presse, dans le dernier ouvrage de Gergely Vásárhelyi	272
<i>Heltai, János</i> : Sur la notation phonétique dans les ouvrages d'Albert Szenci Molnár, imprimés en Hongrie	279
<i>Pavercsik, Ilona</i> : Contributions aux relations polonaises des imprimeries de Bártfa et de Lőcse	282
<i>Holl, Béla</i> : Le décrit réglant les publications des examens universitaires de Nagyszombat de 1703	286
<i>Szelestei N., László</i> : Des livres ayant un faux impressum en Hongrie au XVIII ^e siècle	292

CHRONIQUE

Pour le 60 ^e anniversaire de Tibor Klaniczay	305
<i>Dán, Róbert</i> : Hommage à Sándor Scheiber	305
<i>F. Csanak, Dóra</i> : Pál Gergely (1902—1982)	306
<i>Veszprémy, László</i> : L'art à l'époque de Louis I, 1342—1382. (L'exposition du Musée Roi Étienne de Székesfehérvár)	307
<i>Borsa, Gedeon</i> : Une exposition d'histoire de livre à Zagreb	308

REVUE

<i>Köpeczi, Béla</i> : Döntés előtt. (Az ifjú Rákóczi eszmei útja.) (Avant la décision. Le chemin idéologique du jeune Rákóczi.) — Bp. 1982. (<i>Bitskey, István</i>)	309
<i>Kiss, István</i> : Az Athenaeum könyvkiadó története és szerepe a magyar irodalomban. (L'histoire de la maison d'édition Athenaeum et son rôle dans la littérature hongroise.) — Bp. 1981. (<i>Voit, Krisztina</i>)	310
<i>Dán, R.</i> : Matthias Vehe-Glirius. Life and Work of a Radical Antitrinitarian with his Collected Writings. — Bp. — Leiden, 1982. (<i>Schreiber, Sándor</i>)	311
Bibliographie de la littérature et des sciences littéraires hongroises de 1978. — Bp. 1982. (<i>Szabó, Sándor</i>)	313
La bibliographie des œuvres de Kazinczy. Rédigée par Margit V. Busa. — Miskolc, 1981. (<i>Csóra, Karola</i>)	314
Répertoire du Bulletin des Musées et des Bibliothèques (1907—1981) (<i>Lanzerits, Mária</i>)	314
Guide aux écrits de la Section de Nagykőrös des Archives du Comitat Pest. — Bp. 1981. (<i>Fallenbüchl, Zoltán</i>)	315
<i>Lehrmann, K.</i> : 1000 Jahre österreichisches Judentum. Ausstellungskatalog. — Eisenstadt, 1982. (<i>Scheiber, Sándor</i>)	316
<i>Kuzmin, A. G.</i> : Načalnije etapü drevnerusszkogo letopiszania. — Moszkva, 1977. (<i>Magyar, Marianna</i>)	316